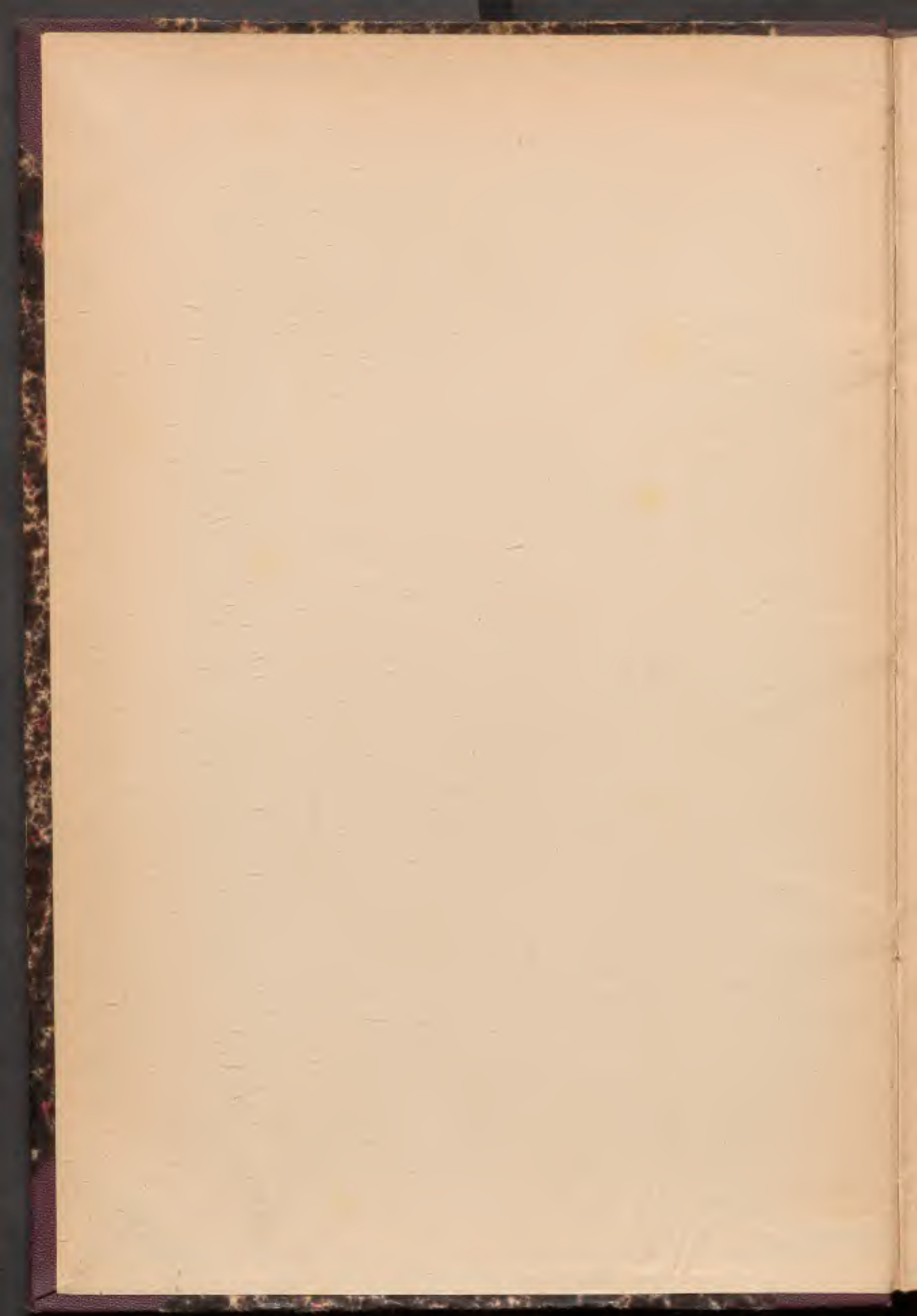
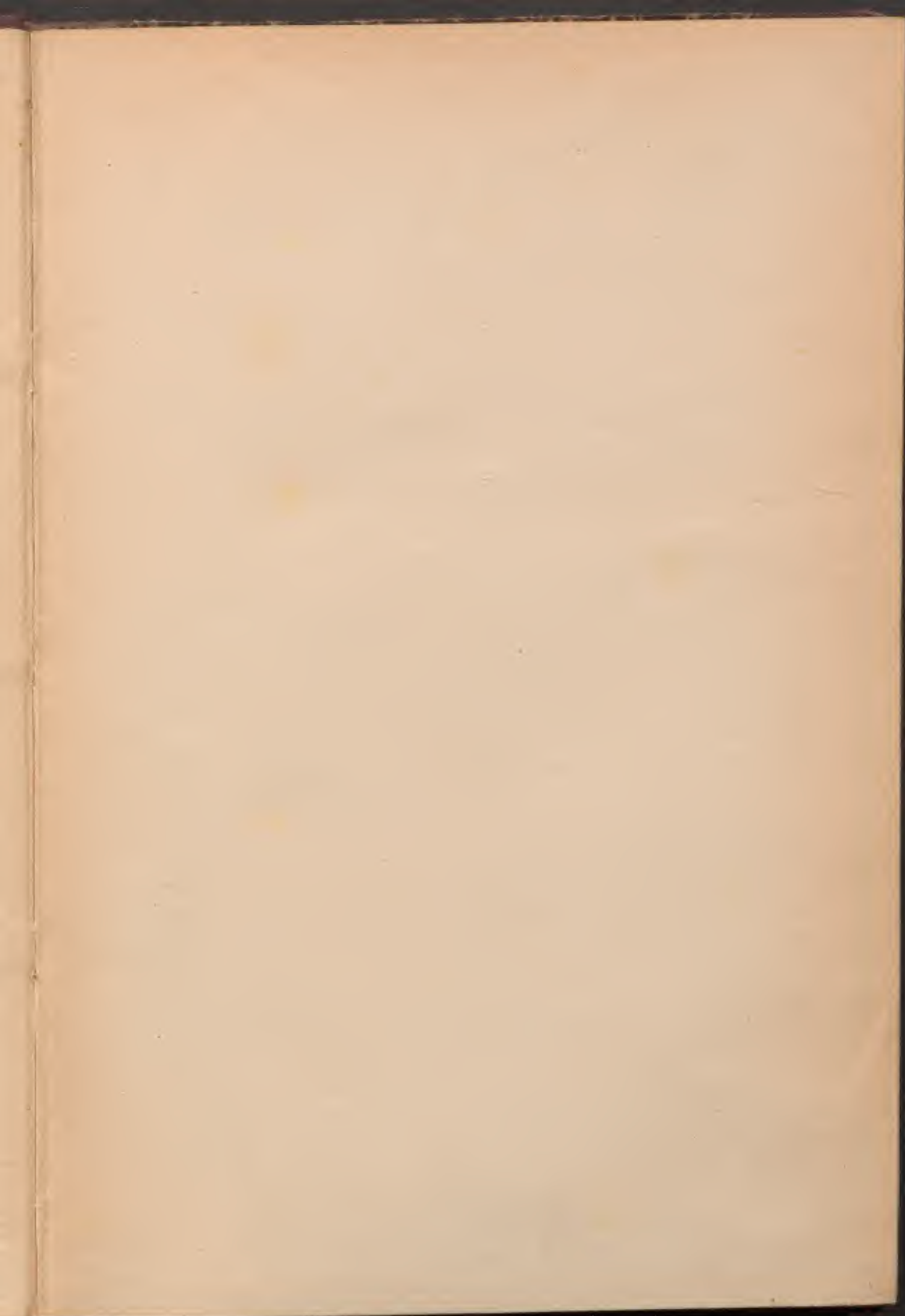
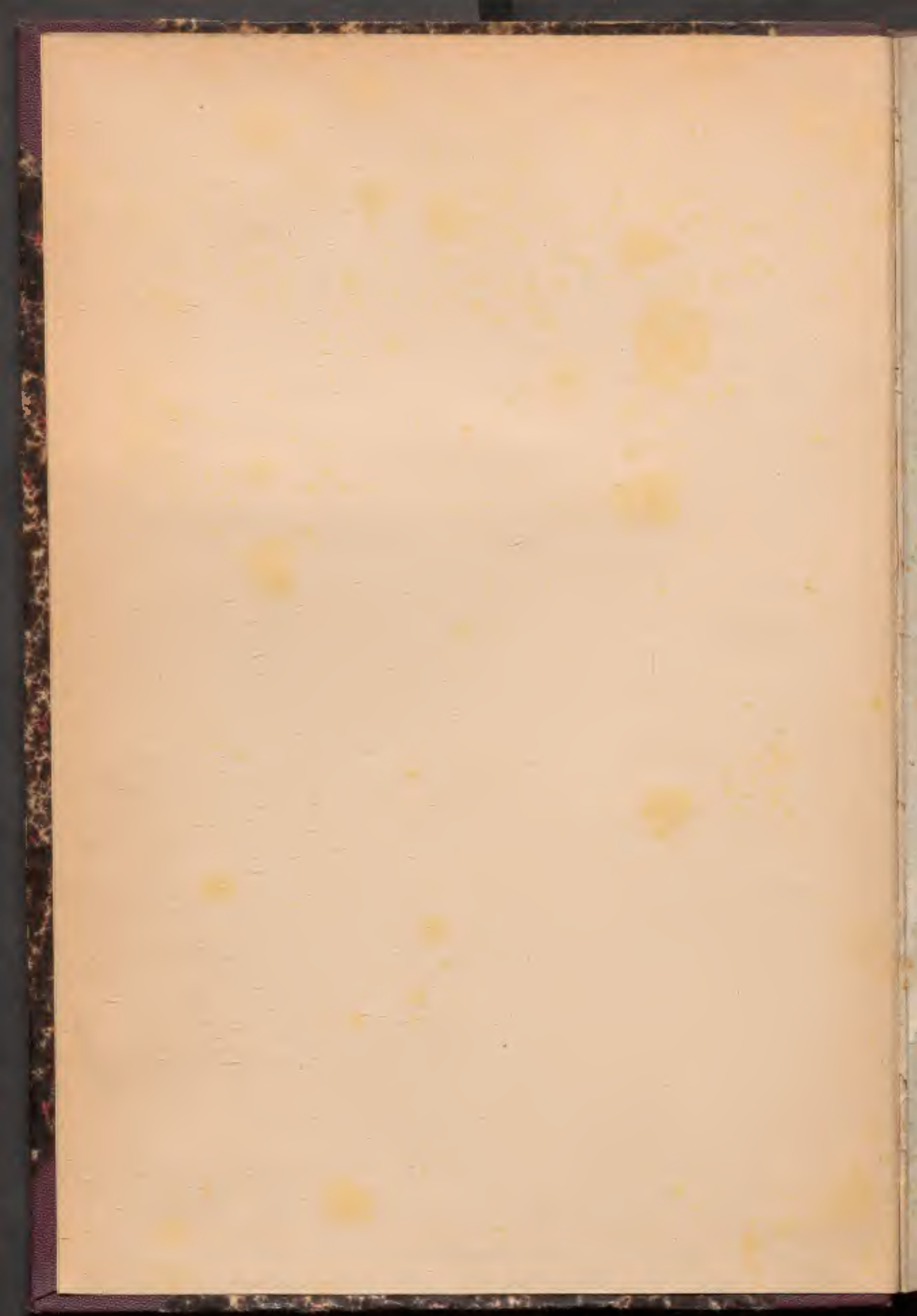

844

L. III. 5

1897

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7-8 1897

ՅՈՒԼԻՍ — ՕԳՈՍՏՈՍ

1897 № 7-8

Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Գ Տ Ա Ր Ի

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр. д. № 41.

1897

0.0.0.0

ВЛАСТЬ ИМПЕРАТОРА

И. И. И. И.

Дано 24-го июля 1897 г.

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 24-го Іюля 1897 г.

Ա Ն Յ Ա Գ Ը

(Փիլոսոֆայական զրոյց)

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

V

Հալածւած, յուսահատ, մտային կրկնապատկւած տանջանքով, աւելի քան երբէք՝ որոնողութեան փափագով տոչորւած, թողեց իմաստունը բնակութիւնները և հեռացաւ նորից ամայութիւնների մէջ:

Գնում էր նա առանց կանգ առնելու, առանց յոգնելու: Ձէր ուղղում կանգնել այնտեղ, ուր նշմարում էր մի նշոյլ իսկ սողունութեան, քառակուսի մտային պատւարների մէջ ամփոփւած զեռունների և ուր նա տեսնում էր միշտ նոյն կեղծութեան մէջ բոված ու նրանով միայն սնանւող, միմեանց լափող արարածներին...

Քայլում էր միշտ առաջ և նրա մտածութիւնը մոլորւում էր միակ մեծ հարցի անհասկանալիութեան շուրջը:

Ինչո՞ւ այդ բոլոր սոսկալի ստեղծագործութիւնը, այդ զգւելի եղբայրասպան, եղբայրակեր մրրիկը, այդ խաօսը. ի՞նչպէս էր սլարգւելու նա ապագայում, ինչի՞ն հանգելու, ի՞նչ կերպարանքներ գոյացնելու և աւելի հեռուն—դէպի ո՞ւր գնալու:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1897 թ. № 6:

Այսպէս տանջւած ու մոլորւած մտային բարձրութիւնների վրայ, կտրեց նա դաշտ ու հովիտ, անտառ ու ծովեզր, գնաց ու գնաց, պատմութիւնը չէ յայտնում թէ որքան ժամանակ գնաց, բայց երկար քայլելուց յետոյ, հեռւից, վերջալոյսի կարմրորակ լոյսի տակ, մի բարձրութեան վրայ նկատեց մի ամրոց, շրջապատւած գեղածիծաղ ծառաստանով:

— Դարձեալ սողունների բնակարան, մտածեց նա զգւանօք և ուզեց ծռել ճանապարհը. բայց ներքին մի անբացատրելի ոյժ մղեց նրան դէպի ամրոցը և իմաստունը, երբ մթնանում էր, իրեն գտաւ ամրոցի դռան առաջ:

Ո՛չ մի մարդկային էակ չէր երևում. ոչ էլ ծառաստանում, ուր վճիտ առւակները մի զովութիւն էին սփռում, ուր ծաղկանոցներն օդը էին լեցնում իրենց անուշահոտութեամբ և շքեղ ծառերի տակից երևում էին երբեմն սիրուն եղնիկներ, նայում իմաստունին և անհետանում:

Մտաւ իմաստունը այնտեղ, քայլեց սաղարթախիտ բարձր ծառերով հովանաւորւած լուռ և խորհրդաւոր ծառուղիների միջով և ոչինչ չլսեց՝ եթէ ոչ, միայն բազմադան թռչունների ճուղիւն և ջրի մեղմիկ, անոյշ կարկաչ:

Ոչ մի մարդկային էակ. միայն բնութիւնն էր իր խուլ, անորոշ շշուկով, թռչուններն իրենց պողտրիկ պայլայլներով, ջուրն իր մեղմիկ, հանգստացնող ու ջգերը հանդարտեցնող շշուկով, ծառուղիներն իրենց խորհրդաւոր լռութեամբ և մթնաշաղախ լոյսով, օդն իր զովութեամբ, միայնութիւնը իր այդ բոլոր զարդերով, որ իջեցրեց իմաստունի վրայ մի երանաւէտ սփոփանք, ամոքիչ անվորութիւն: Ընկաւ նա կանաչ խոտերի վրայ, աւազանի կողքին, ուռենու տակ ու երջանիկ՝ որ մի վայրկեան գոնէ կարող պիտի լինէր աղատ մնալ հոգեկան տանջանքից — լայն թոքերով ծծեց բնութեան մէջ սփռւած բուրմունքն ու թարմութիւնը...

Նւ ահա ուռաւ նրա սիրտը. և երգեցին թռչունները, մըրմընջաց ջուրը, սոսափեցին տերևներն ու իմաստունի այտերն ի վար գլորեցին նրա անհուն տանջանքի, ահաւոր փափազի, անչառակ անդոհութեան և ըմբոստացող ոգու ու գիտակցութեան արտայայտութիւնը, ամփոփւած արցունքի խոշոր ու վճիտ կայլակների մէջ...

Որքան դառն էին այդ կաթիլները, որքան կիզիչ Աւանդութիւնը ասում է որ իմաստունի տենչալից որոնողութեան այդ հեղուկ արտայայտութիւնները գլորւած լինելով խոտի վրայ, վայրկեանապէս այրել-մոխիր էին դարձրել նոյն իսկ հողը, դետինը:

Այդպէս մնաց նա երկար, տարածւած աւազանի եզրի վրայ, երջանիկ՝ վայրկենական թուութեամբը, որով հանգստութիւն, անդորրութիւն էր գտնում: Եւ երբ դադարել էին թռչունների երգերն ու զով քամին սաստկանում էր, սթափեց, մօտ գնաց ջրին ու լաց երեսը:

Գեղեցիկ էր դիչերը. լողում էր լուսինը երկնակամարի կապտութեան մէջ, պահւում սպիտակ ամպակոյտերի տակ, նորից առաջ սրանում և անդադառնում էր աւազանի ջրերի խորքերում: Իմաստունը նայեց այդ խորքերին՝ կռացած ջրի վրայ, դիտեց երկնքի անհունութիւնը, որ աւելի խոր ու անխառն էր թուում ջրի մէջ... և ահա նորից գոյացաւ նրանում այն բոլոր տանջանքն ու տենչանքը, որ ծնում էր անբաւական ողուց, գիտենալու անհուն փափագից...

Այդ միջոցին էր, որ հեռու, մեծ աւազանի դիմացի ափին, նկատեց նա մի երիտասարդի՝ ընկողմանած խոտերի վրայ: Առանի լոյսը թոյլատրում էր տեսնելու թէ որպիսի հանդարտ դառնութեամբ արտասուում էր թշւառը. աչքը երկնքին չառած, անշարժ ու մարմնացած յուսահատութեան նման:

—Ահա մի ուրիշ տանջւող, մտածեց իմաստունը—արդեօք նա էլ է որոնում զիտենալ այն, ինչ որ իմ թշւառութիւնն է կազմում, ինչ որ խոր է որպէս անդունդ, անըմբռնելի՝ որպէս գոյութիւն չունեցող մի բան...

Ու առաջ գնաց դէպի նա: Երիտասարդը լսեց իմաստունի ոտնաձայնը, դարձաւ, սրբեց արտասուքը և կիսովին բարձրացաւ:

Ողջունեց նրան իմաստունը: Երիտասարդը զարմացած՝ ընդունեց նրա սղջոյնը, հրաւիրեց նստել իր կողքին և ասաց.

—Բարի լինի գալուստդ իմ ամրոցի մէջ, ով դէրժիշ. տեսնում եմ որ մի խոր տանջանք ահօսել է քո ճակատն էլ այնպէս, որպէս ոչ մի վիշտ չէ կարող անել. տեսնում եմ որ կեանքից ու մարդկութիւնից զզւած, տժգոհ ծնած լինելուց, տժգոհ՝ բնու-

թեան գոյութիւնից, տժգոհ՝ եղած ցեխային կեանքից, ինքնամոռացութեան միայն ապաւինած մի իմաստուն ես, որ գնում ես այնտեղ—որտեղ ոտներդ են տանում, տեսնում ես այն՝ ինչ որ աչքերդ են ցոյց տալիս և քո մէջ կամքն ու փափազը գոյութիւն չունին, որպէս անօգուտ, աւելի տանջանք ու աւելի ցաւ պատճառող աւելորդութիւններ...

Նստեց իմաստունը նրա կողքին, նայեց երկար այդ սիրուն և վշտալից երիտասարդին, ժպտեց ու ասաց.

—Քո հոգու գրութիւնը նկարագրեցիր, երիտասարդ, բայց ոչ իմը: Որոշ չափով վշտակից ենք, որից յետոյ դու ուրիշ ճանապարհով ես գնում, ես ուրիշ: Դու զգւել ես կեանքից ու մարդկութիւնից, տժգոհ՝ ծնած լինելուցդ, բնութեան գոյութիւնից, եղած ցեխից և ինքնամոռացութեան ես ապաւինել. գնում ես այնտեղ, որտեղ ոտներդ են տանում և փափազն ու կամքը գոյութիւն չունին քեզ համար... Բայց ես... Սա աւելի թշուառ եմ քան դու, որովհետեւ եթէ ես զգւել եմ կեանքից, այդ չէ նշանակում որ մահ եմ փնտռում. եթէ զգւել եմ մարդկութիւնից, այդ չէ նշանակում որ խռատւում եմ նրանից: Սա խռատւում եմ նրա կեղծ, ցեխային գրութիւնից, բայց ես փնտռում եմ լաւ... Եթէ դու ինքնամոռացութեան ես տւել քեզ, ես աւելի ցաւակցութեան արժանի եմ, որովհետեւ չեմ կարող ինքզինքս տալ ինքնամոռացութեան: Ընդհակառակն ես տանջւում եմ հէնց նրանով, որ իմ մէջ, քանի գնում է, գիտակցութեան փափազն ու տենչանքը, փնտռողութեան ցանկութիւնը մեծանում է, խոշորանում, ամբողջ էութիւնս կլանում... Սա ուզում եմ զնացած տեղս գիտենալ, ապա գնալ աւելի հեռուն և այսպէս ճանաչել անհունութիւնը. ուզում եմ գտնել այս բոլորի, այս շարժման, այս գոյութեան վերջնական նպատակը, այս բոլոր մրկի հանգրւանը... Իմ մէջ ոչ միայն կամքն ու փափազը գոյութիւն ունին, այլ հէնց դրանք են, որ կազմում են իմ բոլոր տանջանքը. ես կամենում եմ և փափազում—և ահա թէ ինչու եմ տանջւում, ինչու տոչորւում...

Երիտասարդի աչքերը ցամաքեցին:

—Այլ թշուառ իմաստուն, դուեց նա—դու քո վշտով մխիթարեցիր ինձ: Ես կարծում էի թէ չկայ աշխարհիս վրայ տանջանք

որ իմինիս հաւասարւի և որ կարողանայ գերազանցել սրտի տանջանքին. բայց սխալւած եմ եղել. կայ մտային տանջանքը և դա, թէ, սոսկալի է: Դա նմանում է հետզհետէ արծարծւող, միշտ բարբոթւող և երբէք չմարող կրակին, որ դրւած է ուղեղի վրայ և ոչ ուղեղն է սպառւում ու ոչ կրակը: Մտային տանջանքի մարմնացումը Կովկասեան լեռների վրայ կապւած հսկան է, որ գիտակցութեան կրակն է գողացել երկնքից և որ տանջոււ է, որովհետև կամեցել է, փափագել...

—Դու հասկացար ինձ, ասաց իմաստունը—բայց անիծեալ լինիս, որովհետև զգում եմ որ դու մի նոր խտուրթիւն ես տալու իմ այս տանջանքին, որպէս կրօնապետն ու այն երիտասարդ բնագէտը տւին—մէկն իր հաւատքով, միւսն իր յոյսով...

Ու վերկացաւ խուսափելու այնտեղից, գուշակելով որ այդ երիտասարդը մի նոր կծու սլաք է մղելու իր վէրքի մէջ, մի նոր վիշտ ազդելու և կուտակւած դառնութիւնը աւելի ծխացնելու:

—Կանգ առ, կանչեց նրան երիտասարդը—կանգ առ, իմաստուն, փոքրոգի մի՛ լինիլ. եկ և քամի՛ր բաժակդ մինչև մրուրը և թող վէրքդ բոլորովին խտանայ, մտային տանջանքդ խորանայ, լայնութիւն ստանայ, պարփակի ամբողջ մարդկութիւնը և թող դառնութիւնդ լուտայ աւելի կատաղաբար, խանձէ ամէն բան: Ինչից գիտես որ այդպիսի խորացած դառնութիւնները չեն, որոնք պիտի պատահեն գիտակցութեան վրայ պարզած քողը. ինչից գիտես որ այդպիսի զորեղացող մտային տանջանքը, ըմբոստացող ոգիները չեն, որոնք ոսանելու անցնելու են խոչնդոտները, որոնք իրենց գլուխների փշրւելու գնով, ոտնատակ տալով մարդկութիւնը փտեցնող ճահիճը, իրենց տանջանքով չորացնելու են նրանց և գիտութեան զրոշը կանգնեցնելու ապագայ դաւարադեղ, լոյսով ողորւած ասպարէզի վրայ...

Իմաստունը կանգ առաւ: Ո՞վ էր ուրեմն այդ երիտասարդը որ այդպէս համարձակօրէն յարձակում էր նրա փոքրոգութեան վրայ, որ յորդորում էր նրան տանջւելու, որոնելու, ըմբոստանալու և հետևաբար միշտ թշւառ, միշտ ապերջանիկ մնալու...

Զկարողացաւ տեղիցը շարժւել:

—Ո՞վ ես դու, երիտասարդ, ասաց նա—արդեօք դու ինձնից

աւելի շատ ես ապրել, աւելի շատ ուսել և աւելի հասկացել. և ինչ ես արել որ հասել ես այդ բարձրութեան. տանջանքի ինչ մեծ բովից ես անցել որ համարձակում ես ինձ փոքրոգի անւանել: Խօսիր, ինչ ես կրել դու, որ աւելի փորձառու ես դարձել, աւելի իմաստուն՝ քան ես:

Երիտասարդը դառնութեամբ լի աչքերով նայեց իմաստունին և ասաց.

— Սիրել եմ. ահա թէ ինչ:

VI

Իմաստունը զգետնած էր:

Երբէք չէր մտածել կրքերի այդ ամենամեծի վրայ, որ տանջանքների ամենամեծ աղբիւրն է և փորձառութեան ամենամեծ բովը:

Երբէք նա չէր սիրել, երբէք չէր ճաշակել սիրոյ քաղցրահամ դառնութիւնը, անուշ տանջանքը: Եւ այժմ, մի վարկենում, երիտասարդի մի՛ խօսքը բաց էր անում նրա առաջ մի նոր աշխարհ:

Արդեօք դժ էր ուրեմն տիեզերային շարժման, մրկային ամբողջ պտոյտի վերջնական նպատակը. անդ, թէ դուչէ նրա գոյութեան պատճառն էր միայն, նիւթի ձևափոխութեան, բեղմնաւորութեան, ոյժի կուտակման և արդիւնքների միակ արտադրիչը:

Արդեօք այդ խանդալից կիրքն էր որ ստեղծել էր ու ստեղծում էր, որ քանդել էր և որ քանդում է ամէն ինչ, որ շինում է և աւերում, ստեղծում է և ոչնչացնում և փոխն ՚ի փոխ արարի և կործանիչի դեր կատարում բնութեան մէջ...

Եւ երբ մտածում էր այդ բոլորը, նայեց երիտասարդին և տեսաւ նրա վշտակոծ դէմքը, նրա քայքայւող հոգու դրութիւնը: Եւ իմացաւ որ սէրը իր ստեղծիչ բազուկը փոխել է կործանիչի այդ մատաղ սրտում և որ խարխուլում է նիւթը, որովհետեւ կաթ առ կաթ դուրս է գնում նրա միջից նրան կապակցող ոյժը, նրան կենդանի, շարժուն պահող խանդը...

— Խօսիր, ասաց նա վշտալից— պսոմի՛ր բարեկամ՝ քո պատմութիւնը և թող ինձ տեսնել թէ արդեօք սէրն է այն մեծ նպատակը, որին փնտաւում է իմ անհանգիստ միտքը և որը միշտ խու-

ստիպում է իմ հասկացողութիւնից. արդեօք դա է, որին ես անկարելի էի համարում գտնել, թէ՛ դա ոչ թէ նպատակն է, այլ ճանապարհ դէպի նրան գնալու... Պատմիր թէ ինչո՞ւ ես մնացել մեն—մենակ այս ամրոցի մէջ, արտասւալից, վշտակոծ ու քայքայւած...

Եւ երիտասարդը սկսեց պատմել:

—Հարուստ հօր զաւակ եմ, ասաց նա—և այս ամրոցն ու ծառաստանը, այլ և շրջակայ շատ հասոյթաւոր հողեր իմն են: Ոչինչ չէ պակասում ինձ. ո՛չ շքեղութիւն և ո՛չ զւարճութիւն: Երիտասարդ եմ որպէս տեսնում ես. հիւանդ էլ չեմ և կար ժամանակ որ իմ զւարթ և ուրախ տրամադրութիւնը պարզում էր ամէն մտայլ ճակատ, գեղածիծաղ դարձնում այս ամրոցն ու պարտէզը և զւարթութիւն սփռում բոլոր ինձ շրջապատողների մէջ:

Այսպէս միշտ զւարթ ապրում էի ես այն ժամանակ իմ ամրոցում և ոչինչ չէր պակասում, երբ մի օր, որսի ժամանակ անտառի մէջ հանդիպեցի դրացի իշխանի աղջկան և մենք երկուսս էլ սիրահարուեցինք միմեանց վրայ:

Երեւակայել այնպէս սէր, որպիսով մենք կապւեցինք միմեանց, դու չես կարող, իմաստուն: Այդ տեսակ սէր երեւակայելու համար հարկաւոր է լինել տաք կլիմայի բուռն զաւակ, երբէք սիրած չլինել. հարկաւոր է ունենալ բնութիւնն ամբողջ սրտի մէջ, էութիւնն ամբողջ իր կրքերի գերի...

Սիրել այդպէս՝ ես չեմ երազում նորից, որովհետեւ երկրորդ անգամ անհնար է. նոյն խորութիւնը, նոյն բուռն, գրէթէ խենթացին թռիչքը չի ունենալ: Մենք սիրում էինք միմեանց—ի՜նչ հարկ մի ածականով նւագեցնել այդ բառի սաստկութիւնը. սիրել—դա նշանակում է ապրել ու շնչել միմիայն սիրոյ առարկայով, նրա ազդած տանջանքով հալւել ու հալւելովն երջանիկ լինել, աստուածանալ: Սիրել—դա նշանակում է անձնապէս գոյութիւն չունենալ, այլ ՚ի մի ձուլւել սիրած առարկայի հետ և յաւիտենապէս սաւառնած երազային աշխարհի մէջ, աստեղալից և երջանիկ երկնքի խորհրդաւոր միացնութեան տակ՝ օրօրւել այնտեղ, հեռու բոլոր շշուկից, ինքն իր մէջ, ինքը՝ նրա մէջ ամբիփոխել և այդպէս շոգիանալ, ցնդել...

Ու լռեց պահ մի և հայեացքը երկնքի կապտութեան մէջ մոլորեալու սլացաւ. դէմքը փայլում էր գերաշխարհային էքստազով, ողողած, կարծես մարմնից դուրս ցատող Ֆոսֆորային մի լոյսով, որ պարզ կերպով գծագրում էր նրա շքեղ գլուխը ուռենիների ձգած մութ սուերի վրայ:

Իմաստունը ապշել էր. կարծում էր թէ մի սուրբի առաջ էր գտնուում: Երիտասարդի գլխի շուրջը փայլող նուրբ լոյսը մի տեսակ խորհրդաւոր երկիւղածութիւն ազդեց նրան և նա պատկառանք մի քայլ ետ քաշեց:

—Սիրելի... շարունակեց երիտասարդը—Դա նշանակում է ամէն բան. նշանակում է նաեւ ոչինչ: Դա նշանակում է ապրել մեռելների, տանջել հաճութեամբ, թիւնաւորել նեկտարով. դա նշանակում է և՛ բարձրանալ մինչև Աստած, մինչև անհունութիւն և՛ իջնել մինչև ցեխի մրուրը, մինչև ապականութիւն. դա մի խառնուրդ է երկու հակասութիւնների, որ մարդուս միակ մեծութիւնն է կազմում, նրա կեանքի միակ ձգտումը, միակ նպատակը ..

—Միակ նպատակը... բացականչեց իմաստունը:

Երիտասարդը սթափեց, ցնցեց գլուխը, նայեց իմաստունին և ասաց.

—Ահ, ներիր իմաստուն. ես մոռացայ որ այստեղ ես. երազում էի: Ինձ թւում էր թէ ետ էի գնացել երկու ամսով առաջ, երբ ես ու նա, այս ուռենիների տակ, կանաչ խոտերի վրայ, միմեանց զրկում հալւում էինք. երբ մենք լուռ էինք և մեր շրթթունքները միմեանց հոգին էին ծծում ու մեր սրտերը լռելեացն ասում էին միմեանց ամեն բան. այնպիսի զգացումների մասին խօսելով, որ բերանը անգոր կը լինի արտայայտել: Սիրողները երբ լուռ են, նրանց սրտերը լռելեացն խօսում են միմեանց հետ. նրանք իրար հասկանում են առանց բերան բացանելու: Եւ մենք լուռ էինք, ժպտուն՝ երկնքի սկս, զւարթ՝ արեգի նման, վճիտ՝ որպէս առւակ ու կենսախնդութեամբ լի, ամեն ինչ մոռացած, ամեն ինչ մեր մէջ առած, միայն մե'ր մէջ և մե'զ համար... Յիշում եմ. մենք սիրում էինք միմեանց այնպէս, որպէս սիրել կարող են միմիայն թիթեռները լոյսին, մի բույսից յետոյ գոյացող մահաւան գիտակից և նրան արհամարհող...

Բայց... ասա ինձ ուրեմն իմաստուն. մի՞թէ ճիշտ է որ բնութեան մէջ ամեն ինչ վերջ ունի, որ ամեն ինչ փոփոխական է, որ ոչինչ յարատեւ չկայ: Ճիշտ է ուրեմն որ այդքան զգուշի է բնութիւնը և մենք ի զուր նրան բանաստեղծացնում ենք, նրանով ոգևորւում:

Իմաստունը լուռ էր. «չ մի բառ չ'արտասանեց: Երիտասարդը մի վայրկեան նայեց նրան, յետոյ թափահարեց ձեռքը:

—Բայց ես էլ գիտեմ այդ, ասաց նա—ինչո՞ւ եմ հարցնում: Այո, չկայ մի ճշմարտութիւն որ դրա պէս ճիշտ լինի, որ դրա պէս անխախտ ու յաւիտեան լինի: Ոչինչ յարատեւ չկայ բնութեան մէջ, ամեն ինչ փոփոխւում է, և այդ օրէնքն է միայն որ անփոփոխ է... Ամեն ինչ վերջ ունի. խորութիւնները լցւում են՝ լեռ դառնում, խոնթային թռիչքների թևերը կտրուում, կրքերը նւազում ու կոշտանում և սէրն էլ, որպէս ամեն ինչ՝ դադարում է, փոխւում, ոչնչանում...

—Ձեմ կարծում, խօսեց իմաստունը—ոչինչ չէ ոչնչանում աշխարհի վրայ:

—Ես այդ էլ գիտեմ... Բայց չգիտեմ թէ ի՞նչ դարձաւ ուրեմն մեր սէրը. ի՞նչ դարձաւ այն զգացմունքը, որ նրա մէջ աւելի բուռն էր, քան իմ մէջ. աւելի կրքոտ, աւելի պահանջող և կրակոտ...

—Բուռն, կրքոտ, պահանջող ու կրակոտ լինելուն համար էր՝ որ նա դադարեց, ասաց իմաստունը—կրակը լափեց իւղը, սպառեց: Երիտասարդը ոտքի ելաւ այն ժամանակ և երկու տանջողները սկսեցին քայլել լճափն ի վար:

—Պատմեմ քեզ ամեն ինչ, իմաստուն, ասաց սիրահարը երբ հասել էին մի մթին ծառուղու մէջ—պատմեմ քեզ այդ և գուցէ դու մեկնես ինձ այն, ինչ որ խուսափում է իմ հասկացողութիւնից... Ես գիտեմ թէ նա ինչո՞ւ է դադարել ինձ սիրելուց, բայց չգիտեմ թէ ի՞նչ հարկաւոր էր անել, որպէս զի նա չդադարէր և այնքան սիրէր ինձ, որպէս սկզբումն էր, սրանից երկու ամիս առաջ:

—Նա այստե՞ղ է, հարցրեց իմաստունը:

Երիտասարդը գլուխը ցնցեց: Որքան որ նա քիչ առաջ գործնւում էր ոգևորւած դրութեան մէջ, այնքան այժմ ընկճւած էր, թոյլ, գունատ և այլ ևս լոյսի ո՛չ մի նշոյլ չէր ողողում դէմքը:

ընդհակառակն, լուսնի աղօտ մի ճսռագայթ մեռեալի կերպարանք էր տւել նրան:

Կռթնած իմաստունի թւին, քայլում էր հիւանդի պէս:

— Գնաց... խօսեց նա— երբեմն միայն երևում է այստեղ, որպէս այցելու մի հիւանդի, որին խղճում են, որպէս մի զոհի, դէպի որը մի անդիմադրելի խղճահարութիւն են զգում. գնաց. գուցէ էլի գայ: Օ', ես նրան ամեն անգամ ընդունում եմ ողևորած, նորից կենդանացած. բայց երբ ներս մտնելով առողջութիւնս է հարցնում, գլթալից աչքերով ինձ նայում, երբ ձեռքս բռնած՝ խնամոտ համակրանք է ցոյց տալիս և երբ մտածում եմ որ նրան ինձ մօտ պահելու համար պէտք ունիմ չափաւորել զգացումներս, ծածկել տանջւող ուղեղիս զրութիւնը, երբ տեսնում եմ որ իմ վիճակը նրան աւելի է տանջում և նա խղճում է ինձ— զգում եմ որ նա աւելի է խուսափելու ինձնից... Ես հասկանում եմ, շատ լաւ հասկանում նրա հոգու դրութիւնը: Ինքն իրեն յանցաւոր է զգում իմ վերաբերութեամբ, զգում է որ ես իր զոհն եմ և քանի աւելի շեշտում է նրա մէջ այդ գիտակցութիւնը, այնքան մեծանում է նաև ինձնից խուսափելու պահանջը... Հարկաւոր է ուրեմն ծածկել նրանից ամեն ինչ— զրութիւնս, զգացածներս— և ահա այդ է որ չեմ կարողանում անել. այդ անընդունակութիւնն է իմ թշուառութեան միակ պատճառը...

— Կեղծել չգիտես ուրեմն:

— Կեղծե՞լ... Միթէ կարելի է սիրոյ մէջ կեղծութիւն դնել. սիրել կեղծելով. և ինչու համար: Ինչո՞ւ այդ միակ տեղումն, այդ միակ հանգամանքում գոնէ անկեղծ չլինել, ինչո՞ւ գիտակցաբար կեղծել: Որպէս զի ընդհատուի: Ինչո՞ւ ուրեմն խաչճեր սարքել, խաղեր ստեղծել: Ո՛չ, ես կեղծել չեմ կարող: Եթէ երջանիկ եմ— դա երևում է իմ դէմքից, իմ վարմունքից, իմ խօսքերից: Ես հոգիս բաց եմ անում իր բոլոր մութ խորշերովը և լուսաւորում նրանց իմ խօսքերով, նրա ամենաթագուն անկիւնը պարզում իմ վարմունքով. ես թագցնել չեմ կարող զգացածներս նրա առաջ, որին սիրում եմ, որի համար եմ միայն շնչում... Ես անդադար և անընդհատ արտայայտում եմ իմ սէրը, իմ զգացումները, որովհետև հոգուս մէջ այդպէս է, որովհետև թագցնել, ծածկել և սա-

կաւ առ սակաւ տալ չեմ կարող: Նրանով լիքն է սիրտս, դուրս է հոսում և ես մինչև յատակը ի ցոյց եմ դնում նրա առաջ ինչ որ ունիմ, ինչ որ շնչում եմ, ինչի համար որ ապրում եմ. ես անդադար և անընդհատ ցոյց եմ տալիս նրան, որ սիրում եմ և որ առանց նրան չնչել չեմ կարող... Այդպէս եմ անում, այդպէս խօսում՝ որովհետև այդպէս էլ զգում եմ...

Իմաստունը որ գլուխը կախած լսում էր, բարձրացրեց հայեացքը և մոայլ որպէս մարմնացած թախիժ՝ դարձաւ դէպի թըշւաւը:

— Երիտասարդ, ասաց նա — Դու թշւառ ես, որովհետև անկեղծ ես եղել. զգացումներիդ անկեղծ արտայայտութիւնը, նրանց խանդոտութեան հետ միասին սառեցրել են կնոջ կեղծութեամբ սնւած զգացումները, կեղծութեան կարօտ, կեղծութեամբ միայն շարժւող սիրտը: Եթէ ուզում ես ապրել, պարտաւոր ես կեղծել, խայծի խաղ սարքել այդ կնոջ հետ, ցոյց տալ որ այլ ևս չես սիրում նրան. քանի խուսափես կնոջից — այնքան կ'ինը կը վազի քո հետեից. քանի պնդես նրա ետեից, այնքան նա կը խուսափի... այսպէս եմ եզրակացնում ես այդ բոլորից և թող անիծեալ լինի սէրն էլ... Սէրն էլ չէ այն ճանապարհը որ կարող է տանել դէպի իմ որոնած նպատակը. դու փշրեցիր մի լար էլ իմ սրտից — մի վերջին լարը. ես գիտէի. դու մի նոր ուժգնութիւն տւիր վէրքիս. անիծեալ նղիւր դու էլ... Թող ինձ. ես դեռ ոչինչ չեմ գտել, ոչինչ չեմ հասկացել, եթէ ոչ՝ որ ամեն ինչ կեղծ է և անտանելի:

Ու հոռ քաշեց, փաթաթեց վերարկւով, նայեց երկնքին և ուզեց հեռանալ:

Երիտասարդը տխրութեամբ պարզեց նրան իր ձեռքերը.

— Կանգ առ, խնդրում եմ, զոչեց նա — կանգ առ, դու բոլորովին սպանում ես ինձ քո վշտովը.

— Կամենում եմ, շարունակեց իմաստունը մի նոր ուժգին դառնութեամբ — կամենում եմ ապրել այսպիսի ազոտոտ կազմակերպութեան մէջ, երջանիկ լինել այնտեղ, երջանիկ համարւել, այդ տեսակ սիրուհու վերագտնել, այսպիսի մարդկութեան մէջ անուն հանել... կամենում եմ. այն ժամանակ մի ձար է միայն մնում քեզ — կեղծիք...

Ասաց արհամարհութեամբ արաբացի իմաստունը և արագ քայլերով, առանց ետ նայելու՝ դուրս գնաց ծառաստանից ու հեռացաւ ամրոցից...

VII

Քայլեց նա և քանի առաջ էր գնում, այնքան աւելի թանձրացած կերպով վերարտադրւում էր նրա մտային տանջանքը, վիհը և անըմբռնելի ապագան. այնքան էլ աւելի ուժգնանում էր նրա դառնութիւնը:

Քայլեց նա աւելի քան երբէք՝ ընկճւած, ծանտալոսի պէս պապական շրթունքը՝ մոտովին երեւակացած առւակին ուղղած—առւակ որ միշտ խուսափում էր. ցանկացող ձեռքերը մոտովին երազած պտուղների տարածած—պտուղներ՝ որոնք միշտ ետ էին քաշւում, բարձրանում, կախ ընկած անհունութեան մէջ, փայլուն որպէս ոչ մի աստղ, ցանկալի՝ որպէս ոչ մի բան...

Եւ այդ մտային ցանկալի երազները քանի գնում՝ հեռու, շատ հեռու էին թւում նրան:

Եւ ահա տեսաւ ու համոզւեց նա, որ ահաւոր հրէշ-կեղծութիւնը մտել է Աստծուն պաշտելու, իր նմանին նւիրելու և սիրոյ զգացմունքների մէջ, որ նա փակում է դէպի բարձր ու վսեմը գնալու ուղին, որ նա մտել է ամեն, բացարձակապէս ամեն բանի մէջ. ամենաշնչին թազուն խորշերից սկսած մինչև ամենալաջ տեղերը գրաւել, որ սպրտել է նա մարդկանց, միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնների, մտերիմ ընկերների, միմեանց ջերմ սիրողների, միմեանց՝ մեռնելու չափ Նւիրւածների, ինքն—իր մէջ, երկու նոր հանդիպածների, երկու ամենահին բարեկամների, հայր ու որդու, ամուսինների... ամենքի մէջ այնպէս, որ նա բնութիւն դառնալով, մեծ մասամբ աննշմարելի եղած, պահանջ է դառնում. և որ չկայ քաջարձակ անկեղծութիւն. որ բացարձակ անկեղծ լինել կամեցողը ոչ միայն դժբաղա կը լինի, կ'ատուի, կը հալածւի, մենակ կը մնայ, քաղցած կը մեռնի, խենթ կը նկատուի, կը քարկոծւի և կը դառնանայ, այլ որ նա շուտով կը համոզւի թէ կեղծութիւնն է մարդկային այսպիսի փչացած ընկերութեան մէջ կապ պահող շղթան, որ կեղծութիւն է թազնւած այդ առերևոյթ երջանկութիւնների, մարդա-

սիրութեան, բարութեան, ազնւութեան, որեւորութեան, իդէալականութեան և բոլոր այլ «վսեմ» անւանւած յատկութիւնների, նոյն իսկ անկեղծութեան տակ...

Եւ եկաւ իմաստունը այն եզրակացութեան, որ մարդկութիւնը երջանիկ կը լինի և կը հասնի վսեմ ու բարձր ապագային այն ժամանակ միայն, երբ հիմնովին տապալւի կեղծութեան վրայ կանգնեցրած այս կազմակերպութիւնը և երբ բացարձակ անկեղծութիւնը լինի ամենասովորական, տիրող բարոյականը...

Այն ժամանակ ահա, մարդս կարող պիտի լինի հասնել այն խորհրդաւոր նպատակին, որը նա այժմ չէ տեսնում, որի մասին նա ոչինչ չգիտէ և քանի այդպէս կեղծ է—չպիտի գիտենայ, չպիտի հասնի...

Ու խոնարհեց գլուխն իմաստունը՝ աւելի քան երբէք ճնշւած սրտով, վշտացած հոգով, ու նման Տանտալոսի որ կամեցել էր անմահութեան գաղտնիքը խլել աստուծոցներից և դատապարտուել էր մշտական ծարաւի, յաւիտենական քաղցի տանջանքին—նրա մոքի մէջ բացւեց նորից անյատակ փնտռողութեան անդունդը և գոյացաւ տոչորող ծարաւ, անյագ քաղց...

Հաւատի, անձնւիրութեան և սիրոյ ազդեցութիւնը խաղտուել էին նրանում. գտել էր որ դրանք չեն զէպի փայլուն ու բարձր ապագան տանող շաւիղները, որովհետեւ բոլորն էլ թանձրապէս փակւած են կեղծութեան զգւելի տիղմով—բայց և զգում էր որ այդպէս չպիտի լինէր, որ դա բռն կերպով անբնական, բռնութեամբ ուղղութիւնը ծռած, ճանապարհները տիղմով լցրած, խայտառակ ու խոզային դրութիւն էր և որ մեծ ապագան այնտեղ հեռու, չնայելով դեռ երազային աշխարհների մէջ՝ բայց կար, բայց պիտի մօտենար և որ նրան տանող ճանապարհները մաքրող միակ զէնքը անկեղծութիւնը կարող էր լինել, բացարձակ անկեղծութիւն, ամէն բանի մէջ անկեղծութիւն, պարզութիւն և ուղղամտութիւն...

...Եւ ահա յանկարծ, անապատի և ամաչութեան մէջ շարժւել սկսեց ամեն ինչ. բնութիւնն ամբողջ շքեղ, վարդազոյն լոյսի ողո-

ղումով համակեց և սքանչելի շշուկով միացած կարծես, խոնարհ-
ւեց դէպի իմաստունը:

Ու մի քնքոյշ ձայն, եկած երազային, ապագայ աշխարհներից,
կանչեց նրան.

— Եկել են օրերը. քայլիր և սովորեցրու...

— Մինչև երբ... բացականչեց նա.

Եւ ապագայի ձայնը կրկնեց նրան.

— Քայլիր, զու անմահ ես...

Այն ժամանակ փաթաթեց իմաստունը իր վերարկուով, մի
նոր ուժով ոգևորւած՝ պնդեց կոշիկի կապերը, մտաւ մարդկանց
մէջ ու խօսեց բարձրաձայն՝ անկեղծութեան և գիտակցութեան
մասին:

Եւ մարդիկ, որոնք լսում էին նրան, աւելի խորապէս յուզե-
ցին իմաստունի համոզման ձայնից և ապագայի վարդապոյն փայ-
լով:

Այդպէս անմահ՝ քայլում է նա մինչև այժմ, միշտ պապական,
միշտ լի մեծ ապագային հասնելու բռնն ձգտումով, անկեղծ ու
մաքուր զաւիքի համար տենդային սպասողութեամբ համակւած
և որոնողութեան բռնն ցանկութիւններով օրգորւած:

Քայլում է նա և հաւատում որ պիտի գան այն մեծ օրերը,
երբ ոչ հաւատքն է կեղծութեան շնորհիւ իբր եղբայրասպանու-
թեան ահռելի զէնք գործածելու, ոչ իր նմանին նւիրելու գործը
և ոչ էլ սէրը...

Եւ երբ մարդիկ տեսան այդ, իմացան որ Աովկասեան լեռների
վրայ շղթայած—երկնքից գիտակցութեան կրակ գողացող Պրօմէթէ-
ոսը, յունական Տանտալոսն ու արաբական իմաստունը սիմբոլներ
են այնպիսի նահատակների, որոնք ձգտում են միևնոյն բարձր
նպատակին, ըմբոստանալով եղած ապականութեան դէմ. որոնք քայ-
լում են փշերի վրայով, տանջանքների միջով, որոնք երբէք դոհ,
երջանիկ չեն ներկայով, այլ ապրում են ապագայով և որոնց դի-
տկների վրայ է, որ իբր պատանդանի՝ կանգնելու է երջանիկ օրերի
և բացարձակ անկեղծութեան թագաւորութիւնը...

ԴԱՐԵՐԻ ԼԷԳԵՆԴԱՆ

„ԽԻՂՃԸ“

Վիկտոր Հիդրոլի. — Թարգմ. Յ. Տէր-Գէորգեանի

(V. Hugo—La légende des siècles.—„La Conscience“)

Իւր զաւակների հետ, մորթիներ հազած
Հերախառն, կապտագէտ փոթորկի միջին
Կայէնը փախուստ տաւ Ենովայի առաջին.
Մռայլ մարդը հասաւ երեկոյեան դիմաց
Սրճակ դաշտում կանգնած մի լեռան ստորոտին.
Զաւակներն շնչասպառ և կինը յոգնած
Ասացին. «Պառկենք և քնենք գետնի վրան—
Կայէնը արթուն երազում էր միայն:
Նայեց և չարագոյտ երկնքի խորքում
Նա տեսաւ մի աչք մեծ ու լայն բացւած,
Պր անշարժ, խաւարում նորան էր դիտում:
«Ես չառ մօտ եմ—ասաց նա մի սարսուռով.
Զարթեցրեց խեղճ կնօջը և զաւակներին
Եւ սկսեց փախչել կորստաբեր շաւղով:
Նա քայլեց երեսուն օր, քայլեց երեսուն գիշեր,
Վրդում թեթեւ աղմկից, դժգոյն ու լուռ գնում էր.
Եւ առանց յետ նայելու, գաղտագողի, անդադար
Վիմեց և հասաւ ծովափ, անքուն, տանջւած չարաչար:

«Կանգնենք այստեղ, ասաց նա, ապահով է ապաստանը»
 Մնանք, արդէն անցել ենք աշխարհի սահմանը»
 Եւ հէնց ուզում էր նստել—տեսաւ թխպոտ երկնքում
 Աչքը—կանգնած նոյն տեղ, հորիզոնի խորքում
 Նա ցնցւեց ինչպէս զոհ, տիրեց նորան սև սարսուռ,
 «Թագցրէք ինձ, գոչեց նա: Բայց զաւակները լուռ
 Վայրենի ու դողդոջ նախահօրն էին նայում:
 Կայէնն ասաց Յաբէլին—այն ամենքի հօրը,
 Որոնք մազէ վրանների տակ գնում են անապատ.
 «Տարածիր և այս կողմ վրանիդ ծածկոյթը»:
 Եւ կազմեցին այսպէս մի տատանւող պատ.
 Եւ երբ այն ամրացրին ծանր պարիսպներով—
 «Ձէք տեսնում էլ ոչինչ»—հարցրեց մանուկ Քիլլան,
 Իւր զաւակների դուստրը, անոյշ ինչպէս օրօր.
 —«Աչքը տեսնում եմ դարձեալ»—Կայէնն ասաց նորան:
 Շուրջը ագարակներում ապրողների հայր Յոբալն—
 —«Կը կանգնեցնեմ մի պատնէշ»—բացականչեց հեռւից:
 Շինեց պղնձէ մի պատ. Կայէնը մնաց չետևում.
 Բայց նա կանչեց վերստին—«Աչքը միշտ նայում է ինձ»:
 Ենոքն ասաց. «Շինենք աշտարակներով վանդակ
 Այնպէս ահեղ, որ ոչինչ մերձենալ չը կարենայ.
 Կառուցանենք մի ամրոց, կառուցանենք մի քաղաք,
 Ապա փսկենք ամուր»:
 Եւ Տուբալ Կայէնն ահա—
 Դարբեհներին հայրը—շինեց գերմարդկային
 Մի վիթխարի քաղաք:
 Աշխատանքի ժամանակ նրա եղբայրները դաշտում
 Սեթի և Ենոքի որդոց վաճկում էին
 Եւ անցորդներին կուրացնում էին.
 Իսկ գիշերով աստղերն նետահար անում:
 Կտաւի փոխարէն—գրանիտէ պատեր տեսան,
 Երկաթէ կապերով միացրին ողջ կապերը.
 Քաղաքը սևին էր տալիս դժոխքի նման,
 Աշտարակների ստերը խաւարեցնում էր գիւղեր:
 Պատերին տւին լեռների հաստաւ թիւն

Եւ երբ պատնէշ, շրջապատ—ամեն ինչ վերջացրին,
Դռան վրայ գրեցին Վուռքը արգելաժ է Աստուծոնս.

Եւ մի քարէ ամրոցում նախահօրը կանգնեցրին.

Նա քնաց այնտեղ ողբալի և անագորոյն:

«Հայր իմ, աչքը հեռացան—դողալով հարցրեց Թիլլան.

—«Ո՛ր, նա այնտեղ է միշտ—Կայէնը տւեց պատասխան:

«Ես ուզում եմ ապրել գետնի տակ—նա ասաց—

Ինչպէս իւր այրի մէջ մի միայնակեաց.

Այնտեղ չեմ տեսնի ոչինչ, էլ ինձ ոչ ոք չի տեսնի».

—«Այսպէս լաւ է», ասաց նա, երբ փոսը փորեցին:

Այլա իջաւ միայնակ

Մռայլ կամարների տակ.

Եւ երբ նստեց այնտեղ անել խաւարում

Եւ զետնայարկը ծածկեցին նրա գլխին—

Աչքը գերեզմանումն էր և Կայէնին էր նայում:

ԽՈՐՏԱԿԻԱԾ ԿԵԱՆՔ

Վ Է Պ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑԻ

(Շարունակութիւն 1)

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԻԱՍԹԱՓՈԽՄՆԵՐ

I

Ամառը վերջանալու վրայ էր:

Արտիստ Մուրադեանի մօտ նշանակած էր դերասանների ժողով, որը պիտի զբաղւէր առաջիկայ թատրոնական սեզոնին վերաբերեալ զանազան խնդիրներով: Հարկաւոր էր խումբ կազմակերպել, ռեպերտուարի մասին մտածել, կատարել մի քանի ընտրութիւններ՝ ռեժիսորի և միւս վարիչների և, վերջապէս, ընդունել ընկերութեան մէջ երկու նոր անդամներ, որոնք ներկայացումներին մասնակցելու փափագ էին չափանել:

Այդ նոր անդամներից մէկը Արտաշէս Ոսկերչեանն էր, իսկ միւսը՝ Զիչադեանը:

Վերջինը երկար ժամանակ ուսուցչութեամբ էր պարապում

1) Տես «Մուրճ» 1897 թ. № 1, 2—3, 4, 5:

գաւառների խուլ անկիւններում: Ձանձրացել էր նա երեխաների վրայ գողգողալուց, այլ ևս չէր կամենում թմրել անյայտութեան մէջ և «ջգերը փչացնել»: Նա գիտէր, որ մարդ պիտի ընտրէ գործունէութեան այն ասպարէզը, որ աւելի համապատասխան է իւր ընդունակութիւններին: Նորա սիրտը չկաւ դպրոցին, բայց բեմը սիրում էր: Ուրեմն ինչ է խանգարում, որ նա դերասան դառնայ? Նա հաւատացած էր, որ ինքը զուրկ չէ արտիստական ձիրքից: Ձէ որ հինգ վեց անգամ նա յաջողութեամբ կատարել է իւր դերերը գաւառական բեմի վրայ, ընկերները հաւանել են, հասարակութեանը դուր է եկել նորա խաղը, և մի անգամ էլ դովել էր նորան «ժամանակ» լրագիրը մի գաւառական թղթակցութեան մէջ? Ել երկար չմտածեց. վճռեց լինել դերասան, ձգեց իւր աղքատ ընտանիքը, խոստանալով միշտ փող ուղարկել քաղաքից, դարսեց խնամքով իւր հնամաշ շորերը մի խարխուլ փոքրիկ սնդուկի մէջ, կապկապեց պարանոց, որովհետև կողպել անկարելի էր, քանի որ ոչ բանալիք կար, ոչ բանալիքի տեղ, այլ սորա փոխարէն բացւել էր մի աջնպիսի խորշ, որ նորա մէջ ծխալ հեշտութեամբ կարող էր մտնել:

Եւ այսպէս ճանապարհ ընկաւ ուղիղ դէպի Թիֆլիս:

Մուրադեանի սենեկում չկար դեռ ևս ոչ մէկը դերասաններից:

Բայց Ձիչագեանը զարմանալի ճշտապահութեամբ ներկայ էր այնտեղ նշանակած ժամին:

Դիւանի կլոր սեղանից քիչ հեռու պատի մօտ նստած էր նա աթոռի վրայ անշարժ և ուղիղ. խորին յարգանքով, գրեթէ երկիւղածութեամբ լսում էր արտիստին, որը, իւր ժամացույցի շղթայի հետ խաղալով, հարց ու փոքձ էր անում նորան. «Րտեղացի է, ի՞նչով էր պարապում առաջ, ի՞նչու այնքան ուշ է սկսում դերասանութիւնը, և այլն»:

Սկզբում Մուրադեանը բարի և քաղաքավարի մարդու տպաւորութիւն գործեց Ձիչագեանի վրայ, և սա, խրախուսւած արտիստի վարմունքից, աւելի համարձակ դարձաւ և նոյն իսկ թոյլ տւեց իրան մի անգամ չհամաձայնել նորա մի կարծիքին: Բայց երբ նա հարցրեց նորեկի ամպլուայի մասին, ցանկանալով իմանալ, թէ ինչպիսի դերեր կարող է կատարել, և ապագայ դերասանը

այլևայլ դերերի թւում յիշեց նաև Համլէտի անունը, արտիստի դէմքի արտայայտութիւնը յանկարծ փոխեց, արհամարական ժպիտ խաղաց երեսին, և նա մի ճնշող հայեացքով չափեց նորան՝ սկսած զլիւից, որի երկայն մազերի մէջ սպիտակին սւող թելերը մատնում էին նորա հասակը, մինչև կօշիկները, որոնք իրանց կարկատաններով հանդերձ աւելի էին պսպղում, քան թէ սերթոկի օձիքը կամ վզին փաթթած լաստիկի կտորը, այսինքն՝ փողպատը: Խեղճը զգաց իւր մարմնի վրայ այդ նայւածքի ամբողջ ծանրութիւնը, մեքենաբար ետ տարաւ աթոռի տակ կարկատած կօշիկները, և գլուխը կորացաւ:

Տիրեց ըստէական լռութիւն, և, ով գիտէ, որքան պիտի տւէր այդ լռութիւնը, եթէ նորան չընդհատէին Մուրադեանի ընկերները, որոնք շուտով յիսեցին երեւալ մէկը մըւսի ետեւից, աղմուկով, ուրախ ծիծաղով և բարեկամական ողջոյններով:

Հէնց որ մէկը ներս էր մտնում, Զիչագեանը իւր պարտքն էր համարում խփոյն վեր կենալ տեղիցը և այդպիսով իւր յարգանքը մատուցանել ապագայ արեւստակցին: Մուրադեանը ծանօթացնում էր նորան իւրաքանչիւրի հետ, և նա խոնարհութեամբ ձեռք էր տալիս ծանօթագողին և էլի նստում իւր տեղը:

Հաւաքել էին մօտ տասնեւհինգ հոգի, որոնց թւում և մի քանի դերասանուհիներ, բոլորն էլ երիտասարդներ՝ 18-ից մինչև 30 տարեկան: Մուրադեանը ծխելով կամացուկ խօսում էր ռուսերէն մի դերասանուհու հետ, որը նստած էր կողքին դիւանի վրայ և ուշիուշով դիտում էր Զիչագեանին, կարծես ցանկանում էր գուշակել նորա դէմքից, թէ ինչ է խոստանում նա, որ չաւանդութիւն ունի Համլէտի դերը կատարելու: Զամբագեանը մի այլ դերասանուհու իրանը բռնած իւր աջ ձեռքով՝ անցուդարձ էր անում, զրոյց անելով հետը վրացերէն, ու երկուսն էլ յաճախ նայում էին Զիչագեանին և ժպտում կիսաարհամարական և կիսաներողամիտ ժպիտով: Դրան մօտ խմբւած էին մի քանի հոգի և վիճում էին. այն կողմից երբեմն լսում էր Ոսկերչեանի անունը: Մի ուրիշը նստած էր Զիչագեանի հանդէպ, արմունկները յնձած ծնկներին, գլուխը քաշ արած և մոտխոհ ծխում էր: Իսկ Զիչագեանի վրայից իւր աչքը չէր հեռացնում ամենաջահէլը դերասաններից, որը՝ մէջքը

պատին տւած՝ նայում էր ապագայ արւեստակցին այնպէս, ինչպէս
երկխան նայում է զարմանքով մի գազանի վրայ, որին առաջին
անգամն է տեսնում:

Ապագայ արտիստը, տեսնելով, որ ինքը ընդհանուրի ուշա-
դրութեան առարկայ է դարձել, իրան խիստ ճնշւած էր զգում:
Նա անհանգիստ էր. կամ ձեռքը տանում էր ծոցը և հայեացքը
բւեռում յատակի մի կէտի վրայ կամ դողդոջ մատներով ոլորում
մօրուքի ծայրերը, կամ շինծու համարձակութեամբ վեր էր կե-
նում տեղիցը, մի երկու անվտանգ քայլ անում դէպի այս կողմ,
դէպի այն կողմ և կրկին վերադառնում իւր նախկին տեղը: Ողոր-
մելի էր նա այդ ժամին!

Հատուկտոր խօսակցութիւնների միջից որոշեց յանկարծ Ջամ-
բազեանի ձայնը, որ գոչեց սենեկի մի ծայրից.

—Մուրադեան, չսկսենք? Ժամանակ է!

—Ոսկերչեանին չսպասենք? Պատասխանեց Մուրադեանը:

—Ոչ, ոչ, սկսենք, նա ուշացաւ!... Լսւեցին ձայներ այս ու
այն կողմից, և շուտով սեղանի շուրջը խմբակցին ամենքը:

Կատարեցին ընտրութիւնները: Մուրադեանը ընտրեց ռեժի-
սոր, Ջամբազեանը՝ դանձապահ: Սցենարիուսը և յուշարարը ո-
րոշւած էին առանց ընտրութեան: Նշանակւեցին, բացի այդ, և
երկու վերաստուգողներ և մի հաշւապահ: Մուրադեանը կամեցաւ
առաջարկել խորհրդածութեան առաջին ներկայացման հարցը, որով
պէտք էր բաց անել սեզոնը: Բայց Ջամբազեանը մէջ մտաւ, ասե-
լով հետեւեալը.

—Մեր խմբի մէջ երկու նոր անդամներ են աւելանում, և
մենք չգիտենք, թէ ինչպիսի դերեր կարող են կատարել: Ուստի
լաւ կը լինի առաջ մի տեսներ, թէ որպիսի դերեր կատարելու
շնորհք ունին: Այ, օրինակ, պ. Զիչագեանը: Նա ինչ տեսակ դերերի
համար է? Մերերի, սիրահարի, Ֆատի? կամ կոմիկ է, տրագիկ է,
ի՞նչ է?

—Ուղում էք, մի բան կարդայ տեսներ, —ասաց Մուրադեանը:
Ինչ վերաբերում է ամպլուային, կարծում եմ, նա աւելի ջա-
ջող կը կատարէ թեթեւ կոմիկական դերեր...

—Ընդհակառակը, ինձ թւում է, որ պ. Զիչագեանը աւելի

դրամատիկական դերերի համար է,—հակաճառեց Ջամբազեանը։
Վճռեցին քննել Ձիչագեանին, փորձելու համար նորա ձայնը, ղիկցիան, ինտոնացիան և միմիկան։

Մուրադեանը բերեց «Համլէտը», ընտրեց մենախօսութիւններէ-
րից մէկը և կամեցաւ առաջարկել սկսնակին՝ արտասանելու։

—Որ մոնոլոգն է, Մուրադեան? հարցրեց Ջամբազեանը, մօտե-
նալով նորընտիր ռեժիսորին և նայելով զրքոյկի բացած էջի վրայ։

Այդ լաւ չէ։ Թող այս մէկը կարդայ։

Այդ ասելով, նա խլեց Մուրադեանի ձեռքից պիեսը, արագ-
թերթեց երեսները ետ ու առաջ և, երբ գտաւ իւր ցանկացած
տեղը, գոչեց, մատը դնելով այն տեղի վրայ։

—Այ, այ, այս մոնոլոգը թող կարդայ։

Եւ յանձնելով զրքոյկը ռեժիսորին, նստեց իւր տեղը և սպա-
սողական դիրք ընդունեց։

Ռեժիսորը չհակաճառեց. զրքոյկը տւեց Ձիչագեանին և առա-
ջարկեց կարդալ «Ո՛հ, եթէ դուք, իմ հոգու ամուր շղթաներ»
յայտնի մենախօսութիւնը։

Ամեն մէկը իւր տեղը բռնեց, իսկ Ձիչագեանը քնաց կանգնած
սեղանի մօտ, լամպայի առջև, և սկսեց աչքի տակով անցկացնել
արտասանելիք մոնոլոգը։

Նորա սիրտը թփթփում էր։ Դողդողում էր թերթիկը,
որ բռնած էր իւր ցուցամատով և բռնած մատով։ Տառերը աչքի-
առջև խժւրժում էին, սև միջատների երամի պէս։ Տասներկուսից
աւելի դատաւորների ներկայութեամբ նա պիտի ցոյց տար իւր
բոլոր կարողութիւնը։

Նորա բախտիցը, այդ րոպէին եկաւ Ոսկերչեանը, և նա մի-
պահ ազատ շունչ քաշեց ու միջոց ունեցաւ ոյժերը կառավարելու։

Ոսկերչեանը ծանօթ էր ոմանց հետ. ում չէր ճանաչում, ծա-
նօթացաւ և նստեց Մուրադեանի մօտ, ղիւանի վրայ։ Ռեժիսորը
ասաց նորան, որ Ձիչագեանն էլ նոր է, և փորձի համար մի բան
պիտի կարդայ Համլէտից։

Ձիչագեանը սկսեց. ձայնը դողում էր և գնալով բարձրանում էր
crescendo։ Բիբերը թռած էին վերև դէպի ճակատը, և համարեա-
միայն սպիտակուցն էր երևում։ Գրեթէ ամեն մի բառը աշխատում

էր արտայայտել համապատասխան ձևերով. օրինակ, նրկու ամիս բառերը արտասանելիս՝ երկու մատները ցցում էր վերև, ինչպէս քահանան, երբ Վսաղաղութիւն ամենեցուն է ասում:

Ոսկերչեանը ժպտում էր ներողամիտ ժպտով. միւսները իրար երեսի էին նայում և հազիւ պահում իրանց ծիծաղը: Մուրադեանը երկու ձեռքով ծածկել էր աչքերը, որպէս զի դէմքի ծիծաղկոտ արտայայտութիւնը չերևայ: Մէկը քիթն էր հուպ տալիս, միւսը շրթունքն էր կրծում: Ամենից լուրջը Ջամբազեանն էր երևում, ապշութիւնից բերանը բաց էր արած, աչքերը յառած Ձիչագեանին և հետևում էր շարժուն բիբերով նորա իւրաքանչիւր շարժածքին. շատերը ծիծաղում էին նորա այդ կոմիկական լրջութիւնը տեսնելով: Մէկն էլ իրան չկարողացաւ զսպել, փըրթկացրեց, դուրս վազեց սենեկից, և դրան հետևից լսեց նորա բարձրաձայն քրքիջը:

Ոսկերչեանին դիւր չեկաւ արեւտակիցների այդ վիրաւորական, անխիղճ վերաբերմունքը դէպի սկսնակը. նորա դէմքը լրջացաւ, և իւր լուռ կշտամբանքով նա աշխատում էր զսպել ումանց անքաղաքավարութիւնը:

Ձիչագեանը՝ իւր մենախօսութիւնը չաւարտած՝ գիրքը դրեց սեղանի վրայ, և բոլորովին կարմրած ամօթից, քրտնած՝ խղճալի ձայնով մրմնջաց.

—Այժմ ես չեմ կարողանում... ձայնս խզւած է... եթէ կ'ուզէք, մի ուրիշ անգամ...

—Բաւական է, բաւական է,—ասաց Ջամբազեանը, վեր կացաւ տեղիցը և գնաց դէպի դուռը: Նորա հետևից գնացին շատերը դերասաններից և, խմբելով նորա շուրջը, սկսեցին քննադատել Ձիչագեանին: Մէկը ասում էր, թէ ծիծաղալի է, միւսը թէ բոլորովին անընդունակ է, երրորդը՝ թէ ձայն չունի և այլն: Ջամբազեանը ասաց, թէ Համլէտի դերը չէ կարող կատարել, բայց անխօս դերեր կամ սակաւախօս ծառաների դերեր լաւ կը կատարէ:

Անուամենայնիւ Ձիչագեանը ընդունեց խմբի մէջ: Նա ուրախացաւ և շնորհակալութիւն յայտնեց:

Երբ խօսք բացեց Ոսկերչեանի մասին, սա ասաց.

—Պարոններ, իհարկէ, ձեզ յայտնի է, պ. Մուրադեանն էլ ձեզ ասած կը լինի, որ ես կամենում եմ լինել ձեր խմբի մէջ:

—Մենք ձեզ ընդունում ենք գրկաբաց,—ասաց ռեժիսորը ի դիմաց խմբի: Յոյս ունիմ, որ դուք կը լինէք մեր լաւ ոյժերից մէկը:

—Մենք կարդացինք ձեր մասին լրագիրներում,—նկատեց Զամբազեանը: Շատ գովել էին:

—Իհարկէ, մենք ձեռք ձեռքի տւած պիտի գործենք,—շարունակեց Ոսկերչեանը: Մենք պիտի աշխատենք բարձրացնել թատրոնը, որը, զժբախտաբար, վերջին տարիները կորցրել էր իւր նախկին հրապոյցը և փայլը և սկսել էր դիմել դէպի անկում...

Դերասանների մէջ փսփսոց ընկաւ: Շատերի դէմքը հեղինակութիւն էր արտայայտում: Ոմանք բարկացան Ոսկերչեանի այս խօսքերի վրայ, բայց զսպեցին իրանց զգացմունքը: «Ինչպէս թէ թատրոնը դիմում էր դէպի անկում, և մենք պիտի աշխատենք բարձրացնել» մտածում էր իւրաքանչիւրը այդ րոպէին:

—Սա իրան ինչ է երեւակայում? շշնջաց մէկը ընկերոջ ականջին: Ամենից համարձակը Զամբազեանը եղաւ, որ ասաց.

—Ուրեմն մենք էինք պատճառը, որ թատրոնը դիմում էր դէպի անկում?

Ոսկերչեանը ուզեց արդարանալ, չկարողացաւ: Նորա մեծամտութիւնը և անձնապատան ոճը խիստ վատ տպաւորութիւն գործեցին ամենքի վրայ: Նոյն իսկ Մուրադեանը, որ առաջ մեծ ջարդանքով էր վերաբերում դէպի Ոսկերչեանը, նա էլ իւր երեսը թըթւացրեց և դժգոհութեամբ քորեց ծոծրակը: Իւր խօսքերի գործած ազդեցութիւնը դերասանների վրայ Ոսկերչեանը չէր կարող չտեսնել: Նա զղջաց իւր անզգուշութեան համար, բայց ուշ էր: Նա իւր բարի ցանկութիւնները մի կողմ դրեց և դիմեց աւելի գործնականին:

—Պարոններ, —ասաց նա, —ես ձեզանից մի դերիւտ պիտի խնդրեմ, և միայն այս պայմանով կարող եմ հաշուել ձեր ընկերութեան անդամ: Զգիտեմ, կը համաձայնէք ինձ դերիւտ տալ թէ ոչ:

Մուրադեանը դէմ չէր այդ պայմանին: Զամբազեանը հակառակ էր դորան: Խնդիրը վճռեց քէհարկութեամբ, և ձայների մեծամասնութեամբ հարցը վճռեց յօգուտ Ոսկերչեանի:

Շատերը իրանց ձայնը տւին ոչ թէ բարի ցանկութիւնից

դրդեած, այլ նորա համար, որ սաստիկ հետաքրքրեալ էին Ոսկերչեանի անձով: Նոքա ուզում էին տեսնել, թէ այս ինչ տեսակ նոր հաւ է դուրս եկել, որ երկաթէ ձւաներ պիտի ածէ:

Ոսկերչեանը կամենում էր, որ սեզոնը բացւէր իւր դերիւտով. բայց այդ առաջարկութիւնը հանդիպեց դերասանների միահամուռ մերժման, թէև համաձայնեցին առաջին ներկայացումներից մէկը յատկացնել նորա դերիւտին:

Յետոյ խօսք բացւեց սեզոնի առաջին ներկայացման և ապա ընդհանրապէս ռեպերտուարի մասին: Երկրորդ խնդրի վերաբերմամբ ամեն կողմից լսում էին զանգատներ, թէ յարմար պիտեսների կատարեալ սով է տիրում, եղածներից հասարակութիւնը ձանձրացել է, նորերի մեծ պահանջ կայ: Ոսկերչեանը այն կարծիքի էր, որ քանի որ մեր ինքնուրոյն դրաման աղքատ է, ուստի անհրաժեշտ է ոչոք տալ թարգմանութիւններին: Զամբաղեանը առարկեց, թէ նոյն իսկ թարգմանութեան գործը մեծամեծ դժւարութիւնների է հանդիպում, և այդ այնքան էլ հեշտ չէ, ինչպէս թւում է, որովհետև եւրոպական բազմակողմանի ռեպերտուարից հարկաւոր է ընտրել մեր կեանքի համար յարմարագոյնը և ջանձնել թարգմանելու ձեռնհաս անձանց: Դժւար է ընտրութիւն անելը, դժւար է լաւ թարգմանիչներ գտնելը և աւելի դժւար՝ թարգմանիչներին վարձատրելը: Ոսկերչեանը պատասխանեց, թէ բոլորը կախեալ է նորանից՝ ինչպէս կը վերաբերւի խումբը ռեպերտուարի խնդրին. եթէ նա կամենայ այդ խնդիրը դարձնել իւր կարեւոր գործերից մէկը, գործը անշուշտ զլուխ կը գայ: Եւ ահա ինչպիսի հիմունքներով էր հաստատում նա իւր կարծիքը: Նախ՝ Եւրոպայի դրամատիկական դրականութիւնը շատ հարուստ է (եւ նա թւեց մի շարք հեղինակների և պիեսների անուններ թէ կլասիկական, թէ ռոմանտիկական, թէ նորագոյն ռեպերտուարից): Երկրորդ՝ ընտրութիւն անելը այնքան դժւար չէ, ինչպէս թւում է. նոյն իսկ ինքը խումբը այդ կարող է անել. դորա համար հարկաւոր է միայն ռեպերտուարի խնդիրը մշակել խմբի կանոնաւոր նիստերի մէջ: Երրորդ՝ չափազանցութիւն է ասել, թէ թարգմանիչներ չկան: (Եւ նա թւեց մի քանի անուններ, որոնք կարող էին այդ գործը կատարել): Գալով թարգմանիչների վարձատրութեան, նա ասաց,

որ դորա համար հարկ կը լինի տարին մէկ կամ երկու ներկայացում տալ և արդիւնքը յատկացնել այդ նպատակին, առարկելով, որ այդպիսով ոչ թէ կը նւազի ընկերութեան տարեկան հասոցթը, այլ, ընդհակառակը, կը մեծանայ, որովհետեւ ռեպերտուարի թարմութիւնը գրաւական կարող է լինել ներկայացումների մշտական յաջողութեան: Զամբաղեանը նորան պատասխանեց, թէ խնդիրը դորանով չէ վերջանում. կայ դեռ մի այնպիսի դժւարութիւն, որի առաջ խումբը անգօր է, այն է, որ ամեն մի նոյն իսկ յարմար պիտի համար համապատասխան ոյժեր չկան խմբի մէջ. օրինակ, ինչպէս ներկայացնեն «Մակբէթը», երբ ոչ Մակբէթի դերակատար, ոչ լէդի Մակբէթի դերակատար չկան խմբի մէջ? Ինչպէս ներկայացնեն «Օրլէանի կոյսը», երբ ժաննա դ'Արկի դերակատար չկայ խմբի մէջ? Այդ ասելով Զամբաղեանը դիմեց դերասանուհիներին և հարցրեց.

— Օրիորդ, դուք կը կատարէք ժաննա դ'Արկի դերը?

— Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, այդ իմ բանը չէ՛! պատասխանեց նա, գլխով և ձեռքով բացասական շարժում անելով:

— Իսկ դուք, տիկին, կը կատարէք լէդի Մակբէթի դերը?

— Ներեցէք. ես այդքան անհամեստ չեմ՝! պատասխանեց տիկինը՝ խորհրդաւոր հայեացք ձգելով Ոսկերչեանի երեսին:

Դերասանուհիների այդ համեստ պատասխանի վրայ դերասաններից ոմանք ծիծաղեցին: Ոսկերչեանին թւաց, որ այդ ծիծաղը վիրաւորական էր և վերաբերում էր իրան: Նա սկսեց հասկանալ, որ այդ խումբը, որին նա մօտենում է բարեկամական զգացմունքով, յոյսերով և զանազան ծրագիրներով, այնքան էլ լաւ չէ տրամադրւած դէպի նա. երբ նա խօսում է, դերասանները իրար երեսին են նայում, հեգնաբար ժպտում, իրար ականջի փսփսում: Եւ ինչու? Զէ որ նա նոցա ընկերն է? Զէ որ նա խօսում է յանուն ընկերութեան շահերի? Եթէ նորա կարծիքները սխալ են, թող ցոյց տան այդ սխալը՝! Նա անկեղծ է խմբի հետ, ինչու խումբը անկեղծ չէ նորա հետ? Միթէ մարդուն այնպէս են ընդունում զրկաքաղց?

Համարեա արդէն կէս գիշեր էր, երբ նիստը փակեց: Դորանից յետոյ դերասանները խմբով (բացի դերասանուհիներից) գնացին մի ասիական ճաշարան, նստեցին քէֆի Կերան, խմեցին

Քաջառու ու զուարթ եկան աշտերից ու ցրեցին: Ոսկերչեանն էլ միւսներին պէս գլուխը տաքացրել էր, հաշիւ տեսնելիս թափ տեց սիրտմոնէն ճաշարանի տիրոջ առաջ և լիքը փորով, բայց դատարկ գրպանով վերադարձաւ տուն:

Հետեւեալ օրը Ոսկերչեանը ճաշելու փող չունէր: Հարկաւոր էր պարտք վերցնել մէկից: Բայց ումնից? Գնալ Զառիկեանի մօտ? Բայց չէ որ մի շաբաթ չկայ, նորանից առաւ հինգ ռուբլի: Նորից ձեռքը մեկնել նորա առաջ? Նա ինչ կը մտածէ? Ի հարկէ, նա առաջին անգամ ղգոհութեան նշոյլ անգամ չերեցրեց: Նա հաւատացած է, որ բարեկամը առանց ղգարութեան այս անգամ էլ ձեռքը կը տանի գրպանը և կը հանէ աշնքան, որքան դուրս էլ գալ գրպանից: Բայց ամօթը, ամօթը նորան կաշկանդում է:

Նա վճռեց սպասել, չնայած, որ քաղցից նեղւում էր: Սպասեց մի ժամ, երկու ժամ, երեք ժամ, բայց երեկոյեան այլ ևս չկարողացաւ դիմանալ և դիմեց ուղիղ դէպի Զառիկեանի բնակարանը:

II

Նոյն այդ երեկոյ Զառիկեանների տանն էր և Սեդուկեանը: Դա առաջին անգամն է, որ նա այցելութեան էր գնացել այդ ընտանիքին՝ ամբարնոցից վերադառնալուց յետոյ:

Դեռ ևս կարդին չբարեւած, նա սկսեց ներողութիւնից, որ աշնքան ու չէ եկել այցելելու իւր ամենաանկեղծ բարեկամներին: Օր. Աշխէնը կամեցաւ իմանալ, թէ ինչու նա աշնքան ու չէ մտաբերել իւր ամենաանկեղծ բարեկամներին: Հիւրի տւած պատասխանից երևաց, որ նա այժմ սաստիկ ծանրաբեռնւած է պարապմունքներով:

Եւ իրաւ, նա ծանրաբեռնւած էր: Ճիշտ է, Ազատեանի ժամանակաւոր խմբագրութեան միջոցին նա ոչ մի տող չգրեց ճշտագայթի մէջ, բայց փոխարէնը նա ուրիշ գործ կատարեց: Նա յաջողեցրեց մի առևտրական տան գրասենեակում բաւականին արդիւնաւոր պաշտօն գտնել: Եւ ահա այդ ինչպէս եղաւ: Նա ծանօթ էր այդ առևտրական տան զլխաւոր կառավարչի հետ: Ամառը աւելի մօտեցաւ հետը: Ինքը մի քանի անգամ այցելեց նորան, մի անգամ էլ ընդունեց նորան իւր մօտ: Կառավարիչը «Ժամանակ» լրա-

գրի ջերմ համակրողներից էր և ռիսերիմ հակառակորդ ճշտագայթի: Իսկ առևտրական տան գլուխը, որ մի հարուստ վաճառական էր, ժամանակի խմբագրի մօտիկ բարեկամներիցն էր: Սևուռմեանին շատ պարտաւորեցրեց կառավարիչը. նորա միջոցով էր, որ նա ստացաւ իւր պաշտօնը, նա էր, որ ծանօթացրեց նորան ժամանակի խմբագրի և խմբագրութեան մի քանի ուրիշ անձանց հետ: Սրաւ սովորական խօսակցութիւններից յետոյ, Սևուռմեանը ասաց Քարեգինին.

—Դէհ, սիրելիս, հիմա հաշիւ տուր ինձ. հեղինակութիւնդ աւարտել ես թէ ոչ?

Քարեգինը պատասխանեց թէ աւարտել է: Սևուռմեանը խընդրեց, որ կարդայ: Քարեգինը ասաց, որ նա ցանկանում է մի քանի անձանց կարծիքներ ևս լսել, ուստի լաւ է սպասել, որ նա նշանակի մի երեկոյ յատկապէս երկասիրութիւնը կարդալու համար: Սևուռմեանը նկատեց, որ մի ուրիշ անգամ նա կարող է միջոց չունենալ, և կրկնեց իւր խնդիրքը, ասելով.

—Եթէ իմ կարծիքը մի բան արժէ քեզ համար, և ինձ քո բարեկամն ես համարում, կատարիր խնդիրքս. բեր և կարդա:

Քարեգինը զիջում արաւ Սևուռմեանի թախանձանքին, մանաւանդ, որ քոյրն էլ մէջ մտաւ իւր յորդորներով:

Շուտով երեքն էլ տեղաւորեցին դահլիճում սեղանի շուրջը՝ Քարեգինը բազմոցի վրայ, իսկ Սևուռմեանը և Աշխէնը հանդիսականաց բազկաթոռների վրայ:

Զառիկեանը սկսեց կարդալ իւր վէպը, որի վերնագիրն էր «Վարժապետ»: Վերնագրից երևում է, որ հերոսը մի ուսուցիչ է. նա գործում էր ժողովրդի մէջ աջնպէս, ինչպէս միսինարը կիսավայրենի մարդկանց մէջ. ոմանք հետևում են նորա քարոզներին, ոմանք անտարբեր են, ոմանք հալածում են: Գրաւածքը պարունակում էր իւր մէջ առաջին փորձի բոլոր թերութիւնները, թէև մէջը պատահում էին յաջող մտքեր, յաջող նկարագրութիւններ և հոգեբանական մի քանի հասուն դիտողութիւններ: Զառիկեանը կարդալիս բաց թողեց մի քանի գլուխներ և բաւականացաւ նոցա բովանդակութիւնը պատմելով, որպէս զի պատմութեան թելը չկտրուէր լսողների համար:

Երբ վերջացաւ ընթերցումը, Սեռմեանը ասաց.

—Գարեգին, շնորհաւորում եմ: շատ յաջող է, և մեզ իսկական զւարճութիւն պատճառեց քո գրածքը:

Այդ ասելով, նա սեղմեց բարեկամի ձեռքը, և երկար ժամանակ կարծես ավստսում էր բաց թողնել նորան, որովհետեւ այդ ձեռքն էր շարժել զիւթական գրիչը և ստեղծել հրաշալի էջերը. լուռ հիացմունքով նայում էր նա հեղինակի աչքերի խորութեան մէջ:

Աշխէնը, թէև ընթերցման միջոցին մի առանձին զւարճութիւն չստացաւ եղբոր երկասիրութիւնից, բայց Սեռմեանի հիացմունքը տեսնելով, կարծեց, թէ իրաւ որ հիանալի բան էր լսածը, ուստի և ասաց.

—Շնտ, շատ լաւ է, Գարեգին! Սքանչելի է! Ես բոլորովին չէի սպասում, որ այդքան յաջող կը լինի:

Պոյրը աւելացրեց, թէ աճնուամենայնիւ մի քանի հակասութիւններ է նշմարել գործող անձանց բնաւորութեան մէջ և ցոյց տւեց հեղինակի սխալները, որոնցից միայն մէկին համաձայնեց եղբայրը: Սեռմեանն էլ իւր նկատողութիւններն արաւ: Գարեգինը խոստացաւ աչքի առաջ ունենալ յալոնւած նկատողութիւնները՝ գրածքը ուղղելու ժամանակ:

—Ճառագայթի մէջ պիտի տպես, այնպէս չէ, Գարեգին? հարցրեց քոյրը:

—Ճառագայթի մէջ? զարմանքով գոչեց Սեռմեանը:

—Այո, պատասխանեց օրիորդը, աչքերը լայն բանալով: Մի՞թէ անյարմար է այնտեղ?

—Ես կարծում եմ,—վրայ բերաւ Սեռմեանը խորհրդաւոր եղանակով:

—Բայց ինչու, պարոն Սեռմեան? Մի՞թէ «Ճառագայթը» այժմ այն չէ, ինչ որ առաջ էր?

—Իհարկէ, ոչ!

Նա բացատրեց իւր միտքը, յայտնելով, որ իւր ասածը վերաբերում է Ճառագայթի ներկայ խմբագրութեան, և աւելացրեց.

—Ազատեանը, իմ կարծիքով, արատաւորեց այդ ոչառաւորութիւնի անունը, և Ազատեանի ժամանակաւոր խմբագրութեան:

օրերը այդ լրագրի պատմութեան ամենասևեակները պիտի կազմեն:

Սևուժեանի այդ խօսքերի վրայ քոյր ու եղբայր իրար երեսի նայեցին, կարծես երկուսն էլ յանկարծ մի բան յիշեցին: Ամարանոցից վերադառնալուց յետոյ, Գարեգինը և Աշխէնը իրանց ծանօթներէց մի քանի վատ բաներ էին լսել Սևուժեանի մասին, իբր թէ նա և Ազատեանը իրար հետ ընդհարում են ունեցել, կռուել, բաժանուել են, միմեանց ալլ ևս չեն բարեւում: Իբր թէ Սևուժեանը բարեկամացել է աշնպիսի անձանց հետ, որոնց առաջ չէր արժանացնիլ իւր բարեւին: Իբր թէ նա յարել է «Ժամանակ» լրագրին, ամեն տեղ բամբասում է Ազատեանին, նորա ընկերներին և մինչև անգամ սկսել է վատաբանել «Ճառագայթը» և ամեն տեղ գողգոռալով գուշակութիւններ անել նորա մօտալուտ անկման մասին: Զառիկեանը դեռ ևս չէր ուզում հաւատալ իւր բոլոր լսածներին, և ամեն անգամ, երբ քոյրը մի նոր լուր էր հաղորդում Սևուժեանի վերաբերմամբ, նկատում էր նորան սկեպտիկաբար:

— Դեռ սպասիր, Աշխէն. *audiatur et altera pars*—պէտք է լսել և հակառակորդին! Ազատեանն էլ մի գովելի պտուղ չէ! Երբ հարկաւոր է մի բան ստուգել, և այդ դժուար չէ, պէտք է ստուգել:

Օր. Աշխէնը այժմ՝ ուրախ էր, որ Սևուժեանը ներկայ էր և նորա մասին լսածները մասամբ կարելի էր ստուգել: Եւ ահա սկսեց նա իւր հարց ու փորձը, իսկական քննիչի հարցովորձ: Բայց չնայած բոլոր կանացի խորամանկութեան, որ նա աշխատում էր գործ դնել Սևուժեանի հետ խօսելիս, վերջինս շուտ հասկացաւ նորան և իսկոյն յարմար զէնք ու դիրք ընտրեց իւր ցանկացած տպաւորութիւնը գործելու համար:

— Միթէ, ճշմարիտ, Ազատեանը այդչափ վատ էր տանում իւր խմբագրական գործը, ինչպէս դուք էք ասում? Ասաց օրիորդը, ցանկանալով դիպչել խօսակցի սրտի նուրբ լարին: Ճիշտ է, առաջնորդողները թոյլ էին, բայց, ընդհանրապէս վատ չէր...

— Իսկ ես ասում եմ. անտանելի էր «Ճառագայթը» այս երեք ամսուայ ընթացքում! Պատասխանեց Սևուժեանը համարեա բարկացած: Սխալներով, հակասութիւններով, անհամ յօդւածներով—լիքն էր «Ճառագայթը»! Եւ զարմանալի բան էլ չէ այդ! Այդպէս էլ սպասում էի! Սալա ինչ պիտի լինէր?...

—Ես զարմանում եմ, —ասաց Աշխէնը, —որ դուք, պարոն Սեւուկեան, այդպէս էք խօսում ձեր սրտակից բարեկամի մասին:

—Ազատեանը — իմ սրտակից բարեկամ? Գոչեց Սեւուկեանը և սկսեց ծիծաղել, շարունակ կրկնելով. «Ազատեանը — իմ սրտակից բարեկամ!..»

Այդ անոնգի ծիծաղը վերաւորեց օրիորդին, և նա ասաց սրտնեղութեամբ.

—Այո, այդ դուք ինքներդ էք ասել! Այժմ ուրանում էք ձեր ասածը!

—Օրիորդ, ես և Ազատեանը ընկեր ենք եղել, իրար մօտ ենք եղել, բայց որ ես ասած լինեմ, թէ նա իմ սրտակից բարեկամն է, այդ անկարելի է, այդ անհնար է!

Աշխէնը լաւ չիշում էր, որ Սեւուկեանը այդ խօսքերը ասել է. և այժմ, երբ տեսաւ, որ նա աշկարա ուրանում է իւր խօսքը, մի վայրկեանի մէջ կորաւ նորա այն մեծ յարգանքը, որ տածում էր առաջ դէպի այդ երիտասարդը:

—Բայց այդ կարեոր է, թէ ես ինչ եմ ասել նորա մասին: Չակոյդ այս է, որ Ազատեանը այժմ իմ թշնամին է!

Քոյր ու եղբայր նորից իրար երեսի նայիցին, բայց այս անգամ երկուսի ղէմքին էլ հեղնական ժպիտ խաղաց, կարծես այդ ժպիտով իրար ուզեցին հասկացնել, թէ իրանց լսածները անհիմն չէին: Օրիորդի ընդհատած հարց ու փորձը շարունակեց եղբայրը, ասելով.

—Բայց ինչ պատահեց, ինչ կարող էր պատահել ձեր մէջ? Ահա ինչն է անբացատրելի!

—Ինչու միամիտ էք ձեւանում, պարոններ? զոչեց Սեւուկեանը՝ համբերութիւնը հատած: Միթէ դուք չգիտէք բոլորը? Միթէ ոչինչ էք լսել մեր ընդհարման մասին?

Գարեգինը լուռ էր և նայում էր ղէմադէմ պատից կախած նկարին, ոսկեփայլ շրջանակի մէջ, որ մեր յայտնի նկարիչներից մէկի գործն էր և ներկայացնում էր ձորի մէջ հոսող մի գետ լուսնկալ գիշերով: Աշխէնը նոյնպէս անձայն՝ աչքերը յառած էր լամպայի կարմիր լուսամտիովի վրայ դրած հսկայական թիթեռին:

Այդ լուսթիւնը ճնշող ազդեցութիւն գործեց Սեւուկեանի

վրայ, և սա, կարծես սարսափած այդ լուռթիւնից, վեր թռաւ տեղիցը, երկու ձեռքով բռնեց Զառիկեանի ուսերից և ցնցելով նորան՝ գոչեց.

— Յանձն մեր բարեկամութեան, Գարեգին, ասա, ինչ են խօսում իմ մասին? ու նայեց շեշտակի նորա աչքերի մէջ:

— Քո մասին? հարցրեց Զառիկեանը անվստահ եղանակով, կարծես զգուշանալով էր խփոյն պատասխանել տւած հարցին:

— Այո, իմ, իմ մասին!

Գարեգինը պատմեց իւր լսածներից: Սեռմեանը չգոհացաւ, բայց, երբ աւելին իմանալ չյաջողեց, նա բեմական հերոսի դերը ընդունեց, բռնեց բազկաթռուի թիկունքից, և պսպղուն բիւրրւոյ զարձակելով մերթ դէպի Գարեգինը, մերթ դէպի նորա քոյրը, զլուխը թափահարելով սկսեց.

— Այժմ պարզ է, որ դուք ինձ խնայում էք: Կամ գուցէ մոռացել էք, թէ ինչ են խօսում իմ մասին հասարակութեան մէջ? Թողէք ուրեմն, ես ձեզ յիշեցնեմ: Անշուշտ ձեզ ասաց կը լինեն, թէ Սեռմեանը անհաշտ բնաւորութիւն է, Սեռմեանը երկդիմի է և փոփոխամիտ, Սեռմեանը բամբաստում է Ազատեանին, Սեռմեանը պախարակում է «Ճառագայթի» խմբագրութիւնը, դաւ է սարքում ընկերների դէմ, Սեռմեանը, մի խօսքով, մի հրէշ է, որ կայ!... Բայց թոյլ տւէք ինձ, օրինորդ, որ ես ծանօթացնեմ ձեզ, ներեցէք խօսքիս համար, այն կեղտոտ աղբիւրի հետ, որից բղխում են այդ բոլոր զարշեղի և անխիղճ զրպարտութիւնները: Այդ աղբիւրի անունն է— Ա. զատեան!

Վերջին բառը արտասանեց Սեռմեանը խորին զգանքով, ամուր սեղմած ատամների երկու շարքերը: Օր. Աշխէնը առաջին անգամն էր տեսնում Սեռմեանին այնչափ կատաղի դրութեան մէջ:

Սեռմեանի սիրտը լցւած էր և անզիմադրելի պահանջ էր զգում սիրտը թափելու, ուստի և շարունակեց, սուանց հերթ տալու ուրիշին:

— Այդ ապերախտը!... Ախ, դուք չգիտէք, չգիտէք! Երանի թէ բոլորը իմանալէք!... Դուք կը հաւատաք? Ես էի, որ նորան առաջին անգամ ներկայացրի «Ճառագայթի» խմբագրութեան, ծանօթացրի խմբագրի հետ, գովեցի նորան. ես էի պատճառը, որ նա

մի բան դարձաւ այդ լրագրի մէջ! Սկզբում նորա յօդաձևերը համարեա ես էի թելադրում, ես էի ուղղում... Բայց ով կը մտածէր այն ժամանակ, որ ես էի այնքան աշխատում էի մի անարժան գրչակի համար? Մի մարդու համար, որ ոտից մինչև գլուխը մարմնացած ապերախտութիւն է?... Այդ դեռ մի կողմ: Դուք տեսէք, թէ ինչ շողորթ միջոցներով, ինչ քսու ստորաքարշութեամբ նա կարողացաւ այն մարդու աչքը մտնել, որին ապաւինած էր! Ինչ եագոյական զալարումներով, երկդիմի ակնարկներով և զարմանալի խորամանկութեամբ ձիգ էր թափում իջեցնել մեզ, իւր ընկերներին, այն բարձրութիւնից, որի վրայ կանգնած էինք մենք! Եւ ինչի համար? Որպէս զի, ուրիշներին ստորացնելով, ինքը բարձրանայ!...

Սեռմեանը երկար խոսում էր այս ոգով, բայց այնուամենայնիւ նա չչայտնեց իւր անբաւականութեան իսկական պատճառը:

Բանը այն է, որ երբ երեք ամիս առաջ «Ճառագայթի» խմբագիրը պատրաստում էր մեկնել արտասահման, առողջութիւնը կազդուրելու համար, Սեռմեանը և Ազատեանը, այդ լրագրի գլխաւոր աշխատակիցները, ակնդէտ սպասում էին, թէ իրանցից որին պիտի յանձնէ թերթի ժամանակաւոր խմբագրութիւնը: Սեռմեանը, իբրեւ աւելի հպարտ և պատւասէր, վերջին օրերը աւելի սակաւ սկսեց յաճախել խմբագրատուն, որպէս զի տնօրէնը կարծիք չտանէր նորա մասին, թէ նա աչք է ածում տեղապահութեան վրայ: Ազատեանը, ընդհակառակը, գրեթէ հաւաստի լինելով, որ ինքն է նշանակւելու թերթի վարիչ, իւր հովանաւորողի քթի տակից չէր հեռանում երբէք և ամեն տեսակ ծառայութիւններ էր մատուցանում նորան: Չմոռանամ այստեղ յիշել նաև այն, որ տեղապահութեան հետ կապւած էր ամսական ռոճիկ, և այդ հանգամանքը աւելի գրաւիչ էր դարձնում առժամանակեայ պաշտօնը:

Երբ Սեռմեանը իմացաւ վերջապէս, որ գերապատուութիւնը տրւած է իւր ախոյեանին, զայրոյթից և վիրաւորւած ինքնասիրութիւնից քթածակերը դողալով լայնացան, ծանրացաւ շնչառութիւնը, կարծես շնչափողի մէջ մի օձ կծկւեց, և նա կարողացաւ արտասանել մի բառ միայն.

—Լաւ!... և ուրիշ ոչինչ:

Այդ օրից Սեռմեանի սիրտը լցւած էր վրէժխնդրութեան

Թոյնով: Իւր զժգոհութիւնը ցոյց տալու համար, նա չգնաց վակ-
զալ խմբադրին ճանապարհ դնելու, մինչդեռ Ազատեանը, մի քանի
այլ աշխատակիցներ և համակրող երիտասարդների ու օրիորդների
մի խումբ ճանապարհորդից առաջ էին հասել կայարան: Երբ խմբ-
ագիրը հարցրեց, թէ ուր է Սեռմեանը? Միթէ այստեղ չէ? Ազատեանը խորամանկ ժպիտով պատասխանեց.

— Սեռմեանը հիւանդ է:

Գորանից յետոյ Սեռմեանը մի երկու շաբաթ չերևաց «Ճա-
ռագայթի» խմբագրատանը: Ազատեանի և Նորա փոխադարձ դժ-
գոհութիւնը դեռ խուլ էր, դեռ չէր արտայայտւած: Բայց շուտով
մի դիպած տեղի ունեցաւ, որ երեան հանեց երկուսի սրտումը
թագնւած ատելութիւնը և անբաւականութիւնը: Մի օր Սեռ-
մեանը տարաւ «Ճառագայթի» խմբագրատուն մի յօգւած և առա-
ջարկեց տպել: Ազատեանը, յօգւածը կարդալուց յետոյ, պատասխա-
նեց, թէ զարմանում է, որ Սեռմեանը այդպիսի մի բան առաջար-
կում է տպել «Ճառագայթի» մէջ, քանի որ այնտեղ համակրական
բառեր կան «Ժամանակ» լրագրի հասցէին: Սեռմեանը նկատեց,
թէ այդպիսի նեղ կուսակցութիւն նա չէ հասկանում: Ազատեանը
ասաց, թէ նա առաջին անգամ է լսում Սեռմեանից այնպիսի
խօսքեր: Վերջինս հարցրեց Նորից. «ուզում է տպել թէ ոչ?» Ազա-
տեանը պատասխանեց. «երբեք!» Սեռմեանը շտապով ծոցի գրք-
պանը դրեց յօգւածը և լուռ դուրս եկաւ Ազատեանի մօտից: Այն
գնալն է, որ գնաց:

Այժմ շարունակենք մեր ընդհատած պատմութիւնը:

Սեռմեանի աչքերը վառւում էին ազնիւ զայրոյթով. գոնէ
այդպիսի տպաւորութիւն էին գործում նայողի վրայ: Նորա շըր-
թունքով կարծես խօսում էր ինքը արդարութիւնը, անիրաւաբար
վիրաւորւած արդարութիւնը: Նորա բարկութեան սլաքները ուղ-
ղւած էին այժմ «Ճառագայթի» խմբագրի դէմ:

— Ես շատ վեր եմ դասում, — ասում էր նա, — այդ պաշտելի
մարդու տաղանդը, հոգեկան կարողութիւնը և կամքը: Բայց ես
միանգամայն դատապարտում եմ նորան, որ նա չգիտէ մարդ ճա-
նաչել, գնահատել մարդուն, և այդ պատճառով շատ անգամ հա-
լածում է արժանաւորին, իսկ անարժան արարածներին առաջ

քաշում, երես տալիս և դարձնում յանդուգն ու անտանելի!...

Սևուժեանի այս կրակոտ ճառը ընդհատեց նոյն այն րոպէին, երբ Ոսկերչեանը երևաց զահլիճի դրան շեմքին:

—Այժմ ինձ կարող էք շնորհաւորել,—խօսեց նա, ուրախութեամբ սեղմելով Աշխէնի և Գարեգինի ձեռքը: Ա, դուք էլ այստեղ էք, պարոն Սևուժեան? Բարեւ!

—Այս լաւ արիւր, որ եկար,—ասաց Զառիկեանը,—ես հէնց այսօր կամ վաղը ուզում էի քեզ տեսնել մի հարկաւոր գործի համար:

—Բայց թող վերջացնի իւր խօսքը, Գարեգին,—նկատեց քոյրը և, բռնելով Արտաշէսի ձեռքից, նստեցրեց իւր մօտ բազմոցի վրայ, և հարցրեց. «ինչի համար քեզ շնորհաւորենք?»

—Ես արդէն խմբի մէջ եմ,—պատասխանեց Ոսկերչեանը,—և շուտով կը լինի իմ դերիւտը:

—Յաջողութիւն եմ ցանկանում, բարեմաղթեց Գարեգինը:

—Զիշագեանին էլ ընդունեցիք խմբի մէջ? հարցրեց Սևուժեանը:

—Այո, այո:

—Ծիծաղելի է, այնպէս չէ? լսեցի, ուզում է Համլէտի դերը կատարել: Ինձ Զամբազեանը ասաց:

—Յետոյ, խումբը լաւ է կազմաւած? հարցրեց Գարեգինը:

—Յոյս ունիմ,—պատասխանեց Ոսկերչեանը,—որ այս տարւայ մեր խմբից հասարակութիւնը շատ զոհ պիտի մնայ:

—Բայց ափսոս որ Ադամեանը չի լինիլ! Բացականչեց օր. Աշխէնը:

—Նա այժմ ճանապարհորդում է: Թիֆլիսը նորսն չէ բաւականացնում: Եւ այդ, իհարկէ, հասկանալի է: Նա մի հանճարեղ արտիստ է: Եւ որքան մեծ է մէկի տաղանդը, այնքան առաւել մեծ է նորա փառքի ծարաւը: Կէտ ձուկը ովկիանոսի մէջ միայն իրան լաւ կը զգայ: Թող զնայ և աշխարհի չորս կողմը տարածէ իւր փառքն ու համբաւը: Իսկ մենք, փոքրիկ ձկնիկներս, կը լողանք փոքրիկ աւազանում:

—Բայց դու չես վախենում, Արտաշէս,—ասաց Գարեգինը կատակով,—որ փոքրիկ աւազանը քեզ համար էլ շատ նեղ լինի?

—Այդ կ'երևայ ապագայում,—պատասխանեց Ոսկերչեանը կատակի ձևով:

—Իսկ ինչ էք ընտրել ձեր ղեբիւտի համար? հարցրեց Սեու-
մեանը:

—Երկուսից մէկը, — պատասխանեց արտիստը, Սիւլլիւան կամ
Կոռուադօ:

Սեումեանի ղէմքին հեգնական ժպիտ ելեաց, և Ոսկերչեանը
այդ նկատելով, հարցրեց.

—Ինչու էք ծիծաղում?

—Ես չեմ ծիծաղում, — պատասխանեց Սեումեանը: Բայց կար-
ծում եմ, հրաշք պէտք է համարել, եթէ ղեբասանը, գրեթէ աւա-
ջին անդամ բեմ դուրս գալով, կարողանայ յաջողութեամբ կատա-
րել մի այնպիսի պատասխանատու դեր, որպիսին է Կոռուադօն կամ
նոյն իսկ Սիւլլիւանը:

—Իրաւունք ունիք, — ասաց Ոսկերչեանը հեգնութեամբ և իս-
կոյն, երեսը դարձնելով դէպի Աշխէնը, խօսեց բոլորովին կողմնակի
առարկայի մասին:

Այն անտարբերութիւնը, նոյն իսկ արհամարանքը, որ ցոյց
տուեց սկսնակը մի անձի վերաբերմամբ, որ տարիներով գործում էր
մամուլի մէջ և իրան կարող էր զգում գրչի մի շարժումով Ոսկեր-
չեանի նման տասին տասլալելու, զիպաւ Սեումեանի սրտի ամենա-
նուրբ տեղից, և սա լռեց ու Գարեգինի հետ սկսեց նոյնպէս օտար
առարկայի մասին խօսել:

Սեումեանը շուտով գնաց և, հրաժեշտ տալիս, Ոսկերչեանին
հազիւ արժանացրեց իւր ֆնաս բարեւին:

Գարեգինը մի դաս առաջարկեց Արտաշէսին: Ոսկերչեանի
ուրախութեանը չափ չկար, երբ նա իմացաւ, թէ այն աշակերտը,
որի հետ պիտի պարապէր, օր. Վարթումեանի եղբայրն է:

—Ինչ վերաբերում է պայմաններին, աւելացրեց Զառիկեանը,
այդ մասին դու պէտք է գնաս նոցա մօտ և անձամբ խօսես մօր հետ:

—Իսկ երբ գնամ?

—Երբ կամենաս: Օրինակ, հէնց վաղը: Որքան շուտ, այնքան
լաւ, որովհետեւ ուսումը արդէն սկսւած է:

Ոսկերչեանը վեր կացաւ, որ գնաց: Նորան խնդրեցին ֆնալ
ընթրիքի: Նա պատասխանեց, որ չէ կարող: Մինչև մեկնելու բո-
ւալէն, նա մի քանի անգամ պատրասուեց Գարեգինից փող խնդրել,

Քայց ամօթից լեզուն կապ էր ընկնում: այնպէս որ նա վճռել էր լռել այդ մասին: Սակայն, երբ նա, ցտեսութիւնից յետոյ մի երկու քայլ արաւ դէպի դուռը, կարծես մի անտեսանելի ձեռք ետ մղեց նորան, և նա, երեսը դարձնելով դէպի Գարեգինը, կամացուկ յայտնեց իւր ցանկացածը: Ուզածը ստացաւ և հեռացաւ անմիջապէս: Ճանապարհին գնեց մի գրականքայ կալբաս և հաց և շտապեց դէպի „Россія“ հիւրանոցը, որտեղ նորա բնակարանն էր:

III

Հետեւեալ օրը Ոսկերչեանը գնաց Վարթումեանների մօտ: Երբ, դրան առջև կանգնած, մատով հուպ էր տալիս ելեկտրական զանգի կոճակը, նորա մօտից փողոցով անցան երկու ֆայտոն. մէկի մէջ նստած էր «Ճառագայթի» խմբագիրը իւր կնոջ և աղջկայ հետ, իսկ միւս կառքի մէջ Աղատեանը, որը մի կերպ տեղաւորւած էր ճանապարհորդների իրեղէնների մէջ տեղը:

Ուրեմն, արդէն վերադարձել է «Ճառագայթի» խմբագիրը? մտածեց Ոսկերչեանը, որի առջև իսկոյն դուռը բացւեց, և նա ներս մտաւ:

Նորան ընդունեց դահլիճում օր. Մարիամը սիրալիր կերպով և քաղցր ժպիտով: Ոսկերչեանը զարմացաւ, մի տեսակ փոփոխութիւն նշմարելով նորա դէմքի վրայ: Նա գունատուել էր—այդ մէկ: Յետոյ կրկին մի ինչ որ փոփոխութիւն աչքերի արտայայտութեան մէջ. հայեացքը կարծես առաջւանից աւելի հանդարտ էր և աւելի մոտիտհ: Բայց և այնպէս այժմ Ոսկերչեանին նա աւելի գրաւիչ երևաց իւր սև շրջազգեստի և վարդագոյն բլուզի մէջ, որի տակից որոշուով էր հասուն կուրծքը՝ իւր զոյգ բլրակներով: Հազիւ մի երկու բերան կարողացան խօսել իրար հետ, եկաւ տիկին Վարթումեանը: Ոսկերչեանը յայտնեց իւր այցելութեան նպատակը և աւելացրեց, որ իրան ուղարկել է Գարեգին Զառիկեանը: Նա համաձայնեց իրան առաջարկած բոլոր պայմաններին: Երբ վարձատրութեան մասին էր խօսքը, օրիորդը շտապ հեռացաւ միւս սենեակը, որովհետև իրան անյարմար զգաց ներկայ լինել:

Երբ Ոսկերչեանը դուրս եկաւ Վարթումեանների մօտից, նա իրան ամենաբաղդաւորն էր զգում աշխարհիս երեսին: Ամեն օր նա

պիտի յաճախէ Վարժումեանների բնակարանը, ամեն օր մօտիկից պիտի տեսնէ օրիորդ Մարիամի երեսը և դուցէ ամեն օր առիթ ունենայ նորա հետ խօսելու!

Դեռ վարձատրութիւնը մի կողմէ՝ Նա ուրեմն ապահով է! Եթէ նոյն իսկ ներկայացումներից նա մի կողմէ չստանայ, դարձեալ իրան կտրող է ապահով համարել: Նա ուրեմն ստիպւած չի լինիլ, իւր ապրուստի համար, ամեն անգամ հազար ու մէկ տատանումներից յետոյ, ամօթով իւր ձեռքը մեկնել ուրիշներին պարտքեր անելու համար!...

Եւ Ոսկերչեանի աչքի առջև բացւեց մի գեղեցիկ պերսպեկտիւ, որ աւելի դրաւիչ էր, քան անցած օրերի բոլոր պատրանքը, քանի որ նախկին ցնորքները, իրականութիւնից հեռու, օդի մէջ էին ճախրում, մինչդեռ ներկայ յոյսերը իրական հողի վրայ էին կանգնած:

Ոսկերչեանը տեսնում էր, որ կամաց կամաց մօտենում է իւր նպատակին: Բայց ահա մի հանգամանք էլ աւելի մեծ փայլ տւեց նորա երջանկութեանը: Մանկական թերթի մէջ լոյս տեսաւ մի բանաստեղծութիւն Արտաշէս Ոսկերչեանի ստորագրութեամբ, և վերնագիրն էր «Լերան ծաղիկը»: Նիւթը վերցրել էր հեղինակը մի ժողովրդական աւանդութիւնից, որ պատմել էր նորան հայրը՝ ծննդավայրում եղած ժամանակ: Ահաւասիկ բովանդակութիւնը: Պարսկաստանում կայ մի բարձր սար, և այն սարի զագաթին կայ մի ծաղիկ, որ հրաշալի զօրութիւն ունի. ով կարողանայ բարձրանալ լերան ծալքը և այն ծաղիկը կտրել, նա ձեռք կը բերի անմահութիւն: Բայց այնտեղ հասնելը շատ դժուար է. ծաղիկը պահպանում են լերան չար ոգիները, և գնացողը էլ ետ չէ գալիս: Մի անգամ մի քաջասիրտ պատանի, որի աչքերը աւելի գեղեցիկ էին, քան թէ ջէյրանի աչքերը, և որի գեղեցկութեան առաջ ամեն մի չարութիւն վայր կը դնէր իւր զէնքը, խիզախում է ելնել սարի կատարը, ուխտելով—կամ վերադառնալ անմահութեան ծաղիկը ձեռին, կամ այլ ևս երբէք չվերադառնալ: Նա յաղթում է բոլոր արգելքներին. նա տեսնում է այն ծաղիկը, որի թերթիկները բոցի գոյն ունէին. նա ուրախութիւնից այնպէս շփոթւում է, որ այնքան րոպէին, երբ ձեռքը ծաղիկի ցողունին է հասցնում, որ կտրի, ոտը սկիւտում է, և պատանին գլխովայր ընկնում է անյուշող:

Այս ոտանաւորը ընդունելութիւն գտաւ հասարակութեան մէջ: Գարեգինը այնքան հաւանեց, որ համբուրեց իւր Վթանկազին բարեկամի ճակատը: Օր. Աշխէնը ամուր սեղմեց նորա ձեռքը և ասաց. «շնորհաւորում եմ. կեցցէ Արտաշէսը»: Յայտնի վիպասաններից մէկը ծանօթացաւ նորա հետ փողոցում և յայտնեց իւր հրճւանքը նորա բանաստեղծութեան առիթով: Մի ուրիշը ժամանակակից հեղինակներից, որը, առաջինի նման, 60-ական թւականների երիտասարդներից էր, խորհուրդ տւեց Ոսկերչեանին թողնել դերասանութիւնը և նւիրել գրականութեան: Գրականագէտների մի որոշ շրջանում նորա մասին կարծիք կազմեց, թէ «Ոսկերչեանը ապագայ է խոստանում»:

Բայց ինքը Արտաշէսը ինչպէս ուրախացաւ! Անդրանիկ գործը միշտ քաղցր է լինում, և Ոսկերչեանը խելագարի էր նման: Նա կարդում էր, և չէր կշտանում: Թէև նա անգիր դիտէր իւր բանաստեղծութիւնը, բայց եթէ ասեմ, տասը անգամ իրար վրայ կարդաց, դեռ էլի քիչ համարեցէք:

Ոսկերչեանի համար սկսել էր կեանքի բախտաւոր շրջանը: Նա ոտը դրել էր արդէն բեմական և գրականական ասպարիզի վրայ, և առաջի քայլը աւելի քան յաջող էր: Ահա ինչու նորա սիրար լցւած է անասելի բերկրութեամբ, իսկ դէմքին հոգսերի հետք, թախծութեան նշոյլ անգամ չկայ: Նա գոհ է իւր վիճակից և առայժմ աւելի ոչինչ չէ ցանկանում: Երբեմն նորան այցելում է ոգևորութիւն, որից աւելի վեհ և երանելի դրութիւն չկայ մարդու համար, և նա զգում էր իւր մէջ ոգու բարձրանալը: Այդպիսի բոպէներին նա իրան կարծես առիւծ է զգում, մի կորովի և հպարտ առիւծ, որին տապալելու համար շատ զօրեղ թշնամիներ են հարկաւոր: Եւ մեծութեան փափագը նորոգւած ոյժով լցնում է նորա հոգին:

Քաղմաթիւ. ընկերների մէջ նա հեշտ որոշում էր իւր արտաքին կերպարանքով: Քայլերը համարձակ են, լայն ճակատը միշտ բաց, զլուխը բարձր պահած. երբ խօսում կամ ծիծաղում է փողոցում, ծանօթներին հանդիպելիս, անցորդների ուշադրութիւնն է գրաւում նորա սրտի խորքից բղխող առողջ, մաքուր, դուրեկան բարիտոնը:

Ըստ երևութիւն, նա թողել է այն ամենը, ինչ որ կրում էր պատանեկան հասակի դրոշմ: Նա այժմ կատարեալ երիտասարդ է, լուրջ և խոհուն: Նա էլ չէ աշխատում իւր փողպատը կապել անպատճառ Բայրնի նման և ոչ ջանք է դնում իւր գլխի մազերը Բայրնի գանգուրներին նմանեցնել, թէև այդ գանգուրները, առանց արւեստական միջոցների էլ, անչափ գեղեցիկ են: Ընկերական անխորհուրդ քէֆեր այլ ևս չեն զրաւում: Փողոցներում թափառելու կարիք չէր զգում նա և ոչ էլ ժամանակ ունէր դորա համար:

Երեկոները նա գնում էր Վարթումեանների մօտ և սովորցնում օր. Մարիամի եղբօր Սերեօթայի դասերը: Պարապում էր նորա հետ սիրով և եռանդով և աւելի ժամանակ էր զործ գնում, քան պարտաւոր էր զործ լինել ըստ պայմանի: Ժամացոյցին նայում էր միայն այն ժամանակ, երբ փողոց էր զուրս գալիս:

Իբրև վերին աստիճանի պարտաճանաչ ռեպետիտոր, նա չէր կարող Վարթումեանների համակրութիւնը չգրաւել, և Գարեգինին մի քանի անգամ առիթ են ունեցել իրանց շնորհակալութիւնը յայտնելու թէ օր. Մարիամը, թէ նորա մայրը՝ Զառիկեանի յանձնարարած ուսուցչի համար:

Հակառակ սպասածին, Ոսկերչեանին միշտ չէր յաջողում տեսնել իւր աշակերտի քրոջ հետ և երբ չէր տեսնում նորան, տխուր էր զուրս գալիս Վարթումեանների տանից: Բայց փոխարէնը, երբ դասից առաջ կամ դասից յետոյ նա հանդիպում էր օրիորդին, որը ոչ մի անգամ առանց սիրալիր ժպիտի չէր ողջունում նորան, և մի քանի րոպէ խօսում էր հետը, այն ժամանակ Ոսկերչեանի ուրախութեանը ուրախութիւն չէր հասնիլ:

Ոսկերչեանը հաւատացած էր, որ օր. Մարիամը իրան յարգում է և համակրում: Համակրութեան ապացոյցներ նա շարունակ որոնում էր և միշտ գտնում: Թէ անցեալի չիշողութիւնների մէջ թէ ներկայում: Նորա ժպիտը, նայածքը, ձեռք սեղմելու ձևը, այն հանգամանքը, որ նա հետաքրքրւում է Ոսկերչեանի անձով, հարցնում է դեբիւտի մասին, զովում է նորան Զառիկեանների միջոցով — այս բոլորը համար նորա համակրութեան մի-մի ապացոյցներ էին: Օրիորդի համար մի գաղտնիք չէր, որ այդ երիտասարդը անտարբեր

չէ դէպի նա, և այդ նորան շոյում էր: Նա պարզ տեսնում էր, որ՝ իրան հանդիպելիս՝ Ոսկերչեանը ուրախանում էր. ձեռքը սեղմում էր ամուր. աչքերի մէջ նայում էր երկար. ցոյց էր տալիս իւր պատրաստականութիւնը՝ ծառայութիւն մատուցանելու նորան. ընթերցանութեան գրքեր էր ընծայում եղբօրը. ընկած ձեռնոցը իսկոյն վերցնում էր յատակից... Բայց օրիորդը իւր կանացի անհեռատեսութեամբ կամ, գուցէ, շնորհիւ իւր կանացի թուլութեան, փոխանակ սիրահարի անմիտ ցնորքը խորտակելու, միշտ բորբոքւած դրութեան մէջ էր պահում նորա երեակայութիւնը և թոյլ էր տալիս նորան ապրել անիրագործելի յոյսերով:

Ոսկերչեանը, ինչպէս ասացի, սակաւ էր դուրս գալիս զբօսնելու: Սաւառները նա իրան ենթարկում էր կամուտը բանտարկութեան և փակւած սենեկի մէջ՝ պատրաստւում էր իւր զեքիւտի համար. անդիր էր անում դերը, արտասանում էր կամ ցածր, նւաղած ձայնով, կամ զուռում էր այնպէս, որ հարեանները նորան խելագարի տեղ էին ընդունում: Հայելու մէջ դիտում էր իւր դիմագծերի փոփոխութիւնը, հայեացքը, մօտեցնում էր շրթունքին փոքրիկ սրակը, իբր թէ թոյն է ընդունում, յետոյ ընկնում էր յատակի վրայ և ցնցումներով մեռնում:

Ճաշից յետոյ, ժամը 4-ից մինչև 7-ը նա թատրոնում էր բեմի վերայ և մանակցում էր փորձերին:

Մուրադեանը, Զամբազեանը և տահասարակ Ոսկերչեանի բոլոր ընկերակիցները ուշիուշով հետևում էին նորա խաղին, ցանկանալով գոնէ մի աղօտ գաղափար կազմել նորա ընդունակութեան մասին, որը խօսակցութեան առարկայ էր դարձել դերասանների և թատրոնասէրների շրջանում:

Բայց իզո՛ւր. Ոսկերչեանը արտասանում էր դերը հազիւ լսելի ձայնով և արագ. ոչ մի շարժում չէր գործում ձեռքերով. մի խօսքով, նա չէր կատարում դերը, այլ ասում էր միայն ստուգելու համար, լու գիտէ թէ ոչ: Ղորանից եղրակացնում էին դերասանները, որ այդ սկսնակը այնքան մեծամիտն է, որ իրան մեծ արօրիտ է երեակայում և նկատողութիւնների կարիք չէ զգում: Եւ այդ կատաղեցնում էր ամենքին. մանաւանդ Զամբազեանին համբերութիւնից հանում էր նորա. այդ անձնապատան

բնութիւնը: Այդ պատճառով փորձի ժամանակ մի անգամ մի անախորժ դէպք տեղի ունեցաւ:

Եւ ահա այդ ինչպէս եղաւ:

Ոսկերչեանը, ըստ իւր սովորութեան, արտասանում էր դերը ցածր ձայնով: Յանկարծ բեմի հեռաւոր և մթին անկիւնից դերասաններին մէկը գոչեց.

— Բարձր! Ոչինչ չէ լսում!

Ոսկերչեանը լուռ բարկութեամբ ետ նայեց դէպի այն կողմը և ընդհատումից յետոյ՝ շարունակեց արտասանել, բայց այժմ աւելի ևս ցածր ձայնով:

Սկանակի այդ յանդուգն և արհամարական հայեացքը, որ նա ձգեց իւր արւեստակից ընկերոջ վրայ, շատերի զայրոյթը զրգռեց, և Զամբազեանը, իբրև ընդհանուր տրամադրութեան թարգման, վրդովւած նկատեց.

— Ոսկերչեան! Պանտոփիմա հօ չէք կատարում? Մի քիչ բարձր ասացէ՛ք էլի!

Ոսկերչեանը զայրոյթով պատասխանեց.

— Պարոններ, ես չեմ կարող, ձեր հաճոյքի համար, կոկորդս պատռել! Առանց այն էլ այնքան զօռգոռացել եմ սենեկումս, որ ձայնս կտրուէ: Եթէ հիմա էլ սկսեմ աղաղակել, էլ ինչ ձայն կը մնայ ներկայացման համար? Վերջապէս մենք ունինք ռեժիսոր. թող նա նկատողութիւններ անէ, եթէ հարկաւոր է գտնում:

Զամբազեանը ձեռքերը խոթեց շալարի զրպանների մէջ և շտապ հեռացաւ դէպի բեմի մի կողմը, ուր դերասանները խմբւած՝ կամաց խօսում էին: Այն խմբից շուտով մէկը բաժանւեց և գալով բեմի առաջնակողմը, ուր սեղանի առաջ նստած էր ռեժիսորը, ասաց վերջինի ականջին.

— Ինչու նկատողութիւններ չես անում?

Ռեժիսորը պատասխանեց, ուսերը ցնցելով.

— Ինչ կարող եմ անել, պարոններ? Մարդը կատարելագործել է իւր արւեստը և նկատողութիւնների կարօտ չէ:

Մուրադեանն էլ գնաց միացաւ խմբի հետ. ձեռքերի շարժումներից և վեր քաշած յոնքերից երևում էր, որ ես աշխատում էր պաշտպանւել ընկերների յանդիմանութիւններից:

Ոսկերչեանը մնաց մենակ: Նորա մօտ կանգնած էր միայն Զիւազեանը և սովորում էր իւր դերը, ձեռքին բռնած մի քառածալ թերթիկ: Երբ Ոսկերչեանը վերջացրեց իւր մենախօսութիւնը, մօտեցաւ Զիւազեանին և գլխի նշանով ցոյց տալով խմբի վրայ, ասաց.

— Տեսնում էք, ինչպէս են վարւում ինձ հետ?

Այսպէս ահա, մի կողմից Ոսկերչեանի մեծամտութիւնը, որի զարգանալուն քիչ չէին նպաստում ծանօթների և ընկերների շնորհաւորութիւնները, ձեռքի սեղմումները և շոյական զովասանքները, միւս կողմից՝ այն բնական նախանձը, որ ծագել էր արւեստակիցների մէջ, մի՛ գուցէ այդ նորելուկը յաջողութիւն դռնի, համակրութիւն ձեռք բերի հասարակութեան մէջ և մոռացնել տայ շատերի անունները, որոնք այժմ, առանց ականաւոր ոյժերի, էլի մի բանի տեղ են անցնում,—այդ երկու հանգամանքները, ասում եմ, միացան և սկզբից արդէն մի թշնամական պատենէջ ձգեցին Ոսկերչեանի և խմբի միջև:

Ընկերակիցների շրջանը խէթ աչքով էր նայում նոր և վտանգաւոր ախոյեանի վրայ: Ոսկերչեանը այդ պարզ տեսնում էր և լուրջ մտածում իւր դրութեան մասին: Բայց նա դեռ ամեն բան չգիտէր: Նորան յայտնի չէր, որ այդ շրջանից դուրս ևս կան մարդիկ, որոնք անտարբեր չեն դէպի նորա փառքը, և հեռու կանգնած՝ սպասում են... Այդ էր պատճառը, որ նա միամտաբար բարի ցանկութիւնների տեղ էր ընդունում այն անձանց խօսքերը, որոնք կանգնեցնում էին նորան փողոցում, սեղմում ձեռքը և ասում.

— Շնորհաւորում եմ, պարոն Ոսկերչեան! Ուրեմն մեր բեմի վրայ մի նոր աստղ է ծագում? Շատ ուրախ եմ, շատ ուրախ եմ! Յաջողութիւն!...

Այդպիսիներից սրտանց շնորհակալութիւն էր առնում Ոսկերչեանը և հեռանում:

Դեբիւտի օրը մօտենում էր: Ոսկերչեանը այլ ևս շատ չէր զբաղւում իւր դերով, որովհետեւ արդէն ուսումնասիրել էր, ինչպէս ինքն էր ասում:

Նորա միակ հոգսը այժմ տոմսակներ վաճառելն էր:

Օր. Աշխէնը սիրով յանձն էր առել տոմսակներ տարածել իւր շրջանում: Օր. Վարթումեանը նոյնպէս: Բացի այդ, նորան օգնում

էին տոմսակներ ցրելու գործում և նախկին զաւրկներն էր մի քանիսը: Սակաւ էր պատահում, որ առաջարկած տոմսակը ետ ուղարկէր: Մերժեցին միայն մի երկու ընտանիք հարուստ մեծատուններից, որոնք Ադամեանից յետոյ այլ ևս լայեղ չէին անում հաշոց թատրոն յաճախել:

Ներկայացման հասոյթը խոստանում էր շատ յաջող լինել, և այդ սաստիկ ուրախացնում էր Ոսկերչեանին:

Ներկայացումից մի քանի օր առաջ, թատրոնի պատերին կըպցրած էին թերթիկներ, որոնք ազդարարում էին հետեւելը. «Հոկտեմբերի 6-ին, երեքշաբթի օրը, Արտաշէս Ոսկերչեանը առաջին անգամ պիտի դուրս գայ բեմ Կոռուադօի դերում: Մանրամասնութիւնները աֆիշաներում»:

Այդպիսի թերթիկներ ցրած էին նաև մագազիններում, որոնց ահագին ապակիների առջև կանգնում էին անցորդները և կարդում երիտասարդ սկսնակի այդ անհամեստ ռեկլամը:

Շուտով լուրերի բաժնում լրագիրներն էլ յայտարարեցին նորա դերերու մասին:

Վերջապէս դուրս եկան և աֆիշաները, որոնց վրայ ահագին տառերով խրոխտանում էր Արտաշէս Ոսկերչեանի անունը:

(Շարունակելի)

ԱԶԱՏ ԼՈՒՍԻՆ, ՔԵ՛Ղ ԳՈՂԳՈԹԱՅ ԿԸՆՏՐԻՒ

ԱՐԱՄ ԶԱՐԸԳՃԵԱՆԻ

Ինձ կեանք տուող զօրութիւնը թէ ուզէր
Արդար զոհով խեղճի արցունքը սրբել,
Կ'աղերսէի որ ինձ սրբած զոհ ընտրէր
Եւ իրաւունք տար երկնքում ինձ խաչակի:

Անտուն, անտէր խեղճերին ձայն կը տալի—
Եւ վերջ ցաւի, վերջ զրկանքի, արտասուաց...
Ազատ լուսին, քեզ Գողգոթայ կ'ընտրէի,
Մեղսոտ երկրից քո կոյս գիրկը սաւառնած:

Կրճքիդ խաչւած, իմ արիւնը թող քամէր
Կաթիլ-կաթիլ, ներկէր դէմքը քո պայծառ,
Եւ շողքերդ իմ արիւնը թող ցողէր
Երկրի վերայ, երկրի անգութ, անարդար:

Դիակների վերայ պալատ կառուցող
Հալածողը թող ինձ նայէր ու սոսկար.
Իսկ անարդար կեանքում ցաւով շունչ քաշող
Հալածեալը ինձ նայելով միշտ յուսար:

Եւ ան ժամին, երբ իմ մարած հայեացքը
Խաչի ծայրից տեսնէր խեղճին աղաւառ՝
Թող արիւնոտ իմ անշունչ ցուրտ դիակը
Գահավիժէր կրկին երկիր սրբացած:

Ա Մ Պ Ի Կ Ը

Դու տեսնում ես պարզ երկնքում
Այն ամպիկը խեղճ, մոլոր,
Ոտին արձակ հողմն հալածում
Քշում կողմեր հեռաւոր —
Այն սէրն է հէզ, իմ նազելի,
Իմ սուրբ սէրը թառամած,
Որ թափառում վտարանդի,
Քո կոյս սրտից մերժւած:
Ես չը գիտեմ գուցէ երկար
Իմ մահից չետ դու կ'ապրես,
Եւ իմ սէրն ու անունն իսպառ
Սրտից, մտքից կը հանես —
Բայց երբ մեռնես՝ այդ ամպիկը՝
Զոյգ արցունքի վերածւած՝
Պիտի ցոլէ շիրմիդ քարը,
Այնտեղ չորնայ քարն այրանձ...

1897 թ. փետր. 13, Լալպիդ:

Կ Ի Ն

Ա. ՉԵՆՈՎԻՒ՝—Թարգմ. Միք. Տէր-Մարտիրոսեանցի

I

Ես ստացայ մի այսպիսի նամակ.

«Ողորմած տէր, Պաւէլ Անդրէիչ! Ձեզանից ոչ հեռու, այսինքն Պետրոլօ գիւղում, կատարւում են ցաւալի իրողութիւններ, որոնց մասին պարտք եմ համարում հաղորդել ձեզ: Այդ գիւղի բոլոր բնակիչները ծախեցին իրենց խրճիթներն ու իրենց ամբողջ կաջքը և գաղթեցին Տոմսկի նահանգը. բայց դեռ չհասած, կրկին վերադարձան: Այնեւէն է, որ նրանք այստեղ ոչինչ չունին, այժմ ամեն ինչ նրանց համար օտար է. նրանք երեք, չորս ընտանիքով մի խրճիթում են ապրում, այնպէս որ իւրաքանչիւր խրճիթում երկու սեռից 15 մարդուց պակաս չեն, չհաշւած փոքր երեխաներին, և վերջապէս ոչինչ չունին ուտելու. սով, սովից կամ ծաղկից յառաջացած տիֆի ընդհանուր վարակումն. բոլորը հիւանդ են տառացի մտքով: Ֆելզերուհին ասում է՝—մոնում ես խրճիթ, և թի՛նչ ես տեսնում. բոլորը հիւանդ են, բոլորը զառանցում են. որը ծիծաղում է, որը պատն է բարձրանում. խրճիթներում մռայլութիւն է տիրում, ոչ ջուր կայ, ոչ ջուր տուղ, իսկ իբրև կերակուր գործ է դրւում միմիայն ցրտատար կարտոֆէլը: Ֆելզերուհին և Սոբոլն (մեր գաւառական բժիշկը) թի՛նչ կարող են անել, երբ թշւառներին, դեղից առաջ հաց է հարկաւոր, որ չունին: Գաւառական վարչութիւնը հրաժարւում է օգնել, պատճառաբանելով, որ նրանց անունները դուրս են ձգւած այս գաւառի ցուցակից և հաշւում

են Տոմսկի նահանգում, աւելացնելով դրան և այն, որ փող չկայ։ Հաղորդելով այս մասին ձեզ, և ճանաչելով ձեր մարդասիրութիւնը, խնդրում եմ չզլանաք շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել։ Ձեր բարեացակամ։

Պարզ է, որ գրել է Ֆելդշերուհին կամ այն գազանի ազգանունն զրոյ բժիշկը։ Գաւառական բժիշկներն ու Ֆելդշերուհիներն երկար տարիների ընթացքում օրէցօր համոզուում են, որ իրանք աչինչ չեն կարող անել, բայց և այնպէս ռոճիկ են ստանում այն մարդկանցից, որոնք սննդւում են միմիայն ցրտահար կարտոֆէլով, և միւսնոյն ժամանակ չգիտեմ ինչու իրենց իրաւունք են համարում դատել—մարդասէր եմ ես, թէ ոչ։

Վրդովւած անստորագիր նամակից և այն բանից, որ ամեն առաւօտ ինչ որ գիւղացիներ էին մանում խոհանոց և ծնկաչոգ աղաչում և այն բանից, որ գիշերը շտեմարանից գողացել էին քսան պարկ տարեկան նախօրօք (հատիկներ), քանդելով պատը և ընդհանրապէս իմ վատ տրամադրութիւնից, որ աւելի սաստկանում էր խօսակցութիւնների, լրագրերի և վատ եղանակի պատճառով—վրդովւած այդ բոլորից, ես գործում էի թոյլ և դանդաղ կերպով։ Ես գրում էի «Երկաթուղիների պատմութիւնը»։ Կարկառոր էր կարգալ շատ ռուս և օտարազգի գրքեր, բրոշիւրներ, լրագրական յօդաւածներ, հարկաւոր էր հաշել համրիչի վրա, թերթել լոգարիթմները, մտածել և գրել, յետոյ նորից կարգալ, հաշել և մտածել։ Բայց հէնց որ գիրք էի առնում ձեռքս կամ սկսում մտածել, իսկոյն մտքերս շփոթւում էին, աչքերս կկոցւում և հոգոց քաշելով վեր էի կենում սեղանից և սկսում անցուդարձ անել իմ գիւղական դատարկ տան ընդարձակ սենեակներում։ Երբ անցուդարձն ինձ ձանձրացնում էր, ես կանգնում էի իմ կաբինետում լուսամտի մօտ և դիտելով իմ ընդարձակ բակի, լճի, մերկ և նորատունի թխտենիների անտառի և արդէն նոր նստած ու հալւելու պատրաստ ձիւնով ծածկւած դաշտի միջով, տեսնում էի հորիզոնում բլուրի վրա մոխրագոյն խրճիթների մի կոյտ, որից դէպի սպիտակ դաշտը ձգւում էր անկանոն ընթացքով մի ճանապարհ։ Այդ Պեստրովօն էր, հէնց այն գիւղը, որի մասին գրում էր ինձ անյայտ հեղինակը։ Եթէ չլինէին ազգաւները, որոնք, աղմկելով օդը, անցնում էին լճի և դաշտի-

վրայով, անձրե կամ ձիւնախառն եղանակ գուշակելով, և եթէ ատաղձագործի սրահում թխկթխկոցը չլինէր, անպատճառ այդ աշխարհը, որի մասին այժմ այդքան բղաւում են, կ'երևար Մեռեալ ծովի պէս մի բան,—այնքան ամեն ինչ խաղաղ, անշարժ, անկենդան ու տխուր էր այնտեղ:

Անհանգստութիւնը խանգարում էր ինձ գործել և կենդրոնանալ մի բանի վրա. ես չէի իմանում, թէ այդ ինչ բան է և մոտածում էի թէ դա հիասթափումն է: Եւ իրաւ, ես թողի ձանապարհների հաղորդակցութեան Նախարարութեան մէջ ունեցած պաշտօնս և եկայ այստեղ գիւղը, որպէս զի հանգիստ ապրեմ և պարապեմ հասարակական խնդիրների վերաբերեալ գրականութիւնով: Այդ իմ հին, նւիրական ցանկութիւնն էր: Իսկ այժմ պէտք է հրաժարէի նա և հանգստութիւնից, թողնէի բոլորը և զբաղւէի միմիայն գիւղացիներով: Եւ այդ անխուսափելի էր, որովհետեւ բացի ինձանից, ինչպէս համոզւած էի ես, այդ գաւառում դրականապէս ոչ ոք չկար սովեալներին օգնող: Ինձ շրջապատել էին չկրթւած, չզարգացած, սառնասիրտ մարդիկ, մեծ մասամբ անազնիւ, կամ եթէ ազնիւ, այն էլ ապուշ և ոչ այնպէս լուրջ, ինչպէս օրինակ իմ կ'ինը: Յոյս դնել այդպիսի մարդկանց վրա անկարելի էր, թողնել գիւղացիներին բազմի կապին, նոյնպէս անկարելի էր. նշանակում է ինձ մնում էր խոնարհել անհրաժեշտութեան առաջ և անձամբ զբաղւել գիւղացիներին կարգի բերելով:

Ես գործը սկսեցի սովեալների օգտին հինգ հազար ռուբլի նւիրելով: Այդ էլ չթեթեացրեց իմ անհանգստութիւնը, այլ միայն սաստկացրեց: Երբ ես կանգնում էի լուսամուտի մօտ կամ անցուղարձ անում սենեակներում, ինձ տանջում էր մի հարց, որ առաջ ինձանում չկար, այն է, թէ ինչպէս գործ դնեմ այդ փողերը: Պատւիրել հաց առնել, շրջել խրճիթներն և բաժանել—այդ մի մարդու ոյժից վեր էր, չխօսելով արդէն այն մասին, որ շտապելիս կարող ես ունեւորին կամ վաշխառուին կրկնակի շատ տալ, քան թէ քաղցածին: Կաւաժարութեանը չէի հաւատում: Բոլոր զաւառապետներն ու հարկերի վերատեսուէները երիտասարդ մարդիկ էին, որոնց վերաբերմամբ ես հաւատ չունէի, ինչպէս և ներկայ նիւթապաշտ և անիդէալ ամբողջ երիտասարդութեան վերաբերմամբ: Գա-

Լառախան վարչութիւնը, գիւղական կառավարութիւններն և ընդհանրապէս բոլոր գաւառական գիւնատներն ինձ չէին ներշնչում նրանց օգնութեանը զիմելու ամենաթոյլ ցանկութիւն անգամ: Ես զիտէի, որ այդ հիմնարկութիւնները, որոնք խիստ կերպով կ'աւժ ծծում էին ժողովրդական և կայսերական համեղ պաւսառը, ամեն օր իրենց բերանը պատրաստի ունէին ծծելու նա և մի երրորդ պատառ:

Ես միտք չգացայ հրաւիրել ինձ մօտ կալածատեր հարեաններին և առաջարկել նրանց կազմակերպել իմ տանը յանձնախմբի կամ կետրոնի նման մի բան, որ ամեն կողմից կուտակէին նւիրաբերութիւնները և որտեղից նպաստներ ու կարգադրութիւններ անւէին ամբողջ գաւառում: Այդպիսի մի կազմակերպութիւն, որ թոյլ էր տալիս մասնաւոր խորհրդակցութիւններ և ազատ հսկողութիւն, կատարելապէս համապատասխանում էր իմ հայեացքներին. բայց ես երեւակացիի նախաճաշիկները, ճաշերը, ընթրիքները և այն աղաղակը, տօնախմբութիւնը, խօսակցութիւնը և վատ ձայնը, որոնք անխուսափելի կերպով ներս պիտի բերէր իմ տունը այդ դաւառական զոյնզոյն խումբը, և շտապեցի հրաժարւել իմ մշտբերից:

Ինչ վերաբերում է իմ տանեցիներին, նրանցից օգնութիւն կամ յոյս ես ամենից քիչ կարող էի սպասել: Իմ առաջին, երբեմն մեծ և աղմկալի հայրական ընտանիքից մնում էր միայն մի դայեակ m-lle Marie, կամ, ինչպէս այժմ էին նրան անւանում, Մարիա Գերանսիմովնա, բոլորովին անպէտք մի անձնաւորութիւն: Այդ փոքրիկ, հաւեսով, 70 տարեկան պառաւը, որ հազաճ ունէր բաց-մոխրագոյն հագուստ և սպիտակ ժապաւէններով գլխարկ, նման մի յախճապակեայ տիկնիկի, միշտ նստած էր լինում հիւրասենեակում և գիրք էր կարդում: Երբ ես անցնում էի նրա մօտով, նա, որ զիտէր մտածմունքներիս պատճառը, ամեն անգամ ասում էր.

—Ի՞նչ էք ուզում, Պաշա: Ես առաջ էլ ասում էի, որ սա այսպէս կը լինի: Գուք մեր ծառայից կարող եք դատել:

—Ախ, յիմարութիւններ մի ասէք.—բղաւում էի ես միւս սենեակից:

Իմ երկրորդ ընտանիքը—այն է կինս—Նատալիա Գաւրի-

լովման, բնակւում էր ներքին յարկում, որի բոլոր սենեակները բռնել էր: Ճաշում էր, քնում, հիւրեր ընդունում ներքեւում, բոլորովին չհետաքրքրւելով այն բանով, թէ ինչպէս եմ ճաշում ես, ինչպէս քնում եւ ում ընդունում: Մեր յարաբերութիւնները հասարակ էին եւ ոչ լարւած, բայց սառը, անբովանդակ եւ տխուր, նման վաղուց միմեանցից հեռացած մարդկանց յարաբերութիւններին, մարդկանց, որոնց կեանքը միացած յարկերում մօտիկութեան էլ նման չէր: Այն կրքոտ, անհանգիստ, երբեմն քաղցր, երբեմն օղիի չափ դառը սէրը, որպիսին առաջ զարթեցնում էր իմ մէջ Նատալիա Գաւրիլովնան, այլեւս չկար: Զկային այլեւս նախկին բորբոքումները, աղմկալի խօսակցութիւնները, յանդիմանութիւնները, գանգատներն ու այն ընդհարումները, որոնք սովորաբար վերջանում էին կնոջ կողմից արտասահման կամ ծնողների մօտ հեռանալով, իսկ իմ կողմից քիչ-քիչ, բայց յաճախ նրան փող ու զարկելով, որպէս զի աւելի յաճախ խոցած լինեմ կնոջ ինքնասիրութիւնը: (Իմ գոռոզ, ինքնասէր կինը եւ նրա ծնողները ապրում են իմ հաշուով, եւ կինս իր բոլոր ցանկութեամբ չի կարող հրաժարւել իմ փողերից—այդ ինձ բաւականութիւն էր պատճառում եւ վշտիս միակ միտիթարութիւնն էր) Այժմ երբ մենք պատահմամբ հանդիպում ենք միմեանց ներքեւում—նախասենեակում կամ բակում—ես ողջունում եմ, նա պատասխանում է ժպտալով, մենք եղանակի մասին ենք խօսում, որ ժամանակ է կրկնափեղկերը զննելը. կամ եթէ մէկը զանգակի հնչիւնների հետ անցնում է ամբարտակի վրայից, այն ժամանակ ես նրա դէմքի վրա կարգում եմ. «ես հաւատարիմ եմ ձեզ եւ չեմ արատաւորի ձեր մաքուր անունը, որը դուք այդպէս սիրում էք, դուք խելօք էք եւ ինձ մի անհանգստացրէք—մենք կւիտ ենք»:

Նս ինձ հաւատացնում էի, որ սէրը վաղուց արդէն ստուել է իմ մէջ եւ աշխատութիւնը չափազանց խորը զբաղեցրել է ինձ, որով եւ ես չէի կարող լուրջ մտածել իմ դէպի կինս ունեցած յարաբերութիւններիս մասին: Բայց այդ չիմարութիւն է: Երբ կինս բարձր ձայնով խօսակցում էր ցածուկ, ես ուշադրութեամբ լսում էի նրա ձայնը, թէ եւ անկարելի էր որոշել եւ ոչ մի բառ: Երբ նա նւագում էր ներքեւում դաշնամուրի վրա, ես կանգ-

նում էի և ականջ դնում: Երբ նրա համար կառք կամ ձի էին բերում նստելու համար, ես մօտենում էի լուսամուտին և սպասում, թե տանից երբ դուրս կը գայ. յետոյ դիտում էի, թե ինչպէս է նա նստում կառքը կամ ձին և ինչպէս չուում բազից դուրս: Ես զգում էի, որ իմ հոգու մէջ ինչ որ անհաճոյ բան է կատարւում, և վախենում էի, որ իմ հայեացքի ու դէմքի արտայայտութիւնը կարող է ինձ մատնել: Ես աչքերով հետևում էի կնոջս և յետոյ սպասում նրա վերադարձին, որպէս զի լուսամուտից կրկին տեսնեմ նրա դէմքը, ուսերը, մուշտակը, գլխարկը. ես տխրում, տրտմում, անվերջ ցաւում էի ինչ որ բանի վրա և ցանկանում էի նրա բացակայութեան միջոցին անցուդարձ անել նրա սենեակներում, և ձգտում էի աւելի շատ բնական ճանապարհով վճռած տեսնել այն խնդիրը, որին ես և կինս չկարողացանք վճռել մեր բնաւորութիւնների անհամերաշխութեան պատճառով. այսինքն որ շուտով այդ գեղեցիկ 27 տարեկան կինը պառաւէր և շուտով իմ գլուխը սպիտակէր ու ճաղատանար:

Մի անգամ նախաճաշի ժամանակ իմ գործակատար Վլադիմիր Պրոխորիչը յայտնեց ինձ, որ Պետրովօի գիւղացիք սկսել են արդէն քանդել յարդեաց ծածկերը անասուններին կերակրելու համար: Մարիա Գերասիմովնան նայում էր ինձ երկիւղով ու տարակուսանքով:

— Ես ի՞նչ կարող եմ անել, — ասացի պառաւին: — Մի հատ մարդ դաշտում զինուոր չէ, իսկ ես դեռ ևս չեմ կրել այնպիսի միայնութիւն, ինչպէս այժմ: Ես ամեն ինչ կը տայի, եթէ գտնէր ամբողջ գաւառում գէթ մի մարդ, որին ես կարողանայի հաւատալ:

— Իո՞ւք էլ Իւան Իւանիչին հրաւիրեցէք, — ասաց Մարիա Գերասիմովնան:

— Իսկապէս! — չիշեցի ես և ուրախացայ: — Այդ իդէա է! C'est raison, երգեցի ես, մտնելով իմ կաբինետը, որպէս զի նամակ գրէի Իւան Իւանիչին: — C'est raison, c'est raison...

II

Ծանօթների ամբողջ մասայից, որոնք երբեմն 25—35 տարի առաջ, պարում էին այս տանը, խմում, ուտում, զուգլած տուն գալիս, սիրահարւում, ամուսնանում ու ձանձրացնում էին իրենց

ընտիր շների և ձիերի մասին արած խօսակցութիւններով, կենդանի էրմնացել մեն մինակ Իւան Իւանիչ Բրազինը: Մի ժամանակ նա շատ գործունեայ, շատ խօսող, կշկշացող ու սիրահարող մարդ էր և փառաւորւում էր իր ծայրահեղ ուղղութիւնով ու դէմքի մի առանձին արտայայտութեամբ, որը կախարդում էր ոչ միայն կանանց, այլ և տղամարդկանց. իսկ այժմ նա բոլորովին ծերացել, գերացել և անցրել էր իր դարը առանց ուղղութեան ու արտայայտութեան: Նա եկաւ միւս օրը երեկոյեան նամակս ստանալուց յետոյ, երբ ինքնաեւ ճէնց նոր ներս էին բերել սեղանատուն և փոքրիկ Մարիա Գերասիմովնան լիմոն էր կտրատում:

—Շատ ուրախ եմ ձեզ տեսելով, իմ բարեկամ,—ասացի ես ուրախ հանդիպելով նրան.—Իսկ զուք շարունակ լցւում էք!

—Ի՞նչ էիմ լցւում, ուռուցք է,—պատասխանեց նա.—Մեղուներն են կծել: Պարզ մարդու նման, որ իր հաստութեան վրա ծիծաղում է, նա երկու ձեռքով գրկեց մէջքս ու խտունջների պէս ճակատին սանրած մազերով փափուկ մեծ գլուխը դրեց իմ կրծքի վրա և ծիծաղեց բարակ ծերունուն յատուկ ծիծաղով:

—Իսկ զուք շարունակ երիտասարդանում էք—ասաց նա ծիծաղելով: Զգիտեմ ինչ գոյնով էք ներկում զուք ձեր գլուխն ու միջուքը: Մի ինչ էլ տայիք:—Նա փնչալով ու շնչասպառ գրկեց ինձ և երեսս համբուրեց: Մի ինչ էլ տայիք... Կրկնեց նա.—Բայց զուք քառասուն տարեկան կանք, բարեկամ:

—Օհո, արդէն քառասուն վեցումն եմ,—ծիծաղեցի ես:

Իւան Իւանիչից փչում էր ճարպի և խոհանոցի ծխի հոտ, իսկ այդ նրան սազում էր: Նրա մեծ, ուռած, անդիւրաթեք մարմինը սեղմւած էր երկայն սերտուկի մէջ, որ նման էր կառապանի կապսի, կոճակների փոխարէն չափրաստներով և երկար մէջքով, և օտարոտի էլ կը լինէր, եթէ նրանից բուրէր, օրինակ, օգընդոնի հոտ: Պրկնակի, վաղուց չաճեւած կզակով, մագարիկօն էր յիշեցնում, դուրս պրծած աչքերով, շնչարգելքներով և ամբողջապէս անճոռների, անմաքրասէր մարմնով, ձայնով ծիծաղելով և խօսակցութիւնով դժւար էր ճանաչել այն վայելչակազմ, համակրելի ճոռմաբանին, գէպի որը խանդով էին վերաբերում գաւառացի ամուսիններն իրենց կանանց նկատմամբ:

—Դուք ինձ շատ հարկաւոր էք, բարեկամ, ասացի ես, երբ մենք արդէն նստած էինք սեղանատանը և թէյ էինք խմում: Ես ցանկանում եմ որ և է նպատաւ ընկերութիւն կազմակերպել սովեաների համար և չգիտեմ ինչպէս սկսել... Դուք գուցէ այնքան սիրալիր կը լինէք, որ որեւէ խորհուրդ կը տաք:

—Այո, այո, այո—ասաց Իւան Իւանիչը հոգոց հանելով: Այդպէս, այդպէս, այդպէս...

Ես ձեզ չէի անհանգստացնի, բայց, ճշմարիտ, բացի ձեզանից, սիրելիս, այստեղ դրականապէս ոչ ոք չկայ, որին կարելի լինէր դիմել:

Դուք գիտէք, թէ ինչ մարդիկ են:

—Այդպէս, այդպէս, այդպէս... Այո:

Ես մտածեցի. լուրջ ու գործոն խորհուրդ է պէտք, որին կարող է մասնակցել ամեն ոք անկախ՝ տեղից և անձնական յարաբերութիւններից, ուստի և չօգուեմ առթից և չհրաւիրեմ արդեօք Նատալիա Գաւրիլովնային: Այն միտքը, որ նա կարող է գալ և նստել ինձ մօտ և ես նրան մօտիկից կը տեսնեմ, ապշեցրեց և վախեցրեց ինձ. իսկ յանկարծ նա չգայ!

—Tres faciunt collegium!—ասացի ես ուրախութեամբ:—Ի՞նչ կայ, եթէ մենք հրաւիրէինք և Նատալիա Գաւրիլովնային: Ի՞նչ էք կարծում, Ֆենիա,—դիմեցի ես աղախնիս,—խնդրեցէք Նատալիա Գաւրիլովնային, որ եթէ կարելի է այս բոլորին մեզ մօտ գայ: Ասացէք՝ շատ կարեւոր գործ է: Քիչ յետոյ Նատալիա Գաւրիլովնան եկաւ: Ես վերկացայ ընդունելու և ասացի.

—Ներեցէք, Natalie, որ մենք ձեզ անհանգստացնում ենք: Մենք այստեղ խօսում ենք մի շատ կարեւոր գործի մասին և բազմաթիւութիւն ունեցանք մտածել օգտւելու ձեր բարի խորհրդից, որ չէք մերժիլ: Խնդրեմ, նստեցէք:

Իւան Իւանիչը համբուրեց Նատալիա Գաւրիլովնայի ձեռքը, իսկ վերջինս նրա գլուխը. յետոյ, երբ բոլորս նստեցինք սեղանի շուրջը, Իւան Իւանիչը արտասուալից աչքերով երջանիկ մարդու պէս նրան նայելով պարզեց դէպի նա և կրկին ձեռքը համբուրեց: Նա սև էր հագնւած և խնամքով սանրւած, նրանից թարմ անուշահոտութիւն էր բուրում: Այնքան էր, որ նա պատրաստւել էր

հիւր գնալու կամ հիւր ընդունելու։ Մտնելով սեղանատուն, նա պարզութեամբ և ընկերաբար մեկնեց ինձ իւր ձեռքը ու բարեկիրս ժպտաց ինձ նոյնպիսի սիրալիր կերպով, ինչպէս և Իւան Իւանիչին։ այդ ինձ դուր եկաւ։ Բայց նա խօսելիս շարժում էր մատերը, խիստ ձգւում աթոռի յենարանի վրա և խօսում արագ երգելով և ծոծուով խոսալուհու նման, և նշա խօսակցութիւններին ու շարժումների այդ զգայնութիւնը զրգուում էր ինձ և յիշեցնում նրա հայրենիքը—Օդեսան, ուր մարդկանց ու կանանց հասարակութիւնը մի ժամանակ յոգնեցնում էր ինձ իր վատ ընթացքով։

—Ես ուզում եմ սովեակների համար մի բան անել,—սկսեցի ես։ Քիչ լռելուց յետոյ շարունակեցի.—փողն ի հարկէ մեծ բան է, բայց սահմանափակել միայն փողի զոհողութեամբ և դրանով հանգըստանալ, նշանակում է փողով ազատել գլխաւոր պարտաւորութիւններից։ Օգնութիւնը պէտք է լինի փողով, բայց գլխաւորապէս ճշմարիտ ու լուրջ կազմակերպութեամբ։ Նկէք մտածենք, պարոններ, և մի բան անենք։

Նստալիս Գաւրիլովնան հարցական կերպով նայեց ինձ և ուսերը շարժեց, կարծես թէ ասելիս լինէր. «Իսկ ես ինչ գիտեմ»։

—Այո, այո, սով է... փնթփնթաց Իւան Իւանիչը։—Իսկապէս...

Այո...

—Լուրջ զրութիւն է,—ասացի ես,—և օգնութիւնը հարկաւոր է աւելի շուտ։ Ննթաղրում եմ, որ մեր ձեռնարկելիք գործի համար ընդունած կանոնների առաջին պայմանը պէտք է լինի շտապ կատարումն։ Զինւորական արագութիւն ու շտապ գործունէութիւն։

—Այո, արագութիւն—ասաց Իւան Իւանիչը քնկոտ ու թմրած կերպով, որպէս թէ ննջելիս լինէր։—Միայն թէ ոչինչ չես կարող անել։ Հոգը չէ արդիւնաբերել, այնպէս որ այժմ ոչ մի շտապ գործունէութեամբ չես օգնիլ... Տարերք... Աստուծոյ և ճակատագրի դէմ գնալ չես կարող...

—Այո, բայց մարդուն գլուխ է տւած, որպէս զի կուէ տարերքի դէմ։

—Հա՛ւ Այո... Այդ այդպէս է, այդպէս... Այո։

Իւան Իւանիչը փռշտաց թաշկինակի մէջ, սթափւեց, և որպէս թէ հէնց նոր զարթած, դիտեց ինձ և կնոջը։

—Իմ հողն էլ ոչինչ չարդիւնաբերեց!—ծիծաղեց նա բարակ ձայնով և խորամանկօրէն աչքով արեց, որպէս թէ այդ շատ ծիծաղելի էր:

—Փող չկայ, հաց չկայ, իսկ բակը լի է բանւորներով, ինչպէս կոմս Շերեմետիեւի մօտ: Ուզում եմ կնձներին տալով դուրս անել, բայց մի փոքր ծանր է:

Նատալիա Գաւրիլովնան ծիծաղեց և սկսեց հարց ու փորձ անել Իւան Իւանիչին նրա ընտանեկան 'գործերի մասին: Կնոջս ներկայութիւնն ինձ բաւականութիւն էր տալիս, որպիսին ես վաղուց չէի զգացել, և ես վախում էի նայել նրան, որպէս զի հիացմունքով լի հայեացքս որ և է կերպով չմատնէր իմ մէջ թագնւած զգացմունք: Մեր յարաբերութիւններն այնպէս էին, որ այդ զգացմունքը անսպասելի և ծիծաղելի կարող էր երևալ: Կինս խօսում էր Իւան Իւանիչի հետ և ծիծաղում, ամենեւին չքաշւելով այն բանից, որ ինքն ինձ մօտ է և ես չեմ ծիծաղում, նրա այտը, ժրպտուն աչքը (իմ վերաբերմամբ նա կիսադէմ էր նստած) ու գլխի շարժումներն ինձ ասում էին.—«Ձեր և իմ հանգստութեան համար վճռել եմ բոլոր հանգամանքներում չնկատել ձեզ»:

—Ուրեմն, պարոններ, ի՞նչ պէտք է անենք մենք,—հարցրի ես նրանց լուրուց յետոյ:—Իմ կարծիքով մենք ամենից առաջ կարելին չափ շուտ ստորագրութիւն պէտք է բաց անենք: Մենք, Natalie ¹⁾, կը գրենք մայրաքաղաքի և Օդեսսայի մեր ծանօթներին և կը հրաւիրենք նւիրաբերութիւններ անել: Երբ որ մեզ մօտ քիչ փող կը ժողովւի, մենք կը զբաղւենք հաց ու անասունների համար ուտելիք գնելով, իսկ դուք, Իւան Իւանիչ, կը լինէք բարի և նըպաստների բաշխումներով կը զբաղւէք: Ամեն բանում հաւատալով ձեր տաքտին ու կարգադրութիւններին, մենք մեր կողմից թոյլ կը տանք մեզ ցանկանալ միայն, որ դուք, նախ քան նպաստներ բաժանելը, տեղում մանրամասնաբար ծանօթանալիք գործի բոլոր հանգամանքներին և, որ շատ կտրւոր է, ղիտողութիւն ունենալիք, որ հաց տրւէր միմիայն իսկապէս կարիք զգացողներին և ոչ թէ արբեցողներին, ծոյլերին ու վաշխառուներին:

¹⁾ Նատալի, Նատալիա:

—Այո, այո, այո...—Փնթփնթաց Իւան Իւանիչը:—Այդպէս, այդպէս... Ձգւացրին ինձ այդ սովեալները, էհ, նրանք էլ! Խրանի թէ փախչէի զրանցից աշխարհիս միւս ծայրը:

«Է՛հ, այդ փթած մտքերով փլաւ չես եփիլ»,—մտածեցի ես և զրգուեցի:

—Բոլորն էլ տրտնջում են, բոլորն էլ տրտնջում են,—շարունակեց Իւան Իւանիչը, ծծելով լիմոնի կճեպը:—Սովեալները տըրտընջում են կուշտերի դէմ,—իսկ հաց ունեցողները սովեալների դէմ: Այո... Հիմա՛յ չի կարելի տրտնջալ, պէտք է զիջող լինել... Սովից մարդս չիմարանում է, փշանում է, վայրենանում: Սովը հանաք մասխարով թիւն չէ: Պատահում է որսից սոված ես տուն գալիս, հարազատ մօրդ ես վիրաւորում... Այո... Սովեալն և կոպիտ է խօսում և գողանում է և գուցէ ուրիշ վատ բաներ էլ է անում... Պէտք է հասկանալ:

Իւան Իւանիչը թէյը զլուխը քաշեց, սկսեց հազալ և ամբողջովին ցնցել խռպոտ ու խեղտող ծիծաղով:

—Պօ... Պոլտաւայի մօտ էր,—ասաց նա, շարժելով երկու ձեռքերը ծիծաղից ու հազից, որոնք խանգարում էին նրան խօսել:—Պոլտաւայի մօտ էր! ձորաերի ագաւուլութիւնից երեք տարի յետոյ, երբ այստեղ երկու զաւառում սով էր, գալիս է ինձ մօտ հանգուցեալ ֆեոդոր ֆեոդորիչն և իր մօտ է հրաւիրում: Գնանք հա գնանք—պնդում էր դանակը կոկորդիս դրածի պէս: Ինչո՞ւ չէ, գնանք, ասում եմ: Ու գնացինք: Գիշեր էր, ձիւն էր գալիս: Գիշերով հասնում ենք արդէն նրա տունը, երբ յանկարծ անտառից թրըխկ! կրկին թրըխկ! Ախ, գրողը քեզ տանի... Եւ դուրս թռա՛յ սահնակից, նայում եմ—մթութեան մէջ մի մարդ է վազում դէպի ինձ մինչև ծնկները ձիւնի մէջ խրւելով. ես նրա ուսը բռնեցի, ա՛յ այսպէս, և հրացանը ձեռքից խլեցի. յետոյ անսպասելի կերպով մէկ ուրիշը դուրս պրծաւ. ես նրա ծոծրակին այնպէս խփեցի, որ նա ճւաղ և երեսնիվեր վայր ընկաւ քիթը ձիւնի մէջ թաղելով—այն ժամանակ առողջ էի, ձեռքս ծանր. երկուսին յաղթեցի. նայեմ, ֆեոդորը արդէն երրորդի վրան է հեծել: Մենք բանեցինք երեք քաջերին էլ, և թւքները յետևներից կապեցինք, որպէս զի մեզ և իրենց որ և է փնաս չհասցնէին, ու

յիմարներին խոհանոց բերինք: Բարկութիւնս զալիս է. նայելն անգամ ամառում եմ, ծանօթ գիւղացիներ են և լաւ մարդիկ, ցաւում եմ: Վախից բոլորովին յիմարացան: Մէկը լաց է լինում և թողութիւն խնդրում, միւսը զազանաբար նայելով հայհոյում է, երրորդը ծնկաչոգ Ստոժուն է աղօթում: Ես Ֆետորին ասում եմ. մի՛ վիրաւորւիր, բաց թող այդ ստահակները! Նա կերակրեց նրանց, մի մի փութ ալիւր տւեց և բաց թողաւ. վնասէք ջհաննամի մօտ! Ահա թէ ինչպէս... Երկնային թագաւորութիւն, հանգիստ ոսկերաց: Հասկանում էր նա և չէր վիրաւորւում. բաց եթէ ուրիշը լինէր, կը վիրաւորւէր և որքան մարդիկ կը կորցնէր: Այո... Մի Կլոկովսկու գինետան պատճառով տասնմէկ մարդ ապաշխարողների դասը ուղարկւեցան: Այո... Այժմ էլ տես, նոյնը կը լինի: Հինգշաբթի ինձ մօտ գիշերեց քննիչ Անիսինը, և նա պատմում էր մի ինչ որ կալւածատիրոջ մասին... Այո... Գիշերով այդ կալւածատիրոջ շտեմարանի պատը քանդել են և գողացել քսան տոպրակ ցորեն: Առաւօտեան երբ կալւածատէրն իմանում է այդ բանը, իսկոյն հեռագիր նահանգապետին, յետոյ մէկ ուրիշը դատախազին, երրորդը ոստիկանին, չորրորդը քննչին... Յայտնի է, որ խառնակիչներից վախում են... Վարչութիւնն սթափում է և իրար անցնում: Երկու գիւղ խուզարկւում են:

—Ներողութիւն, Իւան Իւանիչ, — ասացի ես: — Քսան տոպրակ տաքեկանն ինձանից են գողացել և ես եմ հեռագրել նահանգապետին: Պետերբուրգ էլ հեռագրեցի. Բայց դա բոլորովին խառնակութիւն գցելու սիրուց՝ չէ եղել, ինչպէս դուք ասացիք, և նրա համար չէ, որ ես վիրաւորւեցի: Ես ամենից աւաճ իւրաքանչիւր գործի վրայ նայում եմ սկզբունքի տեսակէտից: Կուշան է գողանում, թէ քաղցածը, օրէնքի համար այդ միևնոյն է:

—Այո, այո... — փնթփնթաց Իւան Իւանիչը, շփոթւելով: — Իհարկէ... Այդպէս, այո... Նառալիա Գաւրիլովնան կարմրեց:

—Կան մարդիկ... — ասաց նա և կանգ առաւ. նա ոյժ գործ դրեց, որպէս զի անտարբեր երևայ և լուի, բայց չղիմացաւ և նայեց աչքերիս այն արհամարհանքով, որը այնպէս ինձ ծանօթ էր: —Կան մարդիկ, որոնց համար սոփե ու մարդկային վիշտը ծառա-

յուժ են միայն նրա համար, որպէս զի կարելի լինի գործ դնել նրանց վրա իր վատ, փչացած բնաւորութիւնը:

Ես շփոթւեցի և ուսերս թոթուեցի:

— Ես ուզում եմ ընդհանրապէս ասել, — շարունակեց նա, — որ քան մարդիկ բոլորովին անտարբեր, զուրկ կարեկցութեան ամեն մի զգացմունքից, որոնք մարդկային վշտի մօտովն անգամ չեն ուզում անցնել, բայց խառնուժ են միայն այն երկիւղից, թէ մի գուցէ առանց իրեն էլ գործ կատարեն: Նրանց համար փառասիրութիւնից սուրբ ոչինչ չկայ:

— Կան մարդիկ, — ասացի ես քնքշութեամբ, բայց տհաճ ու սեթեւեթ ժպիտով, որպիսին ինձանում ես իսկ չէի սիրում: — Կան մարդիկ, որոնք հրեշտակային բնաւորութիւն ունին, բայց իրենց վեհ մոքերն այնպիսի ձևով են արտայայտում, որ դժւար է լինում որոշել հրեշտակը փողոցային մանրավաճառահուց:

Երկու բոպէ լուութիւն տիրեց: Կնոջս երեսից մշտական կարմրութիւնը թռաւ, նորան փոխարինեցին ծիրանի բծեր: Նա ինձ այնպէս էր նայում, որպէս թէ մեծ ոյժ է գործ դնում լռելու համար: Նրա յանկարծակի զայրոյթը ու անտեղի պերճախօսութիւնը, իմ սովեալներին օգնելու ցանկութեան առթիւ, ինձ վիրաւորեցին. երբ ես նրան վեր էի հրաւիրում, բոլորովին ուրիշ վերաբերմունք էի սպասում նրա կողմից դէպի ինձ և դէպի իմ դիւտաւորութիւնները: Զեմ կարող որոշակի ասել, թէ ինչ էի սպասում, բայց իմ այդ սպասողական դրութիւնը հաճելի կերպով ինձ յուզում էր: Այժմ ես տեսնում էի, որ շարունակել խօսել սովեալների մասին ծանր ու անխորհուրդ բան կը լինէր:

— Այո... անտեղի փնթփնթաց Իւան Իւանիչը: — Բուրով վաճառականը չորս հարիւր հազար ունի, գուցէ և աւել: Նրան ասում եմ. — Անւանակից, տուր սովեալներին հարիւր կամ երկու հարիւր հազար: Միևնոյն է, պէտք է մեռնես, հետո՞ միւս աշխարհը տանելու չես: Վիրաւորեց: Իսկ մեռնել խօս հարկաւոր է: Մահը հանաք չէ:

Կրկին լուութիւն տիրեց:

— Այսպէս ուրեմն, նշանակում է մի բան է մնում. հաշուել միայնութեան հետ, — հոգոյ հանեցի ես: — Մէկով բան չի դառնալ:

Ե՛հ, ինչ և իցէ: Փորձեմ կուել և մենակ: Գուցէ սովի դէմ մղա՛հ կռիւն աւելի յաջող լինի, քան թէ անտարբերութեան:

— Ինձ ներքեւում սպասում են, — ասաց Նատալիա Գաւրիլովնան. նա վերկացաւ սեղանից և դիմեց Իւան Իւանիչին. — Ուրեմն դուք կը գտնէք մի բոպէով ինձ մօտ ներքեւ: Ես ձեզ հրաժեշտ չեմ տալիս:

Գնաց: Նրա դէմքից, ձայնից ու քայլածքից ես նկատեցի, որ նրա մէջ յառաջացել էր ատելութեան կատաղի վրդովմունք դէպի ինձ: Այդ արդէն նախկին հանգիստ, սառն ու տաքով Նատալիա Գաւրիլովնան չէր, որին ես ոչ յաճախ վարժեւել էի տեսնել վերջին երկու տարիներում, այլ հաստատամիտ, ատեցող և վատ դաստիարակած կինը, որին ես գիտէի երկու տարի առաջ: Ի՞նչ քամի էր մտել գլուխը: Ի՞նչ էր պատճառը: Իւան Իւանիչը արդէն եօթերորդ բաժակն էր խմում շնչասպառ կերպով, չփչփացնելով և ծծելով երբեմն ընչացքը, երբեմն լիմոնի կեղևը: Նա քնկոտ և դանդաղ փնթփնթում էր ինչ որ բանի մասին, իսկ ես չէի լսում և սպասում էի թէ նա երբ կը գնայ: Վերջապէս այնպիսի արտայայտութեամբ, որպէս թէ եկել էր ինձ մօտ միայն թէյ խմելու, նա վերկացաւ և սկսեց հրաժեշտ տալ: Նրան ուղեկցելով, ասացի —

— Այդպէս ուրեմն դուք ինձ ոչ մի խորհուրդ չտւիք:

— Ա՛, ես բռի մարդ եմ, բթացել եմ, — պատասխանեց նա: — Ի՞նչ խորհուրդ: Դուք իզուր էք անհանգստանում... Զգիտեմ, ճշմարիտ, թէ դուք ինչո՞ւ էք անհանգստանում: Մի անհանգստանաք, հոգիս! Ասուած վկայ, ոչինչ չկայ... շնջաց նա սիրալիր և անկեղծօրէն, հանգստացնելով ինձ, որպէս մի երեխայի: Ասուած վկայ ոչինչ չկայ:

— Ի՞նչպէս թէ ոչինչ չկայ: Գիւղացիք պոկում են խրճիթների տանիքները, և արդէն, ասում են, մի տեղ տիֆ է տիրում...:

— Ե, ինչ: Եկող տարի լաւ բերք կը լինի, նոր տանիքներ կը շինեն: Իսկ եթէ տիֆից մեռնենք, մեզանից յետոյ ուրիշ մարդիկ կ'ապրեն: Միւսնոյն է, պիտի մեռնել, եթէ ոչ հիմայ, ուրեմն յետոյ: Ասուած վկայ ոչինչ... Մի անհանգստանաք, զեղեցիկս:

— Ես չեմ կարող չանհանգստանալ, — ասացի ես վրդոված:

Մենք կանգնած էինք թոյլ լուսաւորւած նախասենեակում:

Իւան Իւանիչը յանկարծ բռնեց իմ արմուկն ու պատրաստելով մի բան ասել, ըստ երեւոյթին շատ կարեւոր բան, կէս բոպէաչափ լուռ նայում էր ինձ։

—Պաւէլ Անդրէիչ!—ասաց նա մեղմօրէն, և նրա գէր սառած դէմքի վրա ու մուրթ աչքերում յանկարծ բռնկեց այն առանձնակի արտայայտութիւնը, որով նա յայտնի էր մի ժամանակ, իբրև խկապէս կախարդիչ։—Պաւէլ Անդրէիչ, բարեկամաբար ես կ'ասեմ ձեզ փոխեցէք ձեր բնաւորութիւնը! Դժուար է ձեզ հետ գործ ունենալ։ Դժուար է, հոգիս!

Նա անթարթ աչքերով երեսիս էր նայում, գեղեցիկ արտայայտութիւնը հանգաւ, հայհացքը նսեմացաւ և նա լինթփնթաց դանդաղօրէն քթում սլացնելով։

—Այո, այո... Ներեցէք ծերուկիս... անհեթեթիս... Այո... Դժուարութեամբ իջնելով սանդուխքից, ձեռքերը բաց արած և դէպի ինձ դարձրած իր գէր ահագին մէջքն ու կարմիր ծոծրակը, նա խաչափարի կամ լոքի անհաճոյ տպաւորութիւն էր թողնում։ Կը գնայիք որ և է երկիր ճանապարհորդելու, ձերզ գերազանցութիւն,—լինթփնթում էր նա։

—Պետերբուրգ կամ արտասահման։ Ինչո՞ւ էք մնացել այստեղ և ոսկի ժամանակը վատնում։ Դուք երիտասարդ, առողջ, հարուստ մարդ էք... Ե՛հ, լինէի աւելի երիտասարդ, նապաստակի նման կը փախչէի, այնպէս որ ականջներումս օդը սուլէր!

III

Կնոջս բորբոքումը յիշեցնում էր ինձ մեր ամուսնական կեանքը։ Առաջ, սովորաբար, ամեն մի վէճից յետոյ անգիտակցաբար մենք մօտենում էինք իրար, միանում և ազատ ընթացք առնալով այն ու ժամանակին, որպիսին ժամանակի ընթացքում բարդւում էր մեր հոգու մէջ։ Եւ այժմ Իւան Իւանիչի գնալուց յետոյ ինձ մի բան խիստ կերպով քաշում էր դէպի կինս։ Նա ուզում էի ցած իջնել և նրան ասել, որ նրա թէյի ժամանակ ունեցած վարմունքն ինձ վիրաւորել է, որ նա խիստ է, ինտելիգէնտ չէ, մանրաբան է և որ իր ռամկական խելքով նա երբէք չէ բարձրացել հասկանալու այն, ինչ որ նրա եմ անում և ինչ որ նրա եմ գործում։ Նա երկար անց ու

դարձ էի անում սենեակներում մտածելով այն ֆրագները, որ պիտի ասէի նրան, և գուշակելով այն, ինչ որ նա պիտի պատասխանէր: Յետոյ ես մտածում էի, թէ որովհետեւ կինս ինձ հիմա ատում է, ուրեմն և նրան հաճելի կը լինի տեսնել ինձ խիստ, կոպիտ ու ատեցող, և ընդհակառակը, ես խոր կերպով խոցած կը լինիմ նրան, եթէ չանկարծ այդ վէճից յետոյ կը ներկայանամ նրան ուրախ, բարի, մեծահոգի: Վստայէս կ'ասեմ նրան, մտածում էի ես. դուք երիտասարդ էք և գեղեցիկ, իսկ ես արդէն ծեր եմ... Մոռացէք ինձ, եթէ կարելի է, և բաղդաւոր եղէք! Կամ թէ կը յայտնեմ նրան, որ ես նւիրում եմ սովեակներին հինգ հազար ռուբլի: Ախ, այս բանը նրա ճաշակին ինչպէս չարմար կը լինէր!

Այն անհանգստութիւնը, որ տանջում էր ինձ վերջին ժամանակներումս, Իւան Իւանիչի գնալուց յետոյ ինձ աւելի կատաղի էր երևում: Ես ոչ կարողանում էի նստել, ոչ կանգնել, միայն շրջում էի Եւ շրջում, որի համար ընտրում էի առանձնապէս լուսաւոր սենեակները մօտ այն սենեակին, ուր Մարիա Գերասիմովնան էր նստում: Այդ մի զգացմունք էր շատ նման նրան, որպիսին ես ունեցել եմ մի անգամ Գերմանական ծովում փոթորկի ժամանակ, երբ բոլորը վախենում էին, թէ մի գուցէ շոգենաւր, որ բռն ու նաւախիճ չունի, ծոփն ընկղմի: Եւ այդ զիշեր ես հասկացայ, որ իմ անհանգստութիւնը հիասթափումն էր, ինչպէս առաջ էի մտածում, այլ մի ուրիշ բան. բնց թէ իսկապէս ինչ, այդ ես չէի հասկանում, և այդ ինձ աւելի էր զայրացնում:

— Գնամ նրա մօտ, — վճռեցի ես: — Իսկ առիթ կարելի է հնարել: Կ'ասեմ թէ Իւան Իւանիչն ինձ հարկաւորեց պրծաւ գնաց:

Ես ցած իջայ և առանց շտապելու դորգերի վրայով անցայ նախասենեակն ու դահլիճը: Իւան Իւանիչը նստած էր հիւրասենեակում գահաւորակի վրա, թէչ էր խմում դարձեալ ու փնթփընթում: Կինս կանգնած էր նրա հանդէպ աթոռի յենարանը բռնած: Նրա դէմքի վրա նկատում էր այն խաղաղ, քաղցր և ունկնդիր արտայայտութիւնը, որով լսում են ճգնաւորներին ու երջանիկներին, երբ որ անպէտք խօսքերի ու փնթփնթոցի մէջ ենթադրում են մի առանձին-խորհրդաւոր նշանակութիւն: Ինձ թւում էր, թէ կնոջս արտայայտութեան և զիրքի մէջ ինչ որ պսիխոպատիա-

Քան կամ թէ արեղայական բան կար, և նրա ցած, աղօտ, շատ տաք սենեակներն իրենց հին կահաւորութեամբ, վանդակներում քնած թռչուններով և անուշահոտութիւնով ինձ յիշեցնում էին մի վանահօր կամ որ և է մի գնդապետի ուխտաւոր պառաւ կնոջ կացարան:

Ես մտայ հիւրասենեակը: Կինս ոչ զարմացաւ և ոչ էլ ճնշեց, ու նայում էր ինձ խիստ ու հանգիստ կերպով, ասես թէ գիտէր, որ ես պիտի գամ:

—Ներողութիւն,— ասացի ես մեղմօրէն: Շատ ուրախ եմ Իւան Իւանիչ, որ դեռ չէք գնացել: Մոռացայ վերելում հարցնել ձեզ. չգիտէք արդեօք, թէ ինչպէս է գաւառական վարչութեան նախագահի անունն ու աղբանունը:

—Անդրէյ Ստանիսլաւիչ: Այո...

—Merci,— ասացի ես, զրպանիցս հանեցի ծոցատետրս ու նշանակեցի: Տիրեց մի անյարմար լուութիւն, որի ժամանակ կինս ու Իւան Իւանիչը, հաւանականաբար, սպասում էին, թէ ես երբ կը գնամ. կինս չէր հաւատում, թէ ինձ գաւառական վարչութեան նախագահն է հարկաւոր: Այդ ես կարգում էի նրա աչքերում: Ձեռնալով իբր թէ ես չեմ գնում միայն նրա համար, որովհետեւ իսկոյն դառնալն անպատշաճ էր, առանց մի խօսք ասելու ես անցայ հիւրասենեակի միւս կողմը և նստեցի բուխարու մօտ:

—Ուրեմն ես գնամ, գեղեցիկուհիս.— փնթփնթաց Իւան Իւանիչը:

—Ոչ,— շտապով ասաց Նատալիա Գաւրիլովնան, զիպչելով նրա ձեռքին: Մի քառորդ ժամ ևս... Խնդրում եմ:

Պարզ էր, որ նա չէր ուզում մնալ ինձ հետ երես առ երես առանց վկաների:

«Ինչ կայ որ, ես էլ կը սպասեմ քառորդ ժամ»,—մտածեցի ես:

—Ա, ձիւն է գալիս,— ասացի ես կանգնելով և նայելով լուսամուտին: Հիանալի ձիւն է! շարունակեցի ես մեղմօրէն, անցուդարձ անելով հիւրասենեակում.— Իւան Իւանիչ, շատ ցաւում եմ, որ որսորդ չեմ: Յրեակայում եմ, թէ ինչ բաւականութիւն է վազվզել նապաստակների ու գայլերի յետևից!

Կինս, որ լաւ էր ճանաչում իմ ձայնի քնքշութիւնը, միևնոյն

տեղում կանգնած անշարժ գլխով, միայն կողքից նայելով, դիտում էր իմ շարժողութիւնները. նա այնպիսի արտայայտութիւն էր ընդունել, որպէս թէ ես գրպանումս մի սուր դանակ կամ ատրճանակ ունիմ թաղցրած:

— Իւսն Իւանիչ, ինձ մի կերպ որսի տարէք ձեզ հետ, — շարունակեցի ես մեղմօրէն: Ես ձեզանից շատ ու շատ շնորհակալ կը լինեմ:

Այդ ժամանակ հիւրասենեակը մի հիւր մտաւ: Դա ինձ անծանօթ քառասուն տարեկան, բարձր, լիքը, ճաղատ, մեծ ու շէկ միրուքով և փոքրիկ աչքերով մի պարոն էր: Տրորած ահագին թաշկինակի պատճառով ես նրան տիրացուի կամ ուսուցչի տեղ ընդունեցի, բայց կիսն ներկայացրեց նրան ինձ բժիշկ Սորոլ ազգանունով:

— Շատ, շատ ուրախ եմ ծանօթութեանս համար! — ասաց բժիշկը ուժեղ տենորով, ամուր սեղմելով ձեռքս և միամտաբար ժպտալով: — Շատ ուրախ եմ!

Նա նստեց սեղանի մօտ, վեր առաւ մի բաժակ թէյ և բարձր ասաց.

— Բայց զուցէ ձեզ մօտ ում կամ կոնեակ գտնւի: Բարի եղէք, Ուհա, — դիմեց նա աղախնին, — փնտրեցէք պահարանում, ես մըրսած եմ:

Ես կրկին նստեցի բուխարու մօտ, նայում էի, լսում և սակաւ դէպքերում որ և է բառ էի ձգում ընդհանուր խօսակցութեան մէջ: Իմ դէմքի վրա տիրում էր այն անհաճոյ ժպիտը, որ ես ինքս չէի սիրում, որովհետեւ հասկանում էի այն, — երկայն բերան, անկիւնաւոր ունքեր և կնճռոտած ու լարած ճակատ: Կիսս սիրալիր կերպով ժպտում էր հիւրերին և սուր կերպով դիտում ինձ, որպէս մի զազանի և ճնշւում իմ ներկայութիւնից: Այդ բանն իմ մէջ խանդ, նեղութիւն և նրան վիշտ պատճառելու կամակոր ցանկութիւն էր առաջ բերում: Այս կինը, այս յարմար սենեակները, վառարանի մօտ գտնւած տեղն իմն են, վաղուց իմը, բայց ինչու համար որ և է խելքից պակաս Իւան Իւանիչ կամ մի Սորոլ նրանց վրա աւելի իրաւունքներ ունին, քան թէ ես, մտածում էի ես: Այժմ կնոջս տեսնում եմ ոչ թէ լուսամտից, այլ ինձ մօտ, սո-

վորական տնային կանոնադրութեան մէջ, այն տաք փայփայող մըթ-նոլորտում, որպիսին ինձ պակասում է իմ հասակ առած տարիքում, և չնայելով նրա դէպի ինձ տաճած ատելութեանը, ես տխրում եմ նրա համար, ինչպէս երբեմն մանկութեանս օրերում տխրում էի մօրս կամ դայեակիս համար, և զգում եմ, որ այժմ, ծերութեանս շէմքին, ես սիրում եմ նրան աւելի մաքուր, աւելի վեհ կերպով, քան թէ առաջ. նրանումն է միայն իմ կեանքի պոէզիան և մաքրութիւնը. նա իմ հպարտութիւնն է. ուստի և ես ուզում եմ մօտենալ նրան, կրօնգով աւելի ամօր սեղմել նրա ոտի ծայրն ու ժպտալ:

—Մտի՛ւ Ենոտ,—գիմեցի ես բժշկին,—մեր գաւառում հրքան հիւանդանոց կայ:

—Սորո՛ւ...—ուղղեց կինս և արհամարհանքով ծիծաղեց իմ սրամտութեան վրա:

—Երկու,—պատասխանեց Սորոլը, անհամբերութեամբ մեկնելով երկու ձեռքերը դէպի Օլեան, որը նրան կոնեակ էր բերում:—Երկու!

—Իսկ իւրաքանչիւր տարի հրքան մահւան դէպք է տեղի ունենում ամեն մի հիւանդանոցում:

—Պաւէլ Անդրէիչ, ես ձեզ հետ խօսելիք ունիմ,—ասաց ինձ կինս:

Նա ներողութիւն խնդրեց հիւրերից և զուրս եկաւ հարեան սենեակը: Ես կանգնեցի և հետևեցի նրան:

—Դուք այս րոպէին կը գնաք վեր ձեր բնակարանը,—ասաց նա, կանգնած ինձնից շատ մօտ և նայելով կրծքիս:

—Դուք վատ էք դաստիարակւած,—ասացի ես:

—Դուք այս րոպէին կը գնաք վեր ձեր բնակարանը,—սխտ կերպով կրկնեց և աջ ձեռքը շտապ շարժեց, որպէս թէ թել կըտրելիս լինէր, և արհամարհանքով երեսիս նայեց:

Նա կանգնած էր այնչափ մօտ ինձնից, որ եթէ ես քիչ կռանայի, անշուշտ իմ միւրեքը կը դիպէր նրա դէմքին:

—Բայց ի՞նչ է որ,—ասացի ես:—Ինչ բանում ես այսպէս յանկարծ մեղանչեցի:

Նրա ծնօտը զողզողաց, նա շտապով տրորեց աչքերը, թեթև կերպով նայեց հայելու մէջ և շշջաց:

—Սկսւում է կրկին հին պատմութիւնը: Դուք, իհարկէ, չէք գնալ... Է, ինչպէս ուզում էք: Նս ինքս կ'երթամ, իսկ դուք կացէք:

Նա վճռական զէմքով, իսկ ես ուսերս շարժելով և հանաքաբար ծիծաղել աշխատելով, վերադարձանք հիւրասենեակ: Այդտեղ արդէն նոր հիւրեր կային. մի հասակաւոր կին և մի ակնոցաւոր երիտասարդ մարդ: Առանց ողջունելու նորերին և առանց հրաժեշտ տալու հներին, ես բարձրացայ իմ կացարանը:

Նս վիրաւորւած էի, ստորացած, դժգոհ և վախեցած: Թէյի ժամանակ իմ և նրա մէջ առաջացած դէպքից յետոյ ինձ համար պարզ էր, որ մեր «ընտանեկան բաղդը», որի մասին այս վերջին երկու տարում մենք արդէն սկսել էինք մոռանալ, ոչինչ, անմիտ պատճառների ոյժով կրկին նորոգւեց և որ ոչ ես և ոչ կինս չըկարողացանք մեզ պահել և որ վաղը կամ միւս օրը ատելութեան փոթորկից յետոյ, որպէս ես կարողացայ դատել անցեալ տարիների փորձերով, պէտք է առաջանար ինչ որ զգւելի բան, որ տալն ու վրա պիտի անէր մեր կեանքի կարգը: Անշանակում է այս երկու տարւայ ընթացքում, մոռածում էի ես, անցու դարձ անելով իմ անհեշտութեան, մենք չդարձանք աւելի խելօք, սառն ու հանդիստ: Անշանակում է կ'սկսեն կրկին արտասուքներ, աղաղակներ, անէծքներ, չեմոյաններ, արտասահման, փողի պատճառով առաջացած կեղծ զգացմունք, յետոյ շարունակ հիւանդոտ վախ, որ նա այնտեղ—արտասահմանում—որ և է մի իտալացու կամ ռուս հեշտասէրի հետ հայհոյում է ինձ, կրկին մերժումն անցագիր տալու, նամակներ, կատարեալ միացնութիւն, դրա հետեանք տխրութիւն իսկ հինգ տարուց յետոյ ծերութիւն, սպիտակ մազեր, թուլութիւն... Նս շրջում էի և երեակայում աչն, ինչ որ լինել չէ կարող, թէ ինչպէս այդ գեղեցկուհին, այդ փափիլիկը գրկւում է երաժիշտի հետ, որպէս Վրէյցէրեան սոնատում... Արդէն հաւատացած, որ այդ անպատճառ կատարում է,—ինչո՞ւ, հարցնում էի ինքս ինձ յուսահատութեան մէջ, ինչո՞ւ համար նախկին մեր կռիւներից մէկի ժամանակ ես ապահարզան չուի, կամ թէ ինչո՞ւ նա այդ միջոցին ինձանից ընդմիշտ չհեռացաւ: Այժմ գոնէ չէր լինիլ այս տխրութիւնը, ատելութիւնը, վրդովմունքն, և ես կ'անցնէի իմ կեանքը հանդիստ, աշխատելով և ոչ մի բանի մասին չմոռծելով:

Բակը մի կառք մտաւ զոյգ լապտերներով, յետոյ մի լայն սահ-
նակ երեք ձի լծած: Ակներեւ էր, որ կնոջս մօտ երեկոյթ կար:
լսելով կառապանների ուրախ խօսակցութիւնն ու կառքերի ձայնը,
ես ճակատս դրի լուսամուտի շրջանակի վրա և սկսեցի խաւարին
նայել:

«Բակը մի քիչ տեսնուում է,—մտածում էի ես, աշխատելով
միտքս ցրել,—իսկ ցանկապատն ու նրանից դէն բաները չեն
երևում: Պետորոփօցում կրակ կայ... Այս սովեալների հետ լինչպէս
վարեւի Խնչ անել:

Ներքեւում, կնոջս մօտ մինչև 12 ժամը խաղաղ էր, և ես
ոչինչ չէի լսում, բայց կեսգիշերին սկսեցին շարժել աթոռներն ու
չխչըխկոցներ ամանները: Նշանակում է, ընթրիք կայ: Յետոյ կըր-
կին շարժեցին աթոռներն ու շատ պարզ կերպով յատակի տակից
լսելի եղաւ ուրախ ձայն: Մարիա Գերասիմովնան արդէն քնած էր
և ամբողջ վերին չարկում ես մենակ էի. հիւրասենեակում ինձ պա-
տերից նայում էին իմ նախնիքների աննշան ու խիստ մարդկանց
պատկերները, իսկ կաթինետում լուսամուտի վրա իմ լամպայի ար-
տացողումն էր փալփլում անհաճոյ կերպով: «Դուք այս րոպէին կը
գնաք վեր ձեր բնակարանը,—այս խօսքերը դեռ ևս հնչում էին
իմ ականջներում: Իսկ ներքեւում կատարւող ամեն մի բան ես լսում
էի նախանձոտ ու խանդոտ զգացմունքով և մտածում: Այստեղ
տանտէրն ես եմ. եթէ ուղեւամ, մի րոպէում կարող եմ ցրել
այս ամբողջ չարգելի խմբակը: Բայց ես զիտէի, որ դա չիմարու-
թիւն է, որ ոչ ոքի չէ կարելի ցրել և ստանտէր» խօսքը ոչինչ
չէ նշանակում: Որքան հարկաւոր է, կարելի է հաշել իրան տան-
տէր, ամուսնացած, հարուստ, իսկական քաղաքական-խորհրդական,
և միևնոյն ժամանակ չիմանալ, թէ այդ ինչ է նշանակում:

Ընթրիքից յետոյ մէկն ու մէկն երգեց տենորի ձայնով:

«Ձէ որ առանձնապէս ոչինչ չէ պատահել! — համոզում էի ինքս
ինձ:—Ինչո՞ւ համար եմ ես այսպէս յուզւած: Վաղը չեմ գնալ ներ-
քեւ նրա մօտ, ահա և բոլորը—և մեր կռւի վերջը:

Մէկ ժամից քառորդ անց ես զնացի քնելու:

—Ներքեւում հիւրերն արդէն ցրեցին,—հարցրի ես Ալէքսէ-
յին, որ հանում էր իմ շորերը:

—Ճիշտ այդպէս, ցրեցին:

Կնոջս մօտ հիւրեր յաճախ էին լինում, այդ ինձ յուզում էր, բայց ես երբէք ծառային հարց ու փորձ չէի անում, այդ բանն անարժան գտնելով թէ ինձ, թէ կնոջս. իսկ այժմ վճռեցի հարցնել:

—Իսկ ուրա ինչո՞ւ էին բղաւում:

—Ալէքսէյ Դմիտրիչ Մախոնովը նւիրել են ¹⁾ սովեալներին հազար փութ ալիւր և հազար ռուբլի փող: Իսկ մեծ տիրուհին, չգիտեմ ինչպէս են անւանում նրանց, խոստացան իրենց կալածքում հարիւր յիսուն մարդկանց համար ճաշարան հիմնել: Փառք Աստուծոյ... Նատալիա Գաւրիլովնան վճռեց, որ բոլոր պարոններն իւրաքանչիւր ուրբաթ ժողովեն:

—Այստեղ ներքեւում ժողովեն:

—Ճիշտ այդպէս: Ընթրիքից առաջ մի թուղթ կարդացին. օգոստոսից մինչև այսօր Նատալիա Գաւրիլովնան, բացի հացը, ժողովել են ութ հազար ռուբլի փող: Փառք Աստուծոյ... Ես այնպէս եմ կարծում, ձերգ. գերազանցութիւն, որ եթէ տիրուհին աշխատեն հոգիներ փրկելու համար, շատ կը ժողովեն: Այստեղի մարդիկ հաբուստ են:

Սրճակելով Ալէքսէյին, ես հանգցրի ճրագը ու գլուխս թագորի վերմակի տակ:

«Իսկապէս, ինչո՞ւ եմ ես այսպէս անհանգստանում—մտածում էի:

«Ինչ ոյժ է քաշում ինձ դէպի սովեալները, ինչպէս թիթեռնիկին դէպի կրակը: Չէ որ ես նրանց չեմ ճանաչում, չեմ հասկանում, երբէք չեմ տեսել ու չեմ սիրում: Որտեղից է այս անհանգըստութիւնը:

Յանկարծ ես խաչակնքեցի երեսս վերմակի տակ: Այդ ակամայ շարժողութիւնն ինձ վախեցրեց: Երևի մտաւոր քայքայումն է սկսւում: Ֆու, դու անգուցի!

—Բայց ի՞նչպիսին է,—ասում էի ինքս ինձ կնոջս վերաբեր-

¹⁾ Աղախնի խօսակցութեան մէջ որ և է պարոնի կամ տիկնոջ մասին գործ է ածւում չոգնակի (են, նրանց): Ծան. Թարգմ.

մամբ: — Ինձանից զաղտնի այս տանն ամբողջ յանձնաժողով է կազմակերպել: Ինչո՞ւ զաղտնի. ինչո՞ւ դաւադրութիւն: Ես ի՞նչ եմ արել նրանց: Նա և Իւան Իւանիչն ինչպէս ծիծաղած կը լինէին իրենց մտքում ինձ վրա, երբ ես այսօր թէյի ժամանակ խօսում էի իմ մենակութեան մասին! Վիրաւորիչ է... ծանր է...

«Իւան Իւանիչն իրաւացի է, — ընտաճում էի ես: Պէտք է հեռանալ: Այս մեծ-մեծ սենեակները, կանացի անտեղի խօսքերը, տխրութիւնն ու մարդկանց բացակայութիւնն ինձ կատաղեցնում են: Անպատճառ պիտի հեռանամ»:

Միւս առաւօտեան զարթեցի ես հաստատ վճռով — պատրաստ-ւել և շուտով ճանապարհել: Նրէկւան մանրամասնութիւնները, թէյից յետոյ ունեցած խօսակցութիւնը, կինս, Սոբոլը, ընթրիքը: Իմ երկիւղներն իմ մէջ ամօթի զգացմունքներ էին զարթեցնում, և ես ուրախ էի, որ շուտով կ'ազատւեմ այդ բոլորից: Նրբ ես սուրճ էի խմում, Վլադիմիր Պրոխորիչը զանազան գործերի մասին երկար զեկուցումներ էր տալիս ինձ: Ամենահաճելին նա վերջն էր պահել:

— Այն դողերը, որոնք մեր ցորենը գողացել էին, գտնեցան, — յայտնեց նա ժպտալով: — Նրէկ քննիչը Պետրովօյում բանտարկեց երեք զիւղացիներին:

— Կորէք աչքիցս! — բղաւեցի ես և բխկւիտս ձգեցի նրա վրա:

(Վերջը պաշտօն համարում):

*
* *

Դ. ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Մարդիկ շրջում են անհոգ խմբերով,
Շրջում են պայծառ արեգակի տակ.
Եւ նրանք ի՞նչ զիտեն թէ ի՞նչ ցնորքներով
Ես էլ շրջում եմ նրանց մէջ մենակ:
Արեւ մութն է երևում աչքիս,
Շրջում եմ օտար ամենքի համար,
Եւ ինձ ասում եմ. «հէ՛ր է նազելիս»,
Ա՛խ ինչո՞ւ նա էլ դարձաւ ինձ օտար...
Բայց ինձ տանջել է ուղում նազելիս.
Զգիտեմ թէ ուր կորչեմ, հեռանամ:
Մարդկանց ծիծաղն էլ ճնշում է հոգիս,
Զգաց-նունքներիս չկայ բարեկամ:

ԷԻՈՒԽԻՑԻԱՅԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

Ո՛րք էր Ղարւին: Կրթւած թէ անկիրթ մարդիկ սովորաբար պատասխանում են այդ հարցին—«Ղարւինը նա է էլի, որ պնդում է, թէ մարդը կապիկներից է ծագել: Մի բան, որ ճշմարտութեան չի համապատասխանում:

Չարլս Ղարւին աւելի մեծ զարկ տւաւ բնական գիտութիւնների առաջադիմութեան, քան մի որ և իցէ ուրիշ մարդ: Նա յեղաշրջեց բնագիտութիւնը և ամբողջ գիտական աշխարհում վստակեց մեծ ռէփորմատորի եղակի անունը: Նա հիմնեց բոլոր թէօրիաներից ամենամեծ թէօրիան, նա լուծեց—ինչպէս չափազանցաբար ասում են—բոլոր հարցերի հարցը:

Բնագիտական տաղանդը տոհմական էր Ղարւինների գերդաստանում: Նշանաւոր բնագէտ էր Ղարւինի պապը, պապի հայրը, եղբայրը: Երազմ Ղարւինը—Չարլս Ղարւինի պապը—համարում է Գէօթէի, Լամարկի շարքում Ղարւինիզմի առաջին կարապետներից մէկը: Նա իւր բնագիտական գրածքի մէջ (Zoonomia ²) յայտնել է ծագման թէօրիայի նոյն հիմնական սկզբունքները, որոնց պաշտպան են եղել Գէօթէ և Լամարկ, բայց սրանցից բոլորովին անկախ է եղել Երազմ Ղարւինը:

¹) Տե՛ս Մուրճ 1897 թ. № 2—3, 5.

²) Հրատարակ. 1794 թ.

Դարւինի թէօրիան անշուշտ պէտք է զանազանել ընդհանուր էւոլյուցիօնիզմից: Վերջինս ընդարձակ է, տիեզերական: Առաջինը մտնում է երկրորդի մէջ, կազմում է նրա մի մասը: Դարւինի աշխատութիւնը վերաբերում է միայն կենդանի էակների աշխարհին: Նրա երկու թէօրիաները բնական և սեռական ընտրութեան մասին՝ վերաբերում են միայն բոյսերին ու կենդանիներին: Անօրգանական աշխարհի էւոլյուցիան, կեանքի ծագումը և այլն նրան չեն զբաղեցնում:

Երկու տեսակ մեծ ծառայութիւններ են վերագրում Դարւինին: Նախ՝ նա աւելի խորը և աւելի բազմակողմանի կերպով ըմբռնեց ու զարգացրեց ծագման թէօրիայի հիմնական դադափարները, որոնք արդէն արտայայտւում էին Գէօթէի, Լամարկի կողմից, երկրորդ՝ նա մի նոր թէօրիա հիմնեց, որը բացատրում է մեզ օրգանական զարգացման (էւոլյուցիայի) բնական պատճառները, պարզում է բուսական և կենդանական տեսակների մշտական փոփոխութեան գաղտնիքը: Այդ վերջինն է բնական ընտրութեան թէօրիան (sélection naturelle, естественный подбор):

Լամարկը իւր ծագման թէօրիայով ասում է միայն, որ բոլոր տեսակները (espèce, Art, видъ) ծնունդ են առնում ընդհանուր սկզբնական պարզ ձևերից, իսկ Դարւինը իւր բնական ընտրութեան թէօրիայով ցոյց է տալիս մեզ, թէ ինչու, ինչ մեքենայական պատճառների ոյժով առաջ է եկել այդ աստիճանական զարգացումը և կերպարանափոխութիւնը:

Անհուն աշխատանք էր պէտք Դարւինին իւր մեծ թէօրիան հիմնադրելու համար: Եւ նա կատարեց այդ աշխատանքը հազարէպ տոկոսնութեամբ ու բարեխղճութեամբ: Նախքան իւր հոշակաւոր գործը հրատարակելը, նա հաւաքեց ֆակտերի մի ամբողջ լեռ:

1832 թւականից մինչև 1837 կատարեց նա իւր աշխարհապտոյտ ճանապարհորդութիւնը Beagle նաւի վրայ և անխոնջ կերպով ֆակտեր հաւաքեց: 1837 թւականից մինչև 1842—հինգ տարի շարունակ աշխատեց դարձեալ ֆակտեր հաւաքելու համար: 1842 թւականից մինչև 1859 լուսաբանեց ֆակտերը և սխտեմի բերաւ: Վերջապէս 1859-ին հրատարակեց իւր գլուխգործը «Տեսակների ծագումը» վերնագրով:

Ֆակտերը անհաշիւ էին, բայց զրա մէջ չէր Դարւինի թէօրիայի ոյժը. նա կայանում էր այն ներդաշնակ պատճառական կապակցութեան մէջ, ոչ տեղի ունի օրգանական (բուսական, կենդանական) երևոյթների անվերջանալի շարքում և որ Դարւինը հաստատեց հիմնականապէս:

Գանք թէօրիայի էութեան:

Տեսակաները փոփոխւում են: Այդ փոփոխականութիւնը (variation) տեղի ունի ընտանեկան կամ կուտուրական վիճակում, և բնական կամ վայրենական զրութեան մէջ: Երկու դէպքում էլ տեղի ունի ընտրողութիւն (sélection). առաջինում՝ այդ ընտրողութիւնը արւեստական է, երկրորդում՝ բնական, առաջինում՝ աւելի արագ է կատարւում ընտրողութիւնը (ուրեմն և փոփոխականութիւնը), երկրորդում՝ աւելի դանդաղ:

Կանգ առնենք բնական ընտրողութեան վրայ, որը Դարւինի գմի հիմնաքարն է կազմում, և որը ծառայում է իբրեւ բանալի անթիւրիօլոգիական (կենսաբանական) հարցերի լուծման համար:

Բնական ընտրողութեան գաղափարը արդիւնք էր այն համեմատական ուսումնասիրութեան, որ արաւ Դարւինը վայրենի և ընտելացած կենդանիների մէջ:

Այն միտքը, որ մարդու գործունէութիւնը զիտակցաբար կարող է փոփոխումներ առաջացնել ընտանի կենդանիների կամ բոյսերի աշխարհում, առիթ տւեց Դարւինին ենթադրելու, որ ազատ բնութեան մէջ ևս տեղի ունի մօտաւորապէս նոյնանման, (անալոգ) գործունէութիւն:

Տարբերութիւնը նրանումն է, որ մարդկային ոյժերը գործում են զիտակցաբար, այն ինչ բնութեան ոյժերը առաջ են մղում կոյր, ճակատադրական անհրաժեշտութեամբ:

«Գոյութեան կռիւ» անւանեց Դարւինը այն կոյր ոյժը, որը բնութեան ծոցում փոխարինում է մարդկային զիտակցական գործունէութեան. գոյութեան կռիւն է պատճառը, որ օրգանական (բոյսերի, կենդանիների) աշխարհը ենթակա է մշտնջենական կերպարանափոխութեան: Գոյութեան կռիւի մէջ է, որ կատարւում է «Բնական ընտրութիւնը»:

Այդ միտքը իսկապէս Դարւինի յատուկ գիւտը չէր: «Գոյու-

Թեան կուի՝ զաղափարը պատկանում է տնտեսագէտ Մալթուսին, որը առաջին անգամ զարգացրեց նրան իւր ազգաբնակչական թէօրիայով:

Այդ հանդամանքի առթիւ ահա թէ ինչ էր գրում Դարւինը Էրնստ Հէկկելին 8 հոկտեմբեր 1864.

«Մի քանի տարի շարունակ—ասում է նա—ես չէի կարողանում բացատրել ինձ այն զարմանալի երևոյթը, թէ ինչպէս օրգանական տեսակներից ամեն մէկը այնքան հրաշալի կերպով յարմարւում, ընտելանում էր իր կեանքի, միջավայրի պայմաններին: Երկար, լարւած մտածում էի: Սակայն, ես այնքան լաւ ուսումնասիրել էի տնտեսողների կեանքը, նրանց սովորութիւնները— որ ես արդէն նախապատրաստուած էի ընդունելու «Պոյու թեան կուի» միտքը: Եւ երբ մի բաղդաւոր դիպածով ձեռքս ընկաւ Մալթուսի գիրքը «Ազգաբնակչութեան մասին», այն ժամանակ ես էլ չղացայ բնական ընտրութեան և գոյութեան կուի զաղափարը, իբրեւ պատճառ տեսակների փոփոխականութեան:

Պարզեց որ բնութիւնը անողորմ պատերազմի մի հսկայական դաշտ է: Միլիոնաւոր մանր ու խոշոր մարմիններ գտնւում են մըշտ ընջենական փոխադարձ ընդհարումների մէջ, յաղթում են, յաղթւում են: Յաւիտենական կռիւ գետնի տակ ու գետնի երեսին, ծովային խորութիւնների մէջ, նոյն իսկ օդային մթնոլորտում: Մտէք երկրային խորքերը. այնտեղ թանձր մթութեան մէջ բոյսերի արմատներն են իրար դէմ մաքառում—կռիւ է յանուն սնունդի ու գոյութեան: Քննեցէք ջրային միկրոսկոպական, մանրիկ կաթիլը,— նոյն իսկ այնտեղ կռիւ է, և դրանք ինֆուզորիաներն են, որոնք կոտորում են իրար՝ դարձեալ սնունդի համար:

Կռիւ է բոլորի՝ ընդդէմ բոլորի,— և վնչ յաղթւածին. այս է բնութեան սոսկալի կոչումը: Ով պատշաճաւոր գէնք չունի կուէլու համար, ընկնում է կուէի մէջ, ամբողջ սերունդով բնաջինջ է լինում: Ով տանում է յաղթանակը, նա էլ սկսում է բեղմնաւորւել, շատացնում է սերունդը և նրա հեռաւոր գոյութիւնը ազատ հով է կացուցանում: Այդպիսով ձուլւում է անասնական արիստոկրատիան, այդպիսով առաջ է քայլում օրգանական յառաջդիմութիւնը:

Գոյութեան կուի թէօրիան—կարելի է ասել—Մալթուսի «ազգաբնակչական թէօրիայի» ընդհանուր գործադրութիւնն է օրգանական աշխարհում:

Նման պատճառներ, — նման երևոյթներ: Սակայն ոչ բոլորովին նման են պատճառները: Բոյսը, կենդանին կուում են հաղարաւոր ազդեցութիւնների դէմ իրենց ապրուստը ճարելու համար, կուում են, որովհետեւ բեղմնաւորութիւնը հրէշաւոր է, իսկ ապրուստի միջոցները սակաւ:

Գոյութեան կռիւը տեղի ունի նաև մարդկութեան մէջ, թէև տարբեր ձևերով: Սակայն, գոյութեան կռիւը, որքան էլ նա տարբեր է երկու աշխարհներում իւր պատճառներով ու հետեանքներով, այնուամենայնիւ երկու դէպքում էլ կրում է մի ընդհանուր, նշանաւոր դիժ՝ այն, որ էւոլիւցիայի (կամ կ'ուղէք «պրոգրէսի») ճանապարհը անցնում է արեան ու սարսափների, լացի ու արտասուքի, ճնշման ու բռնութիւնների միջից: Այս է բնութեան անդիմադրելի, ճակատագրական օրէնքը: Անասնական բարձրագոյն տեսակների գոյացման համար անհրաժեշտ էր միլիոնաւոր ստոր տեսակների ոչնչացումը: Այսօրւայ մարդկային քաղաքակրթութեան համար անհրաժեշտ էր հնադարեան սորկութիւնը, միջնադարեան ճորտութիւնը և դարաւոր պատերազմներն ու արիւնհեղութիւնները: Անցնենք:

Ուրեմն բնական ընտրութիւն գոյութեան կուի մէջ: Եւ այդ ընտրութիւնը հիմնւում է այն երկու նշանաւոր ֆիզիօլոգիական ոյժերի վրա, որ չիշատակել ենք անցեալում, բայց որոնց մասին այժմ կը խօսենք աւելի մանրամասնօրէն: Այդ երկու ոյժերն են՝ յարմարումը (adaptation) և ժառանգականութիւնը, որոնք ի վերջոյ վերածւում են օրգանական նիւթի ֆիզիկական և քիմիական յատկութիւններին: Այս վերջինը ընդհանուր յայտարարն է բոլոր կենսական երևոյթների: Յարմարումն մենք անւանում ենք այն ոյժը, որի շնորհիւ օրգանիզմը (մարմինը՝ բուսական կամ կենդանական) իւր շրջապատող միջավայրի (կերակրի, լոյսի, կլիմայի և այլն) ազդեցութեան տակ ձեռք է բերում իր

կեանքի ընթացքում նոր առանձնապատկութիւններ, որոնց նա չի ժառանգել իւր ծնողներէից:

Օրգանիզմի վրայ ներգործող միջավայրի այդ բոլոր պայմանները Հէկկէլը որոշում է անուցումս (Ernährung) խօսքով: Նա այդ խօսքը լայն է հասկանում: այդտեղ մտնում են և կերակուրը և մթնոլորդի ազդեցութիւնը, և արեգակի լոյսը, տաքութիւնը և զետնի որպիսութիւնը, և այլն: Մեծ ազդեցութիւն ունին օրգանիզմների վրայ նաև նրանց կենդանի հարևանները. թշնամիներն ու բարեկամները, գիշատիչներն ու պարազիտները, և այդ բոլոր պայմանները միասին ազդում են մարմինների ներքին նիւթի փոխանակութեան վրայ (Stoffwechsel) ու այդպիսով առաջ են բերում նրանց փոփոխականութիւնը կամ յարմարումը ¹⁾:

Այդ է պատճառը, որ երբեք երկու օրգանական անհատներ լիակատար կերպով չեն նմանում միմեանց: Փակո է որ միևնոյն մօրից ծնւած եղբայրները կամ քոյրերը բոլորովին իրար նման չեն լինում, այլ որոշ տարբերութիւններ, անհաւասարութիւններ լինում են նրանց մէջը: Նոյն իսկ երկուրեակների նմանութիւնը բացարձակ չէ: Նոյն իսկ մօր արգանդում էլ գործում է «յարմարման» փոփոխման ոյժը, մօր ընդունած սնունդը տարբեր կերպով է ազդում իր արգանդի երկուրեակներից իւրաքանչիւրի վրայ: Նոյն երեւոյթն է անասունների մէջ. խոզը, շունը և ուրիշ անասուններ ծնում են միաժամանակ մի քանի ձագեր—նրանք բոլորն էլ որոշ յատկութիւններով տարբերւում են իրարից, մէկը մեծութիւնով, միւսը գոյնով, երրորդը ոյժով և այլն:

Յարմարման օրէնքները բազմաթիւ են և բազմատեսակ, բայց մենք այդ նիւթի վրայ աւելի կանգ առնել չենք կարող և կ'անցնենք ժառանգականութեան (hérédité): Յարմարումը առաջադիմական ոյժ է, նա անդադար փոփոխում է, իսկ ժառանգականութիւնը պահպանողական ոյժ է—նա ձգտում է պահպանել էականը: Քննենք այդ պահպանողական ոյժի էութիւնը:

Որքան ճիշտ է այն ֆակտը որ միևնոյն մօր զաւակները որոշ գծերով տարբերւում են իրարից, նոյնքան ճիշտ է և այն, որ

¹⁾ E. Haeckel, Natürliche Schöpfungsgeschichte.

ներանք նմանում են թէ իրար և թէ իրանց ծնողներին: Երկու տերև չկան բնութեան մէջ, կամ երկու կենդանական անհատներ, որոնք լիակատար նմանութիւն ունենային: Դա ընդհանուր օրէնք է: Բայց ընդհանուր օրէնք է և այն, որ միշտ նմանը ծնում է նմանին, և երբեք չի պատահում օրինակ, որ կատուն զորտ ծնէր, կամ շունը—կատու: Դա—Ֆակտը: Այժմ տեսնենք պատճառները:

Մի ժամանակ ժառանգականութեան երևոյթներին մէջ ևս մարդիկ որոնում էին գերբնականի զօրութիւնը: Իսկ այսօր Ֆիզիօլոգիական գիտութիւնը հաստատում է արդէն, որ ժառանգականութիւնը ինչպէս և ամեն մի ուրիշ կենսական ֆունկցիա՝ բոլորովին բնական պատճառներից:

Յարմարման օրէնքի մէջ—ինչպէս տեսանք—դեր էին խաղում զլիսաւորապէս սնուցման պայմանները: Ժառանգականութեան մէջ էլ դեր խաղացողը բեղմնաւորութեան (Fortpflanzung) ֆունկցիան է:

Վնուցում և բեղմնաւորում—դրանք մարմինների երկու հիմնական ֆունկցիաներն (պաշտօններն) են, որոնք զուգակցաբար են զարգանում:

Ժառանգականութիւնը մէկն է կենսաբանական այն խոշոր հարցերից, որոնք անթիւ վէճերի ու բանականների աւարկայ են եղել և դեռ շարունակում են լինել: Կան—որքան մեզ յայտնի է—չորս թէօրիաներ—Դարւինի, Հէկկելի, Սպենսերի և Վայսմանի:

Աւելորդ չի լինի կանգ առնել այդ թէօրիաների վրայ, մանաւանդ որ այդտեղ մեզ կը պարզւի մի հարց, որը ահազին նշանակութիւն ունի պրոգրէսի կամ էփիլոցիայի պատմութեան մէջ, Դա ձեռք բերած յատկութիւնների (qualités acquises, erworbene Eigenschaften) ժառանգական լինելու կամ չլինելու հարցն է, որը տասնեակ տարիներից ի վեր զբաղեցնում է գիտնականներին:

Ամենից առաջ Սպենսերն է ներկայացրել իր ժառանգականութեան հիպոթէզը: Վմեն մի բոյս կամ կենդանի,—ասում է նա,—որ պատկանում է այս կամ այն տեսակին (espèce), բաղկացած է յատուկ ֆիզիոլոգիական միութիւններից (unités physiologiques):

Իւրաքանչիւրը այդ միութիւններից ունի ներքին մի հակում (tendance intrinsèque) ձուլւելու իւր հարազատ տեսակի ձևով: Դժւար է այդ հասկանալ, — ինքն էլ է խոստովանում Սպենսերը. բայց դա ճիշտ իրողութիւն է: աւելացնում է նա: Կայ ուրեմն մի անյայտ ոյժ, որը դրդում է Ֆիզիոլոգիական միութիւններին ձուլւել որոշ կերպով — և այդ անյայտ ոյժը նա անւանում է Պոլարի (Polari): Այդ սլաոճառով Սպենսերի հիպոթէզն էլ կոչվում է Polarigenesis. (պոլարի գէնեզիս)

Այդպիսով, եթէ ուզենանք հասկանալ ժառանգականութեան գաղտնիքը Սպենսերի թէօրիայի համաձայն, պիտի ասենք միայն, որ երեխաների նմանութիւնը իրենց ծնողներին արդիւնք է այն առանձնայատուկ հակումների (tendances spéciales), որ կրում են իրենց մէջ ծնողական օրգանիզմների Ֆիզիոլոգիական միութիւնները:

Այժմ ահաւասիկ Դարւինի հիպոթէզը:

Նա ներկայացնում է «նիւթի» (Materie) գաղափարը և դրա համար էլ հիպոթէզը կոչւում է Պանգենեզիս (համաժնութիւն): Նա հիմնւած է այն Ֆակտի վրայ, որ կենդանական օրգանիզմը կազմւած է անթիւ, անհամար մանր բջիջներից (cellule, клеточка) որոնցից իւրաքանչիւրը ունի ինքնուրոյն կեանք, ինքնուրոյն աճում և էւոլյուցիա: Ապա ուրեմն ամեն մէկը այդ բաղադրեալ բջիջներից բեղմնաւորւում է նոյնպէս ինքնուրոյն կերպով: Կենդանի օրգանիզմի բոլոր մասերից բաժանւում են մանր սաղմները (germe) ու գնում միանում են արեան շրջանաւորութեան մէջ, — այդպիսով դոյանում են բեղմնաւորման բջիջները (cellules reproductives):

Տարբերութիւնը քիչ է Դարւինի և Սպենսերի մէջ, Դարւինը քիչ աւելի մատերալիստ է:

Տեսնենք Հէկկելը ինչ է ասում:

Նա էլ ներկայացնում է «շարժողութեան» գաղափար — և նրա հիպոթէզը կոչւում է Պերիգենեզիս (Perigenesis) «նիւթի մանրիկ մասնիկները (Plastiden) արտադրում են ոչ թէ նիւթ, — ասում է նա հակառակ Դարւինին — այլ արտադրում են շարժումն: Հէկկելի կարծիքով, բեղմնաւորութեան ակտի ժամանակ ծնողների

պրոտոպլազմի մի մասը անցնում է որդուն և այդ պրոտոպլազմի հետ միասին անցնում է նրան (պրոտոպլազմին) յատուկ մոլեկուլար շարժողութիւնը: (Molekular—Bewegung): Պրոտոպլազմի այդ մոլեկուլար շարժողութեան երևոյթները, որոնք կեանքի վակ պատճառն են, տարբեր են բոլոր կենդանի էակների մէջ:

Այս է ասում Հէկկելը: Այժմ անցնենք Վալսմանին:

1885 թվականին դերմանացի դիտնական Վալսմանը հրատարակեց ժառանգականութեան մի նոր թէօրիա իր մի գրածքի մէջ. «Die Continuität des Keimplasmas als Grundlage einer Theorie der Vererbung»: Այդ գրածքը մեծ ազմուկ հանեց. Վալսմանը հերքում է բոլոր նախորդ թէօրիաները: Ոչ պանգենզիս, (Դարւին), ոչ պերիգենզիս (Հէկկել) և ոչ էլ սոլարիգենզիս (Սպենսէր) չեն կարող լուծել ժառանգականութեան դաղտնիքը:

Ըստ Վալսմանի՝ ամեն մի հասուն օրգանիզմի մէջ կայ երկու տեսակ պլազմա (Plasme) ¹⁾ մէկը—կոչւում է սաղմնային (germinatif), միւսը—մարմնային (somatique): Առաջինը համապատասխանում է տեսակին (espèce), երկրորդը—անհատին (individu):

Երբ նոր էակը ծնունդ է առնում, ծնողների սաղմնային պլազմայի մի մասը միայն ծառայում է նորածին օրգանիզմի զոյացման համար, միւս մասը մնում է սկզբից ապագայ սեռական օրգանների մէջ և կազմում է նոր սաղմնային բջիջ նոր սերունդի համար:

Ուրեմն, սաղմնային բջիջի պլազման ամբողջապէս չի գործադրւում նոր ծնւածի կազմակերպութեան համար, այլ այդ պլազման շարունակաբար անցնում է սերունդից սերունդ, իբրև մի երկայն արմատ, որի վրայ տեղ-տեղ երևան են գալիս բողբոջներ, որոնք անհատներն են իրար յաջորդող սերունդներին:

Սաղմնային բջիջից դուրս է գալիս անհատը իբրև որոշ տեսակի պոտկանող անհատ (գորտից—գորտ, արծւից—արծիւ և այլն):

Իսկ մարմնային բջիջից (cellule somatique) դուրս է գալիս անհատը իւր անհատական առանձնատկութիւններով (ուժեղ արծիւ, փոքրիկ գորտ և այլն):

¹⁾ Պլազման բջիջի էական հիւսիսն է:

Երկու բջիջների պլազմաները զործում են անկախ, ինքնուրոյն։ Նրանք իրար վրայ ոչ մի ազդեցութիւն չունին։

Ահա այդտեղից և հետևում է մի նշանաւոր եզրակացութիւն, որ անմիջապէս դուրս բերաւ Վալսամանը և յայտարարեց գիտական աշխարհին։ Նա հարց դրեց. «արդեօք անհատի ձեռք բերած առանձնապատկութիւնները (Qualités acquises) կարող են ժառանգաբար անցնել յաջորդ սերունդներին»։

Եւ նա պատասխանեց—ոչ. մինչդեռ գրեթէ բոլոր գիտնականները՝ Դարւին, Սպենսէր, Հէկկել և այլն միաբերան հաստատում էին, որ «ձեռք բերած» պատկութիւնները՝ անպայման ժառանգական են։

Վալսամանը հերքում էր այդ՝ հիմնւած այն դրութեան վրայ, որ մարմնային (somatique) բջիջի փոփոխութիւնները չեն ազդում սաղմնային ժառանգական բջիջի վրայ։ Այսինքն անհատը կարող է փոփոխել, կատարելագործել, նա կարող է զարգացնել իւր այս կամ այն ընդունակութիւնները, մտաւոր, ֆիզիկական և այլն,— և այդ բոլորը ոչ մի ազդեցութիւն չի թողնի նրա սերնդի, նրա երեխաների վրայ։ Մնողները իրենց կեանքում ձեռք բերած առանձնապատկութիւնները չեն տալիս որդեց։

Այս էր այն նշանաւոր յայտնութիւնը, որով Վալսամանը միանգամայն զարմանք յարուցեց գիտնականների շրջանում։ Սկզբում ոչ ոք չէր ուզում հաւատալ, բայց հետզհետէ այդ թէօրիան քաղաքացիութիւն ստացաւ և այսօր ամենուրեք արդէն ընդունւում է. միայն բժշկական գիտութիւնները դեռ ևս դիմադրութիւն են ցոյց տալիս։

Վալսամանի թէօրիան իսկապէս առաջին հայեացքից անմիտ է թւում։ Զէ որ ամենուրեք հաստատւած ճշմարտութիւն է, որ ուժեղը ծնում է ուժեղ զաւակներ, թույլը—թույլ։ Զէ որ ամենքին յայտնի է, օրինակ, որ կրթւած, խելօք մարդկանց որդիք ևս լինում են ընդհանրապէս խելօք, որ ապուշը ծնում է ապուշ, արբեցողը—արբեցող և այլն։

Ընդհանուր կարծիքը այս էր մինչև Վալսամանի երևալը։ Նա կտրուկ հերքեց այդ կարծիքը, որը չի կարող իբրև օրէնք ծառայել։

Բայց չէ որ—ասում է նա—ամենախելացի մարդը ևս յաճախ ծնունդ է տալիս ապուշ զաւակներին: Եւ չէ՞ որ, ընդհակառակը, չիմար, տգէտ ծնողներից յաճախ առաջ են գալիս որդիք մեծ խելքով ու ընդունակութիւններով:

Ապա ուրեմն ծնողների անհատական յատկութիւնները չէն պատճառ, որ որդիք մնում են չիմար կամ տգէտ, խելօք կամ կրթւած, այլ պատճառը այն կրթութիւնն է, որ տրւում է որդոյ, այն միջավայրն է, ուր նրանք սնւում են, աճում, զարգանում են. կարճ ասենք, ըստ Վայսմանի՝ այդ պատճառը ընտրութիւնն է (selection) բնական և արւեստական: Այստեղ Վայսմանը աւելի դարւինիստ է, քան ինքը Դարւինը: Վերջինս ահագին նշանակութիւն էր տալիս ձեռք բերած առանձնաշատկութիւնների ժառանգման, մինչդեռ նա այդ բանի մէջ կարիք չունէր. նրա ընտրողութեան թէօրիան արդէն ամեն բան բացատրում է:

Եթէ անհատական յատկութիւնների ժառանգումը ճիշտ լինէր, եթէ տաղանդը, հանճարը (որոնք յաճախ ձեռք են բերւում վարժութեամբ, անհատական կրթութեամբ) ժառանգական լինէին, այն ժամանակ կրթութիւնը համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում, իբրև մի հսկայական ֆակտոր, պէտք է կատարելագործէր մարդկութիւնը: Սակայն այդ նպաստաւոր հանգամանքը չկայ, ինչպէս Վայսմանը նկատեց: Ոչ փիլիսոփայի որդին է փիլիսոփայ լինում, ոչ բանաստեղծի որդին—բանաստեղծ, ոչ հրապարակասօսի որդին—հրապարակասօս: Ոչ զիտութիւնը, ոչ հանճարը, ոչ խելքը, ոչ բարոյականութիւնը ու անբարոյականութիւնը,—ոչ մէկը դրանցից՝ իբրև ծնողի անհատական յատկանիշ՝ չի անցնում զաւակներին:

Էլ ո՞ր մնաց ժառանգականութիւնը, էլ ինչո՞ւն է կայանում նրա մեծ, բարձրար նշանակութիւնը մարդկային ցեղի առաջադիմութեան մէջ—զարմացած կը բացականչէ բանիմաց ընթերցողը:

Վայսմանը չի ուրանում ժառանգականութեան մեծ նշանակութիւնը: Զէ՞ որ նա թունդ դարւինիստ է: Նա ընդունում է, որ ժառանգականութիւնը ահագին դեր ունի հասարակական էւոլյացիայի մէջ:

Նա միայն հերքում է անհատական, ձեռք բերւած յատկու-

թիւներն ժառանգումը, բայց նա չի ուրանում և չի կարող ուրանալ այն նշանաւոր իրողութիւնը, թէ կայ ցեղական, ազգայնական, տոհմական դարաւոր առանձնայատկութիւնների ժառանգումն: Այդ այն Ֆակտն է, որի ոյժով այսօր Ֆրանսիացին տարբերում է գերմանացուց, հայը քրդից, քուրդը եզդիից, և այլն և այլն:

19-րդ դարու Ֆրանսիացին—ասում է Թոմաս Ռիբո¹⁾—ըստ էութեան նոյնն է բնաւորութեամբ, ինչ որ Կեղարի ժամանակների գալլը (gaulois), նոյն աշխոյժը, կենդանութիւնը, նոյն թեթեւամտութիւնը, նոյն սէրը դէպի զէնքը, դէպի պսպղուն իրեղէնները:

Այսօր—շարունակում է Ռիբո—ցեղական ժառանգականութեան տեսակէտից հետաքրքրական նմուշներ կարող են լինել երկու ժողովուրդ. հրէաները և գնչուները (ցիգան), առաջինը՝ իբրեւ հնադարեան քաղաքակրթութեան մի ազգ, երկրորդը՝ իբրեւ մի ցեղ, որ այսօր դարձում է քաղաքակրթութիւնից:

Նրկուան էլ պահպանել են իրենց դարաւոր յատկանիշները: Գնչուները արդէն կորչում են, շուտով նրանց հետքը այլ ևս չի երևալ:

Ժառանգական են դարաւոր ազգայնական, ցեղական հակումները, ժառանգական են ընտանեկան, տոհմական այս կամ այն բնորոշ ընդունակութիւնները: Անթիւ օրինակներ կան, բայց չենք ուզում աւելի հեռու ձգել: Ժառանգական են ընդհանրապէս այն բոլոր առանձնայատկութիւնները, որոնք երկար տարիների ընթացքում զոյութեան կուի մէջ, բնական կամ արեւստական ընտրութեան շնորհիւ, անընդհատ վարժութիւնների առարկայ են եղել: Նոյնը ասել է Լամարկը, նոյնը պնդում է այսօր Վայսմանը:

Իրաւ է, երեխան իւր ծնողների անհատապէս ձեռք բերած դժերը չի ժառանգում, բայց այդ չի նշանակում, որ քրդի լամուկը, եթէ ծնւելու օրից Եւրոպա ընկնի, նոյն ընդունակութիւնները և նոյն առաջագիմութիւնը ցոյց կը տա: Դպրոցական նստարանի վրայ, ինչ որ դիցուք շէշցարացու կամ անգլիացու զաւակը:

Միջավայրը, կրթութիւնը տարբեր կերպով են ազդում տար-

¹⁾ Th. Ribot, L'hérédité psychologique.

բեր ցեղերի պատկանող անհատների վրայ: Որոշ հակուսմներ (չասենք «բնածին») արդէն սաղմնային դրութեամբ թագնւած են նորածին երեխայի մէջ:

Tabula rasa-ի դոգմորինը վաղուց յաղթահարւած է: «Ամեն մարդ,—ասում է Ռընանը—ամեն մի հանճար կամ տաղանդ հանդիսանում է մեր ազգերի առաջ իբրեւ անթիւ սերունդների միջոցով դարերից ի վեր ամբարւած կապիտալ: Գաղափարները, բարոյական ու մտաւոր ընդունակութիւնները ենթակա են նոյն մշտնջենաւոր էւոլյուցիային, որը այսօր դարձել է նշանաբան ամեն մի գիտական հետազոտութեան:

*
* *

«Եթէ—ասում է Հէկկել—Դարւինի «ընտրութեան թէօրիան» բացատրում է օրգանական կեանքի բազմադան երևոյթները, ապա նա կարող է մարդկային կեանքի երևոյթներն ևս բացատրել նոյն պատճառներով: Մարդը նոյն ողնաշարաւոր կենդանին է, միայն բարձրագոյն զարգացման տէր, և մարդկային հասարակական կեանքի բոլոր կողմերը իրենց սաղմնային դրութեամբ զոյգութիւն ունին նաև անասնական աշխարհում»:

Որքան վկայում է մեզ հասարակական գիտութիւնների ներկայ վիճակը,—անկարելի է համաձայնել Հէկկելի այդ կարծիքին: Բնագէտները ընդհանրապէս սիրում են բնական գիտութիւնների օրէնքները վերագրել և մարդկային հասարակութեան: Սակայն այդ չի աջողւում նրանց, ինչպէս մենք աւելի ուշ կը տեսնենք:

Մենք կը տեսնենք, որ Հէկկելի կարծիքը մասամբ միայն ճիշտ է, որ մարդկային հասարակութիւնը թէպէտ և բնական շարունակութիւն է անասնական հասարակութեան, այնու ամենայնիւ ունի իր էւոլյուցիայի յատուկ օրէնքները: Մենք կը տեսնենք, որ հասարակական երևոյթները հասարակական պատճառներով են բացատրուում, ինչպէս բնական երևոյթները բացատրուում են ընտանի պատճառներով:

Ամփոփենք Դարւինիզմի մասին մեր ասածները և ապա թւենք այն գլխաւոր առարկութիւնները, որոնք հրատարակում են այդ թէօրիայի դէմ:

Արդ, բոլոր ներկայումս գոյութիւն ունեցող անասնական ու բուսական տեսակները զարգացել են նախնական մի քանի տեսակներից, և այդ զարգացումը (évolution) բացատրուում է բնական ընտրութիւնով: Բնական ընտրութիւնը կատարում է գոյութեան կռւի միջոցով: Վերջինս բղխում է այն հիմնական իրողութիւնից, որ ծնունդ առնող կենդանական ու բուսական ստղմերի թիւը հակայական է, անվերջանալի, և որովհետեւ բոլորի համար սնունդ չկայ, — նրանցից քչերն են միայն ապրում ու բազմանում: Կռւի մէջ յաղթողները ընդմիշտ անդունդ են գնում, իսկ յաղթողները բազմացնում են իրենց սերունդը և ապահով են դարձնում հեռաւոր սերունդների գոյութիւնը: Այդ դարաւոր էւոլյուցիայի մէջ անընդհատ գործում են երկու ոյժեր, մէկը առաջադիմական — յարմարումը, միւսը՝ պահպանողական — ժառանգականութիւնը: Սերունդները անվերջանալի շարքով յաջորդում են իրար ժառանգաբար տալով միմեանց որոշ, տեղական յատկութիւններ և միաժամանակ անդադար տարբերելով սկզբնական ձևից, անդադար կերպարանափոխւելով:

*
* *

Կան երկու կարգի առարկութիւններ Գարեհինգմի դէմ, 1) Կրօնական, 2) Գիտական: Կրօնական առարկութիւնները մենք կը թողնենք, քանի որ նրանք լուրջ գիտական վիճաբանութեան չեն կարող ենթարկուել: Տեսնենք, թէ ի՞նչ է առարկում բանականութիւնը:

Ս) Առաջին և ամենազլխաւոր առարկութիւնը, որ սովորաբար բարձրացնում են էւոլյուցիական թէօրիայի դէմ, այն է՝ որ տեսակների (Art) և սեռերի (Gattung) մէջ տեղը չկան անցողական ձևեր (Zwischenformen), որոնք կապէին, շղթայէին նրանց իրար հետ:

Սակայն շնորհիւ այն բազմաթիւ գիւտերին, որոնք մինչև օրս եղել են կենդանաբանութեան, բուսաբանութեան և պալէօնոլոգիայի աշխարհում, վկայում են, որ այդ անցողական, կապող ձևերը կան: Իսկ եթէ շատերը բացակայում են, այդ էլ իհարկ է նրանից է, որ պալէօնոլոգիան դեռ շատ ջանել է, դեռ չի զարգացած: Այսօր գոյութիւն ունին 300.000 անասնական տեսակներ, իսկ դէօլո-

գիական պեղումներից առաջացել են դեռ միայն 80.000: Մնացածներն էլ անշուշտ հանդէս կը գան ժամանակի ընթացքում: Պէտք է ի նկատի առնել և այն հանգամանքը, որ երկրային մակերևոյթի հազիւ $\frac{1}{1000}$ մասը միայն հետազօտւած է մինչև օրս:

Բ) Երկրորդ առարկութիւնը վերաբերում է անպատակաշարմար օրգաններին: Քնչպէս բացատրել այնպիսի բարդ օրգանների դոյացումը, ինչպիսին է աչքը, ականջը և այլն, որոնք կազմակերպւել են որոշ նպատակների համար և այնքան հրաշալի կատարելագործման են հասել:

Հակաէւոլյուցիօնիստները, իբրև դէօլոգիական սկզբունքի ջերմ պաշտպաններ, աչքի, ականջի շինութեան մէջ ևս տեսնում են նախախնամութեան մատը: Սակայն միմիայն Դարւինի թեօրիան է, որ լոյս է սփռում այդ կնճռոտ հարցի վրայ: Բնական ընտրողութիւնը, որ մի կոյր ճակատագրական ոյժ է, որ չգիտէ որոշ դիտաւորութիւններով, որոշ նպատակներով գործել, — հասցնում է ամենաանկատար, պարզ օրգանները ամենակատարեալ դրութեան, և այն՝ անդիտակցարար, մեքենայաբար:

Տէլէօլոգիայի, անպատակաշարմարութեան պաշտպանները պընդում են, որ ընդհանրապէս կենդանու ամեն մի օրգանը «ստեղծւած է» որոշ ֆունկցիաների (պաշտօնների) համար: Աչքը — տեսնելու համար, ականջը — լսելու, ձեռքը — բռնելու, և այլն: Այդպէս է սահմանել նախախնամութիւնը:

Բայց որ նախախնամութիւնը այդ հարցում ոչ մի դեր չունի, դրան պարզ ապացոյց այսպէս կոչւած «սկզբնական օրգանները» (*organes rudimentaires*) որոնք գտնւում են զանազան կենդանիների մէջ և ոչ մի ֆունկցիա չեն կատարում:

Կան ստորերկրեայ կենդանիներ, որոնք աչքեր ունին, բայց չեն տեսնում: Անդադար գործելով գետնի մթին խորքերում, նրանք ընտելացել են իրենց միջավայրին, աչքերը ծածկւած են անթափանցիկ քօղով և արեգակի լոյսը երբեք այնտեղ չի մտնում: Այդ կենդանիների աչքերը աւելորդ են, նրանք տեսնելու կարիք չեն զգում:

Ուրեմն նախախնամութիւնը մոլորւել է նրանց աչքեր տալով!

Կան զեռուններ կղզիների վրայ, որոնք զուրկ են թևերից:

Հարցնում ենք, արդեօք նախախնամութիւնն է դժբաղդացրել այդ խեղճերին, զրկելով նրանց թուշիւ բաղդից: Ոչ, դա հէնց նրանց բաղդից է եղել: Եթէ այդ զեռուները թե ունենային, պիտի թռչէին, բարձրանային օդ, բայց չէ որ կղզի է, քամին կարող էր մղել նրանց դէպի ծովը, և այնտեղ նրանք պիտի կորչէին: Նախախնամութիւնը այստեղ դործ ունի: Զեռուները միայն յարմարել են իրենց միջավայրին, իրենց կեանքի պայմաններին: Գոյութեան կուր մէջ ձեռնառու է եղել նրանց թե չունենալը և նրանք չեն զարգացրել թւերը: Ահա ձեզ պարզ, բնական բացատրութիւն: Դրանով են բացատրւում նաև շատ ուրիշ երևոյթներ:

Ինչո՞ւ օձը, խլիզը միմիայն մի հատ թոք ունի, իսկ միւսը չկայ կամ սկզբնական, սաղմնային դրութեան մէջ է: Պատճառը հասկանալի է: Այդ կենդանիները դարերի ընթացքում կենսական պայմաններին յարմարելով, միշտ աւելի և աւելի ձգել են, երկարացրել իրենց մարմինները և այնքան են նեղացել, որ երկու թոք այլ ևս անհնարին է եղել պահելը: այդ պատճառով աւելի ձեռնառու է եղել փոխանակ երկուսի՝ ունենալ մի հատ թոք և աւելի մեծ, աւելի զարգացած: Ուրեմն մի թոքը անդադար վարժեցրել են, միւսը՝ ոչ: Մինը զարգացել է միւսի հաշուով: Գոյութեան կուր ազդեցութեան տակ, կենդանիները յարմարւում են միջավայրի պայմաններին, և այդ յարմարելու միջոցին ոմանք նոր օրգաններ են ձեռք բերում, ոմանք էլ կորցնում են հին օրգանները:

Հէնց այդ փակտի մէջ է կաշանում այն նշանաւոր օրգանական «պրոգրէսը» (յառաջդիմութիւն), որի մասին այնքան վիճել են և զեռ վիճում են:

«Ամեն մի աարբերականութիւն (գիֆերենցիացիա, Differentiation) պրոգրէս է—այսպէս էին ասում առաջներում: Եւ հէնց Դարւինն էլ նոյնն է ասում: Նրա կարծիքով օրգանական պրոգրէսը կայանում է օրգանների աստիճանական ապակենսօրոնացման մէջ: Աշխատանքի բաժանումը աւելի և աւելի զարգանում է, հետզհետէ նոր-նոր օրգաններ են առաջանում, որոնցից իւրաքանչիւրը որոշ շատուկ ֆունկցիա է կատարում:

Բայց այդ կարծիքը այսօր ջրած է: Մենք տեսնք թէ ինչ-

պէս շատ կենդանիներ, կորցնելով իրենց այս կամ այն օրգանը, աւելի աջող կերպով են մղում գոյութեան կռիւը, մենք տեսանք թէ ինչպէս յայտնի զեռունները (կղզիաբնակ) կորցնում են իրենց թևերը: օձերը խլէզները ոչնչացնում են իրենց մի թոքը—և այդպիսով իրենց աւելի նպաստաւոր դիրք են տալիս կեանքի կռւի մէջ: Նոյն կեանքի կռիւը ստիպում է որոշ տեսակի կենդանիներին ոչնչացնել իրենց ժառանգած այս կամ այն օրգանները և ընտելանալ պարազիտական կեանքին: Սրանք կորցնում են և ջղաջին սխտեմը, և զգայարանքների օրգանները և ազատ շարժելու ընդունակութիւնը—կորցնում են ամեն քան... Ինչո՞ւ համար. հարկաւ, երկար շարունակելու համար:

Օրգանների կորուստը թերեւ ինքն ըստինքեան յետադիմութիւն է, բայց քանի որ այդ կորուստը կենդանիների համար նպաստաւոր է, ուրեմն նայ առաջադիմութիւն է (պրոգրէս):

Այս ուրեմն ամեն մի տարբերականութիւն՝ յառաջդիմութիւն է և ոչ էլ ամեն մի յառաջդիմութիւն—տարբերականութիւն: Հետաքրքիր է, ինչպէս Նարեկիզմին հետևող սոցիոլոգները աշխտողով են գործադրել օրգանական պրոգրէսի թէօրիան հասարակական ¹⁾ կեանքի մէջ:

Բազմութիւ են պրոգրէսի ձևակերպութիւնները:

Ապենսէրը՝ Դարւինի հարազատ աշակերտը՝ որին կնքում են այսօր սոցիալական Դարւին անունով, պնդում է, որ հասարակական պրոգրէսը աստիճանական տարբերականութիւն է, աստիճանական փոփոխութիւն համատեսակից (homogène,)—դէպի անմիատեսակը (hétérogène, այլակերպ): Մարդկային հասարակութիւնը սկզբում մի պարզ, միասնազող մասսա էր, ուր չկար աշխատանքի բաժանում, ուր ամեն մարդ կատարում էր ամեն պաշտօն: Բայց հետզհետէ այդ մասսան զարգացաւ, տարբերակւնութեան ենթարկւեց: Աշխատանքի բաժանումը առաջ գնաց հսկայական քայլերով, առաջ բերաւ հասարակական նոր-նոր դասակարգեր՝ նոր-նոր ֆունկցիաներով—ահաւասիկ պրոգրէսը: Նա բերաւ հասցրեց մարդկային հասաշակութիւնը ներկայ բրադաւոր պրոթեան, ուր աշխատանքի

¹⁾ Մենք միշտ հասկանում ենք «մարդկային» հասարակութիւն:

բաժանումը այսքան զարգացել, կատարելագործւել է, ուր ամեն մարդ կապիտալիստական հսկայական արդիւնագործութեան մէջ ունի իւր յատուկ, որոշ պաշտօնները, ևայլն, ևայլն. միշտ, ուրեմն, տարբերականութիւն, միշտ ապակենտրոնացում, միշտ միատեսակից, միատարրից—անմիատարրը:

Շատ ուրիշ սուբեկտիւ սոցիոլոգներ, ի միջի այլոց և ռուս գրող Միխայլովսկին, գտան, որ Սպենսերի դատողութիւնները չափից դուրս դաժան են, խոտասիրտ: Զէ որ այն կապիտալիստական հասարակութիւնը, որի բարիքները այնքան հռչակում է Սպենսերը, հէնց իւր ծայրացեղ տպակենտրոնացման փաստով հասցրել է ամբողջ բանւոր ընդհանրութիւնը անասնական, անշարժ դրութեան: Զէ որ այսօրւայ գործարանական բանւորը, կատարելով մշտնջենապէս միւլնոն Ֆոլնկցիան, միւլնոն տաղտկալի պաշտօնը, դառնում է աւտոմատ, գործում է իբրեւ մեքենայ, իբրեւ մեքենայի մի մասը: Բթանում է բանւորը, խլանում են նրա բոլոր ընդունակութիւնները:

Միխայլովսկին փորձեց հակադրել Սպենսերին «պրոգրէսի» մի ուրիշ ձևակերպութիւն, բայց նա ընկաւ մի այլ ծայրացեղութեան մէջ:

Պրոգրէսը ռուս սոցիոլոգի կարծիքով, կայանում է նրանում՝ որ աշխատանքի բաժանումը միշտ աւելի և աւելի քչանում է հասարակութեան անդամների մէջ, իսկ միւս կողմից նոյն աշխատանքի բաժանումը աւելի կատարեալ և բազմակողմանի կերպով զարգանում է անհատի զանազան օրգանների մէջ:

Ճիշտ ձևակերպութիւնը չենք յիշում, բայց կարծում ենք, որ միտքն այս է մօտաւորապէս:

Երկու կողմով հիւանդ է այս ձևակերպութիւնը: Նախ՝ նա չի համապատասխանում իրականութեան: Սպենսերի մեծ առաւելութիւնը նրա մէջ է, որ նա հասարակական խնդիրներում օրեկտիւ է դատում, հիմնւած իրական ֆակտերի, պատմական էւոլիւցիայի վրայ. — այդտեղ է հէնց նրա գլխաւոր արժանաւորութիւնը՝ իբրեւ սոցիոլոգի:

Մինչդեռ Սիխայլովսկին՝ իբրեւ սուբեկտիւիստ՝ իր անձնական ցանկութիւնն է օրէնք դարձնում:

Նա ուզում է, որ աշխատանքի բաժանումը հետզհետե՛ զարգանայ անհատի տարբեր օրգանների մէջ, ուրիշ խօսքով՝ նա ուզում է, որ անհատը հնարաւորութիւն ունենայ զարգացնելու իւր բոլոր բազմակողմանի Ֆիզիկական ու հոգեկան կարողութիւնները. խօսք չկայ, ինքն ըստ ինքեան շատ համակրելի միտք։ Սակայն նա իրականութիւնից չէ բղխում, այլ իդէալականից. Միխայլովսկին ներկայացնում է մեզ ցանկալին և ոչ իրականը։ Պատմական ճշմարտութիւնը մնում է անշուշտ Սպենսերի կողմը։

Մի ուրիշ բան, որ աչքի է ընկնում ուրա սոցիոլոգի ձեւակերպութեան մէջ, այդ այն է, որ նրա կարծիքով ապագան պատկանում է անհատական լիակատար ապակենդրոնացման—մի այնպիսի ապակենդրոնացման, որ քարոզում է անիշխանականութեան հայր Շտիրները ¹⁾։

Այդ ծայրայեղ անհատական ապակենդրոնացումը ուրիշ խօսքով կոչւում է անիշխանական անհատականութիւն։

Սպենսերն ևս ինդիւիդուալիստ է, բայց մանչեստրական, բուրժուական մտքով։

Անհատը ազատ է։ Ազատ է գործարանում ծախելու իւր մկանների ոյժը, բայց և ազատ է փողոցներում աշխատազուրկ թափառելու, ազատ է ապրելու, բայց և ազատ է քաղցից մեռնելու...

Ահա այս անողորմ բուրժուական ինդիւիդուալիզմի դէմ է, որ Միխայլովսկին դնում է իւր անիշխանական ինդիւիդուալիզմը։

Ազատ է անհատը, (ի հարկէ—ապագայում, իդէալական հասարակութեան մէջ), ազատ հասարակական, ընկերական ամեն տեսակ կապերից ու ճնշումներից, մեն-մենակ աշխատում է, մեն-մենակ լրացնում իր բոլոր կարիքները, ազատ է, ինքնուրոյն, լիովին ապակենդրոնացած։

Բայց սա էլ մագնիսի միւս բևեռն է, սա էլ հակառակ ծայրայեղութիւնն է...

Կը գտնարդեօք մի այդպիսի երազական ապագայ։ Կը գտնարժամանակ, երբ մարդ-արարածը կ'ապրէ առանձնացած, անկախ որ և է հասարակական կամ ընկերական կապերից, լիակատար ապա-

¹⁾ Max Stirner.—„Der Einzige und sein Eigenthum“.

կենդրոնացման մէջ... Կը զօյ արդեօք մի օր, երբ աշխարհիս վրայ կը թազաւորէ Շտիրնէրի «Անհաւոր» (Der Einzige) կամ Նիշէի Վերմարդը (Uebermensch):

Ինդիւիդուալիստ-անիշխանականները, թերեւս և Միլապլովսկին, տածում են այդ յոյսը, բայց հասարակական գիտութիւնը այդպիսի մարգարէութիւններ չի անում, այլ նա հաստատում է, որ Ռոբինզոնը չի եղել նախապատմական ժամանակներում և ապագայում ևս երբէք չպիտի լինի:

Փակենք պրոգրէսի հարցը:

Այժմ մի փոքր էլ զբաղենք Պարլինզմի ճշտութեան ապացոյցներով: Այդ ապացոյցները մասամբ անուղղակի կերպով երևան են գալիս արդէն մեր տեսութեան մէջ:

Մենք դեռ յօգւածիս սկզբում տեսանք, թէ ինչպէս հեշտ կերպով ջրում է Աստուծաշնչի «Թէօրիան» ատեսակների ստեղծման մասին:

Պրանից յետոյ մենք բերինք զիտնական մարդկանց առարկութիւնները, որոնք նոյնպէս ջրում են: Կրօնին և նրա ժամանակակից արբանեակներին մենք ձայն չաւինք այդ խնդրում. հոգեւորականը, մինչեւ նա կրօնական աստիճանաւոր է իր Փարաշայի մէջ, չի կարող ձայն ունենալ բնագիտական խնդիրներում: Նրա դատողութիւնը Պարլինական թէօրիայի վերաբերմամբ նոյնքան զուրկ է արժէքից, որքան մի կոշկակարինը կամ մի հացթուխինը:

*
* *

Բնագիտութեան նոր ճիւղերի մէջ էմբրիօլոգիան է, (Embryologie, սաղմնաբանութիւն), որ հաստատուն հիմք է տալիս դարւինականութեան: Այդ ճիւղը ուսումնասիրում է բուսական և կենդանական սաղմնը իրենց աստիճանական զարգացման մէջ: Նա ցոյց է տալիս, որ կայ մի զարմանալի ներդաշնակութիւն մի կողմից՝ օրգանական սաղմերի այդ աստիճանական զարգացման, միւս կողմից՝ երկրադնդի վրայ չաջորդաբար առաջացած բոյսերի ու կենդանիների երկարաձիգ շղթայի մէջ տեղը:

Ուրիշ խօսքերով՝ օրգանական անհատի սաղմնային զարգացումը (էւոլյուցիան) զուգակցաբար է գնում ամբողջ տոհմի (Stamm) պալէօնոտոլոգիական¹⁾ զարգացման հետ:

Անհատի զարգացումը միայն կարճ և արագընթաց կրկնութիւն է իւր տոհմի (պապական շղթայի) զարգացման,—և այդ արագ կրկնութիւնը տեղի ունի շնորհիւ այն երկու նշանաւոր օրէնքների փոխադարձ ներդործութեան, որոնք կոչւում են յարմարումն և ժառանգականութիւն (Հեկկել):

Մարդս իր անհատական զոյութեան սկզբում մի հասարակ ձու է, մի փոքրիկ բջիջ. նոյն բանն է ներկայացնում ամեն մի անասնական օրգանիւղմ, որ ծագում է սեռական բեղմնաւորութեան միջոցով: Մարդկային ձուն էապէս նման է ուրիշ կաթնասուն կենդանիների ձուերին, իսկ բարձրագոյն կաթնասունների ձուից ոչնչով չի տարբերւում: Կապիկի ձուն ոչնչով չի տարբերւում մարդու ձուից, մարդունը — ձիու կամ շան ձուից:

Ատոիճանաբար զարգանալով և տարբերականութեան ենթարկելով՝ մարդկային սաղմը անցնում է այն բոլոր ֆազիսները, որ անցել են նրա անասնական նախահայրերը անյիշատակ ժամանակներից ի վեր, միլիօնաւոր տարիների ընթացքում:

Եւ իրաւ, մարդկային կամ բարձր-կենդանական սաղմի զարգացման մէջ կայ մի շրջան, որը անց են կացնում նաև ստորին ձրկները, յետոյ այդ ձկանման մարդկային մարմինը ընդունում է երկակենցաղ արարածների (Amphibie) կերպարանք. ապա աւելի ուշ, կերպարանափոխելով, անցնում է կաթնասունների տարբեր աստիճանները, մինչև որ ստանում է մարդկային կերպարանք:

Երկրադնդի պատմութեան մէջ մենք տեսնում ենք մարդու հեռաւոր պապերի նոյն յաջորդական շարքը. նախ՝ ձկներ, ապա երկակենցաղ կենդանիներ, ապա և ստորին և բարձրագոյն կաթնասուններ՝ (Հեկկել): Ներդաշնակութիւնը ականբա է. մենք

¹⁾ Պալէօնոտոլոգիան բնագիտութեան մի ճիւղն է, որ զբաղւում է, քոչսերի և կենդանիների մեռած տեսակների մնացորդներով, որ գտնում են գետնի տակ:

այդ աւելի պարզ կը տեսնենք, երբ կը ղիտենք երկրագնդի էւոլիւցիան:

*
* *

Դարւինը ղիտմամբ աւելի ուշ հրատարակեց «մարդու ծագման» թէորիան (Pithecoïdentheorie): Վախենում էր, մի գուցէ այդ մեծ «անակնկալը» յանկարծակի խրտնեցնի հասարակութիւնը և մեծ, արտասովոր յուզմունք առաջացնի ընթերցող աշխարհում. իսկ այդ հանգամանքը խոշոր արգելք կը լինէր նրա թէորիայի տարածմանը:

Այդ պատճառով, նա վճռել էր կամաց-կամաց ընտելացնել հասարակական կարծիքը նոր ճշմարտութիւններին: Նախ հրատարակեց «Տեսական ծագումը» (1859), իսկ 12 տարուց յետոյ, 1871 թւականին,—իւր մեծ հանճարի փառահեղ ծնունդը՝ «Մարդու ծագումը»:

Երկրորդը առաջինի տրամաբանական հետեւանքն է:

Մարդկային ծագման թէորիան մի մասն է ընդհանուր ծագման թէորիայի: Այս վերջինը հիմնաւորւեց—որպէս տեսանք,—ինդուկցիայի ճանապարհով (Induction), այսինքն առաջ եկաւ իբրեւ անթիւ ֆակտերի վրայ հիմնած ընդհանուր օրէնք: Իսկ առաջինը (մարդու ծագումը) հանդիսանում է մի առանձին դէդուկցիայի օրէնք (deduction), մի մասնակի եզրակացութիւն՝ ընդհանուր օրէնքից:

Մարդն ևս անպայման ենթարկւում է նոյն ընդհանուր օրէնքին, որովհետեւ բնական արարածների մէջ նա չի կարող բացառութիւն կազմել:

Առ այժմ այսքան: Յետոյ կրկին կը դառնանք այդ խնդրին:

*
* *

Այժմ մենք հրաժեշտ ենք տալիս Դարւինից:

Մի առժամանակ կը հեռանանք երկրագնդի սահմաններից, կ'անցնենք տիեզերքի անհուն տարածութեան մէջ ու այնտեղ կը կատարենք մի փոքրիկ երեւակայական ճանապարհորդութիւն: Չէ որ տիեզերքն էլ ունի իւր էւոլիւցիան, չէ որ արեգակը, լուսինը, եր-

ՊԱՐԱԴՈՔՍ

ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆԻ

Ես քեզ սիրում եմ, բայց ոչ իբրև մի երկնային պատկեր,
Ոչ թէ իբրև մի սրբազան ոգի եթերի խորքում,
Եւ ոչ թէ իբրև անմոռանալի մի շարք երազներ,
Եւ ոչ էլ ինչպէս յամառ զիցունհոռ աշերն են սիրում:

Ես քեզ սիրում եմ ոչ իբրև մի վարդ բացւած մայիսին,
Եւ ոչ իբրև մի զրախտային հնչիւն սուրբ ու ոլորուն,
Որ ելեէջով կոհակներ տալով զերում է հոգին,
Կամ իբր մի ասող կէսգիշերային վառ ու սրագուն,

Ոչ այնպէս, որպէս ազնիւ կրքերի ովկեանն են սիրում:
Կամ որպէս մի սարուկ սուրբ ազատութեան տենչերով վառւած,
Աղօթք է ձօնում նորա Արարչին և վեր ընծայում
Դէպի երկնքի անհուն խորքերը, ուր նա է բազմած:

Ես չեմ աղօթում պատկերիդ առաջ այնպէս, թաղունհի!
Հեռու ինձանից, բայց ոչ իմ հոգուց... այնտեղ մի սեղան
Զոհաբերութեան թող մինչ յաւիտեան քեզ համար վառւի,
Եւ թող տառապեմ այդ սուրբ կրակով մշտնջենական:

Էլ ի՞նչ կայ բարձր սիրոյ կրակից տիեզերքի մէջ,
Էլ ի՞նչ կայ անհուն, երբ սիրոյ ասողը բազմած է հոգում,
Եւ տառապանքի ողջ լիացումը աղո՛ւ և անվերջ
Վայելում է միշտ մինչև գերեզման երազի գրկում...

ԱՆՏԱՌԻ ԵՒ ԴԱՇՏԱՎԱՅՐ ¹⁾

ՏՈՒՐԴԵՆՆԻԻՑ—Թարգմ. Հալալ Տէր-Գրիգորեանի

...Փոքր առ փոքր սկսեցին նրան յետ քարշել՝ գիւղը, խիտ պարտէզը, որի լորենիները այնպէս ահազին, այնպէս սուերաշատ են և կուսական շուշաններն այնպէս անուշաբոյր. ուր բոլորակ թփերն ամբարտակից կարգով կախուել են ջրի վերայ, ուր պարարտ արտի մօտ աճում է փարթամ կաղնին, ուր բուրում են կանեփն ու եղինջը... Այն տեղերը, այն լայնատարած դաշտերն, ուր փափուկ, թաւշանման հողն է սեխն տալիս, որտեղ հաճարը՝ ուր էլ նայելու լինիք՝ հանդարտ հօրանց է գնում, մեղմ ծփալով, և զեղին շողքը ընկնում թափանցիկ, սպիտակ, բոլորաձև ամպակոյտերի միջից. այնտեղ ախորժելի է...

(Մի պոէմայից, որ մոռացու թեան է տրւել):

Գիտէք, արդեօք, ինչպիսի զարճու թիւն է՝ լուսաղէմին դուրս գնալ դէպի բնու թեան ծեցը: Դուրս էք ելնում աւաշդամը... Գորշ երկնքի վրայ տեղ-տեղ թարթափում են աստղերը. խոնաւ հովի երբեմնակի փչում է վէտ-վէտ. լսում է զիշերւայ զսպած փրսփրսոցը. սուերով ողողած՝ ծառերը աղմկում են թոյլ կերպով:

¹⁾ «Записки охотника»-ի վերջարանը.

Ահա գորզը ձգում են կառասալի վերայ, ոտերիդ մօտ դնում են հեշտաեռը՝ արկղի մէջ. ձիերը կուչ են դալիս, փռնչում և վեր-վեր են անում ոտները, վայելուչ ու պերճորէն. մի զոյգ նոր արթնած սպիտակ սագեր, լուռ և յամբարացի արտօրալով, անցնում են ուղիով: Յանկապատի յետևը, պարտիղի մէջ, խաղաղ կերպով խռնփում է պահապանը. ամեն մի հնչիւն կարծես կանգնում է պաղօղի մէջ, կանգնում և չի անցնում: Ահա դուք նստեցիք. ձիերը միանգամից շարժեցին! բարձր զղրդաց կառասալը... Դուք գնում էք—անցնում էք եկեղեցու մօտով, բլրակից դէպի աջ, ամբարտակի վերայով... Մշուշը հագիւ է սկսել բարձրանալ լճակից: Դուք մի քիչ ցուրտ էք զգում, վերարկուի թիկնոցով ծածկում էք ձեր երեսը. սկսում էք նիրհել: Զիերը ուժգին չալըպացնում են ջրալից փոսերում. կառասանը սուլում-շաղկում է: Բայց ահա անցաք մօտ չորս վերստ... երկնքի ծայրը բոցավառում է, թխպենիների վերայ արթնանում են ճաշերը և անշնորհքութեամբ թըռչում են մի ծառից միւսը. ճնճղուկները ճռռողում են աղօտ երևացող դէզերի մօտ: Օդը լուսաւորում է, ճանապարհը աւելի է երեւում, երկինքը պարզում է, ամպերը սպիտակում են, դաշտերը կանաչի են տալիս: Խրճիթներում բոցավառած այրւում են մարդերը, դարպասների յետևը լսում են խռպոտ ձայներ: Իսկ այդ միջոցին արշալոյսը վառւում է. ահա ոսկէ շերտերը ձգեցին երկնքի վերայ, ձորակներում մշուշը ոլորապտոյտ բարձրանում է վեր. արտոյանները զրնգուն երգում են, առաւօտեան հովը փչում է և հանդարտ զուրս է լողում բոսորագոյն արեգակը: Լոյսը հեղեղում է ամեն բան. ձեր սիրտը թրթռում է, ինչպէս թռչնակ: Հով է, զլարթագին, հաճելի! Նրջապատը տեսնում է հեռուն: Ահա անտառակի ետևի գիւղը. ահա մի քիչ դէնը միւսը՝ սպիտակ եկեղեցիով, ահա թխտենիների անտառակը լեռան վերայ. նրա յետևը ճախնուտը, ուր և գնում էք... Յառանջ, իմ ձիեր, յառանջ! Արագ ընթացէք!... Մօտ երեք վերստ է մնացել, ոչ աւել: Արեգակը արագ բարձրանում է. երկինքը պարզ է... Նշանակը գեղեցիկ է լինելու: Նախիրը ձգւել է զիւղից դէպի մեզ: Դուք բարձրացաք սարը... Ինչպիսի տեսարան է! Դեռ ոլորապտոյտ անցնում է մօտ տասը վերստ, աղօտ կապտին տալով շամանդաղի միջով. նրա յետևը հիւ-

Թալի, կանաչ մարգերը. մարգերից յետոյ զառիվայր բլրակները. հեռում եղբիւրիկներն են (ЧУДОСЬ) աղմուկով պտոյտ տալիս ճահճի վերայ. փայլփլոցով ողողւած խոնաւ օդի միջով պարզ երևում է հեռուն... ամառայն նման չէ: Ինչպէս ազատ է շնչում կուրծքդ, ինչպէս արագ են շարժւում անդամներդ, ինչպէս ամրանում է դարնան թարմ շնչով ընդգրկւած ամբողջ մարդը!...

Իսկ ամառային, յուլիսեան առաւօտը! Ո՞վ է՝ բացի որսորդից՝ փորձել, թէ որքան զարճալի է լուսադէմին թփերի մէջ քարշ գալը: Ձեր ոտների հետքը կանաչ գծերով պառկում է ցողապատ, սպիտակացած խոտի վերայ: Հէնց որ շարժում էք թաց թուփը, — կարծում էք թէ ձեզ սրկում են զիշերւայ հաւաքւած տաք բուրմունքով. օդը ամբողջովին կշտացած է օշինդրի թարմ դառնութեամբ, հազարտերեւեկի և առնչտի մեղրով. հեռում պատի նման կամ գնած է կաղնեայ անտառը և փայլում ու կարմրին է տալիս արևի ճառագայթներից. դեռ հով է, բայց արդէն զգացւում է, որ շուտով կը սկսի տոթը: Մարդու գլուխը թոյլ կերպով պտոյտ է դալիս անոյշ բուրմունքի առատութիւնից: Թփերը վերջ չ'ունեն: Տեղ-տեղ միայն հեռւում դեղնի է տալիս հասնող հաճարը, նեղ շերտիկներով կարմրին է տալիս ձիակորեկը (гречиха): Ահա ճառնչում է սալը. դանդաղօրէն մօտենում է գեղջուկը, ձին վաղօրօք կանգնեցնելով ծառի հովանու տակ... Դուք բարեկեցիք նրան, հեռացաք — և գերանդու զրնգուն ձայնը տարածւում է ձեր յետևը: Սրբակը աւելի և աւելի է բարձրանում: Խոտը արագօրէն չորանում է: Ահա արդէն տոթ է: Սնցնում է մի ժամ, միւսը... Երկինքը սևանում է ծայրերից. խեղդող տոթով է շնչում անշարժ օդը: — «Բարեկամ, այստեղ ուր կարելի է ջուր խմել», հարցնում էք հնձողից: — Ահա այն ձորակի մէջ աղբիւր կայ: Ոլորուն խոտերի հետ խճճւած՝ կաղնեայ խիտ թփերի միջով իջնում էք ձորակը: ձիշտ է. դահուանդի տակ թաքնւած է աղբիւրը. կաղնեայ թուփը ազահօրէն տարածել է ջրի վերայ իր թաթաձև ոստերը. արծաթափայլ, մեծ-մեծ պղպջակները, երերւելով, բարձրանում են մանրիկ, թաւշեայ մամուռով ծածկւած յատակից: Ընկնում էք հողի վերայ, մի լաւ խմում աղբիւրից, բայց ծուլանում էք, չէք ուզում շարժւիլ: Դուք հովանու տակ էք, շնչում էք բուրալի խոնաւու-

Թեամբ. ձեզ հաճելի է, իսկ ձեր դիմացի շողարձակ Թփերն այրուում և ղեղնում են արեգակից: Բայց այն ի՞նչ է: Քամին յանկարծակի Թռաւ, անցաւ, ձեր շուրջը օդը դողաց. արդեօք սա որոտմունք չէր: Դուրս էք գալիս ձորակից... Ի՞նչ արճադոյն շերտ է երկնակամարի վերայ: Տօթն է Թանձրանում, Թէ ամպակոյտերն են վրայ գալիս... Բայց ահա մի փոքր փայլատակեց կայծակը... Հը՛, սա ամպն է որոտում! Ձեր շուրջը դեռ պայծառ լուսաւորում է արեգակը. դեռ կարելի է որսալ: Բայց ամպակոյտը մեծանում է. նրա առաջի ծայրը ձգւում է Թեհնոցի նման, կամարի ձև է ստանում: Խոտը, Թփերը, բոլորը յանկարծ մթնագունեցին... Շուտով! ահա, կարծես, այնտեղ խոտի մարագ է երևում... շուտով!... Դուք վազեցիք, հասաք, ներս մտաք... Ինչպիսի անձրև է, ինչպիսի փայլակ: Տեղ-տեղ յարդեայ կտուրից ջուրը կաթկաթում է բուրալի խոտի վերայ... Բայց ահա արեգակը կրկին սկսեց խայտալ: Փոթորիկն անցաւ. դուրս էք գալիս: Տէր-Ասուած, ինչպէս ուրախ է շողշողում ամեն բան ձեր շուրջը, ինչպէս օդը Թարմ և նօսր է, ինչպէս բուրում են մորին և սնկերը!...

Բայց ահա իրիկնադէմ է: Վերջալոյսը սկսեց բոցավառել հրդեհի նման և ընդգրկեց երկնքի կէսը: Արեգակը մայր մոնելու վերայ է: Օդը մօտիկից առաւել Թափանցիկ է, կարծես ապակեայ լինի, իսկ հեռւում տարածւում է քնքոյշ և, ըստ երևոյթին, տաք մշուշը. քիչ առաջ հեղուկ ոսկով ողողած մարգերի վերայ, ցողի հետ միասին, իջնում են բաց-կարմիր շողերը. ծառերից, Թփերից, խոտի բարձր գեղերից տարածւում են երկար սոււերները... Արեգակը մայր մտաւ, ասողը վառւեց և դողում է արեմուտքի հրացեալ ծովում. . Ահա այդ ծովը գունատւում է, երկինքը կապտում. ջուկ-ջուկ սոււերները անհետանում են, օդը լցւում է մառախուղով: Ժամանակ է տուն գնալու, գէպի գիւղ, այն խրճիթը, ուր պիտի զիշերէք: Հրացանը Թեղ ձգելով, քայլերով արագացնում էք, չնայած ձեր յոգնածութեան... Իսկ այդ միջոցին վրայ է հասնում գիշերը. քսան քայլի վերայ այլ ևս ոչինչ չի երևում. շները հաղիւ են սպիտակին տալիս խաւարի մէջ: Ահա այստեղ, սև Թփերի վերայով, երկնքի ծայրը ազօտ կերպով պարզւում է... Այդ ի՞նչ է, հրդեհ է... Ո՛չ, դա լուսնակն է դուրս գալիս: Իսկ ահա այնտեղ,

դէպի աջ, փայլփլում են դիւղի կրակները... Ահա, վերջապէս, և ձեր խրճիթը: Պատուհանի միջով տեսնում էք սպիտակ սփռոցով ծածկւած սեղանը, վառւած մոմը, ընթրիքը...

Կամ թէ կը հրամայես լծել կառքը և կը գնաս անտառ սալափն (рябчики) որսալու: Զւարճալի է անցնել նեղ ուղիով, որ ընկած է պատի նման կանգնած արտերի միջով: Հասկերը կամաց դիպչում են երեսիդ, տերեփուկները կպչում են քո ոտներիդ, լորամարդերը աղմկում են շուրջդ, ձին անցնում է արագավազ: Ահա և անտառը, սուերախիտ և անդորր: Վայելչակազմ և բարձրուղեղ կաղամախները բարձրում փսփսում են վերևից. թխտենիների կախւած, երկար ձիւղերը հազիւ են շարժւում. զօրեղ կաղնին, ինչպէս քաջամարտիկ զինւոր, կանգնած է գեղանի լորենու մօտ: Անցնում էք կանաչ, սուերներից խաչտաճամուկ դարձած՝ ուղիով, խոշոր դեղնաճանձերը անշարժ կանգնած են ոսկեշող օդի մէջ և յանկարծ թռչում, հեռանում են. մթեղները ոլորապտոցաւ շարժւում են, փայլելով սուերում և մթադունելով արևի դէմ. թռչնակները խաղաղ երգում են: Թուխկատարի ոսկեայ ձայնիլը զրնգում է անմեղ, անխորհրդապահ բերկրութեամբ. նա շատ է սազ գալիս շուշանի բուրմունքին: Առաջ էք գնում, առաջ, դէպի անտառի խորքերը... Անտառը խտանում և լռում է... Անբացատրելի խաղաղութիւն է տիրում հոգուդ. շուրջդ էլ այնպիսի նիւրհ է տիրում և այնքան անդորր է: Բայց ահա վրայ վաղեց քամին, և ծառերի կատարները սկսեցին աղմկել, կարծես կոհակներ լինէին ցած իջնելիս: Նախորդ տարւայ թափւած շառագոյն տերևների տակից բսել են բարձր խոտեր. սնկերը կանգնած են առանձնակի իրանց փեղոյրների տակ: Յանկարծ դուրս է թռչում նապաստակը, շունը սրաձայն հաջոցով ընկնում է յետևից...

Եւ ինչպէս գեղեցիկ է այդ նոյն անտառը աշնան վերջը, երբ գալիս են կտցարները (волдышники)! Նրանք չեն մնում անտառի ներսը. պէտք է որոնել ծայրերում: Քամի չկայ. նոյնպէս չկան՝ ոչ լոյս, ոչ սուերներ, ոչ շարժում, ոչ շշուկ. մեղմ օդը լի է՝ գինու բուրմունքի նմանող՝ աշնան անուշահոտութեամբ. բարակ մշուշը հեռւում կանգնած է դեղնած դաշտերի վերայ: Ծառերի մերկացած շառագոյն ոստերի արանքներով խաղաղ սպիտակին է տալիս ան-

շարժ երկինքը. տեղ-տեղ լորենինների վերայ կախւած են վերջին ոսկեփայլ տերեւները: Խոնաւ դետինը առաձգական է ձեր ոտների տակ. բարձր կանգնած չորացած խոտերը անշարժ են. սարդոստայնը փայլում է գունատուած խոտերի վերայ: Կուրծքդ հանդարտ է շըն- չում, բայց հոգիդ տարօրինակ կերպով աղմկում է: Անցնում ես անտառի բերանով, հետևում ես շան ընթացքին, իսկ այդ միջոցին, մեռած և կենդանի, անձկալի պատկերներ, սիրելի դէմքեր են միտք ընկնում, վաղուց քնած քո նախկին տպաւորութիւնները անսպասելի կերպով արթնանում են. երեւակայութիւնդ սլանում, անցնում է, ինչպէս թռչնակ, բայց և այնպէս որոշակի շարժւում և կանգ- նում է ձեր աչքերի առաջ: Սիրտդ կամ մէկէն դողում ու արփում է, բռնն կրքով առաջ է նետւում, կամ անդառնալի կերպով խորասուզւում է յուշիկների մէջ: Ամբողջ կեանքդ հեշտ և արագ յետ է բացւում ոլորքի նման. մարդ տիրում է իր ամբողջ հոգուն: Եւ շուրջը ոչինչ չի խանգարում նրան — ոչ արեգակ է երևում, ոչ քամի կայ, ոչ էլ շշուկ...

Իսկ աշնանային պարզ, մի քիչ ցուրտ, առաւօտները նոյն իսկ սառեցնող օրը, երբ թխտենին, առասպելական ծառի նման ամբողջովին ոսկեղէն, գեղեցիկ նկարւում է բաց-կապույտ երկնքի վերայ, երբ ցած իջած արեգակը արդէն չի տաքացնում, բայց ամառ- ւանից աւելի պայծառ է փայլում. կաղամախի փոքրիկ անտառակը ամբողջովին շողշողում է, թափանցելով, կարծես նրա համար հա- մար հաճելի և հեշտ է մերկ կանգնելը. եղեամբ դեռ. սպիտակին է տալիս հովիտներում, իսկ թարմ զեփուռը հանդարտիկ շարժում և քշում է թափւած, կորացած տերեւները, — երբ գետի կապույտ ալիքները ցնծազին սլանում են, համաչափութեամբ բարձրացնելով և իջեցնելով ցրւած սագերին ու բադերին. հեռւում ուռնիններով կիսածածկւած ջրաղացն է թըխթըխկում, և վճիտ օդում խալտա- րդէտ աղաւնիներն են արագ պտույտ տալիս նրա վերայ...

Գեղեցիկ են նոյնպէս ամառային մշուշապատ օրերը, թէև որ- սորդները չեն սիրում նրանց: Այդպիսի եղանակներին որսը չի աջողւում. թռչունը դուրս թռչելով ձեր ոտների տակից՝ իսկոյն անհետանում է անշարժ մշուշի փոքր ինչ սպիտակ մէգի մէջ: Բայց ինչպէս հանդարտ է, ինչպէս անասելի կերպով հանդարտ է շուրջդ:

Բոլորը արթնացել են և բոլորը լռում են: Անցնում էք ծառի մօտով—նա չի շարժւում: Քնքշանքը տիրել է նրան: Օդի մէջ հաւասար տարածւած բարակ շամանդաղի միջով ձեր առաջ սեւին է տալիս երկար ձգւած շերտը: Դուք ընդունում էք նրան անտառի տեղ. մօտենում էք,—անտառը դառնում է օշինդրով ծածկւած մի թումբ ակօսամիջում: Ձեր վերեւը, շուրջը—ամեն տեղ մշուշ է... Բայց ահա քամին շարժւում է թեթևակի, բաց-կապոյտ երկնքի մի կտորը երևում է նօսրացող, ծխի նման բարձրացող մշուշի միջով. ոսկեփայլ—դեղին ճառագայթը յանկարծակի ներս է սպրդում, ճաճանչափայլ հեղեղով զարկում է դաշտերին, յենւում անտառին,— և ահա կրկին ամեն բան ծածկւում է: Երկար է տւում այդ մըրցումը. բայց ինչպէս անասելի կերպով յատակում և փառահեղ է դառնում օրը, երբ լոյսը, վերջապէս տանում է յաղթանակը և տաքացած մշուշի վերջին ալիքները կամ դլորւում և փռւում են սփռացի նման, կամ գալարւում և անհետանում խորունկ, քնքշափայլ բարձրութեան մէջ...

Բայց ահա ճանապարհւոցիք դէպի դաշտավայրի աջն կողմը, որ տեղով անցնում են մեծ ու փոքր ուղիները: Շուրջ տասը վերստ թափառում էք գիւղամիջի ճանապարհներով,—ահա, վերջապէս, և մեծ ճանապարհը: Երկար ժամանակ անցնում էք անվերջ կառախմբերի մօտով. սլատահում են սլանդոններ՝ պատշգամի վերայ հռացող հեշտաեռներով, կրնկի վերայ բաց դարպասներով և ջրհորով. անցնում էք գիւղից գիւղ, անհուն դաշտերով, կանեփի արտերի մօտով: Կաշաղակները թռչում են թփից թուփ. կինարմատները, երկար փոցիները ձեռքերին, ջամրաքայլ անցնում են դաշտերով. կապոյտ կտաւէ մաշւած բաճկոնով անցորդը՝ պարկը շալկած՝ կամաց շարժւում է յոգնած քայլերով. կալածատիրոջ՝ ծանրաբեռնւած և յաղթանդամ ու ջարդւած ձիերով լծւած՝ վեցաձի կառքը սրարշաւ ընդառաջում է ձեզ: Կառքի պատուհանից դուրս է ցցւած բարձի մի ծայրը, իսկ յետևի մասում, խտրէ քսակի վերայ, սլարանից բռնած, վերարկով նստած է՝ մինչև յօնքերը ցեխոտւած՝ սպասաւորը: Ահա փոքրիկ դաւառական քաղաքը՝ փայտեայ ծուռ տնակների, անվերջ պատուարներով, վաճառականական անբնակ քարուկիր շինութիւններով, խոր ձորակի վերայ ընկած հինաւուրց կամրջով.

Նարունակում էք յառաջ, աւելի յառաջ... Կրկին սկսում է դաշտավայրը՝ Նայում ես բարձրութիւնից, — ինչպիսի տեսարան է բացւում: Մինչև ծայրերը վարած ու ցանած՝ կլոր և ցածր բլրակները ցիրուցան ընկած են ալիքաձև. թփերով ծածկւած ձորակները ոլորապտոյտ անցնում են նրանց միջով. երկայնաձև կղզիների նման ցրւած են փոքրիկ անտառակները. գիւղից գիւղ անցնում են նեղ շաւիղները. եկեղեցիները սպիտակին են տալիս: Ուռենիների ¹⁾ միջով շողշողում է գետակը, որի վերայ չորս տեղ ամբարտակներ են շինած. հեռու դաշտում շարան-շարան երևում են արօսները (драхва). հինաւուրց տիրական տունը՝ սպասաւորների բնակարանով, աջգիով և կալատեղով՝ պատսպարել է փոքրիկ աւազանի մօտ: Աւելի և աւելի էք շարունակում: Բլուրները աւելի են փոքրանում, համարեան թէ ծառ չի երևում: Ահա, վերջապէս, անսահման, անհուն դաշտավայրը!...

Իսկ ձմերային օրը ձիւնի բարձր հիւսերի վերայով գնալ նապաստակ որսալու, շնչել սառն օդը, աչքերը ակամայ կկոցել փափուկ ձիւնի ակնախտիդ մանրիկ փայլփլոցից, բերկրի՝ մի փոքր կարմրին տուող անտառի վերայ փռւած՝ երկնքի կանաչ գոյնով!... Իսկ դարնան առաջին օրերը, երբ շուրջդ ամեն ինչ փայլում ու փլչում է, հալւած ձիւնի ծանր գոլորշու միջով արդէն զգացւում է տաքացած հողի հոտը. ձիւնի հալւած տեղերում, արեգակի թեք ճառագայթի տակ, վստահօրէն երգում են արոոյտները, և զւարթագին աղմուկով ու աղաղակով ձորակից ձորակ սրննթաց վազում են հեղեղատները...

¹⁾ Բնագրում «ЛОЗНИКЪ», որ ուռենիների մի տեսակն է:

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՑԱԻԵՐ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՈԶԱՒԵՆԱԹԵՍԻ

Շատ է խօսուել ու գրուել, որ մեր կրթւած ու զարգացած — ինտելիգենտ անձինք չեն աշխատում մտնել գիւղական դասակարգի մէջ և նրան առաջնորդել դէպի ինքնագնութիւն, դէպի լուսաւորութիւն և ազնւ։ Եղել են և աղապիսի բարեմտութեամբ ժողովրդի մէջ մտնողներ, սակայն հէնց առաջին փորձում աջակիսի ժալուերի են հանդիպել, որ տեղն ու տեղը փշուել են, որից և շատերը զղջացել են իրենց ազգ բարեմտութեան համար։

Բաւական է լիչեւ գիւղացու հետեւեալ արհամարհական կարծիքը դէպի ինտելիգենտ անձը, երբ վերջինս աշխատում է մօտենալ գիւղացուն. «Աղէկ պուխ բլէս էր, խօրդ պատէն կախ կըլէս էր» (լաւ փունջ լինէիր՝ հօրդ պատիցը կը կախուէիր), աչսինքն զարմանում է գիւղացին, որ լաւ մարդը թողնում է ինտելիգենտ շրջանը և մօտենում է գիւղական շրջանին։

Ինտելիգենտի ամեն մի շարժումը, ձեռնարկութիւնը գիւղացու կողմից սաստիկ կասկածի և անվստահութեան է ենթարկում, որով և ամենաանմեղ բաները գիւղացուն թշնամութեան և վրէժխնդրութեան են տրամադրում, որպիսի դէպքերի շատ անգամ ականատես ենք եղել։ Շատ խնդիրներ, որ տեսականապէս ամենահաւանական են թւում, դործնականապէս բոլորովին հակառակն են ապացուցանում։

Առաջարկելով ընթերցողներին մեր այս գիւղատնտեսական զրոյցները, գրանով կամենում ենք նրանց մի որոշ զաղափար տալ մեր՝ իսկապէս թշառ՝ գիւղացիներին վիճակի մասին։

Մեր ցոյց տւած գիւղերի բնակիչների թւերի, նրանց հողերի քանակութեան և շտեմարանների անունով եղած զոււարի մասին մեր տւած տեղեկութիւնները կարող են փոքր ինչ տարբեր լինել իսկականից, որովհետեւ ոչ մի պաշտօնական հիմնարկութիւնից ճիշտ տեղեկութիւն ստանալ չկարողացանք. աղ տեղեկութիւնները ստացել ենք գործին ամենամօտ անձինքներից։ Մեր ակնարկած փոքրիկ տարբերութիւնը չի նսեմացնի արծարծած խնդիրների նշանակութիւնը։

Նրկրագործ տարրը լիակատար իրաւունք ունի աւելի բարեկեցիկ կեանքի մէջ լինելու, բայց նրա մէջ արմատացած ներկալ խոր տգիտութիւնը և ինքնօգնութեան զգացմունքից զուրկ լինելը միանգամայն չոտ չի տալիս մեզ՝ նրան բարեկեցիկ վիճակի մէջ տեսնելու, մինչև նա իր վրալից չթօթափէ արգելառիթ պայմանները:

Ահա մի խնդիր, որը մեր երկրում պէտք է շատերին ղաղղեցնի, որովհետև երկրագործ-գիւղացու բարեկարգ գրութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի ամեն դասակարգերի համար: Մենք էլ երկար ժամանակ ապրած լինելով գիւղական շրջաններում, մասնակից լինելով գիւղացու աշխատութեան ծանրութիւններին, նրա չաջողութիւններին ու անաջողութիւններին, ուրախութիւններին ու տրտմութիւններին, ընթերցողներին ուշադրութեամբ ենք առաջարկում մեր համառօտ գիտողութիւնները, որպէս զի հնար գտնել լուծելու ալի բարդ և կարևոր խնդիրը:

Նախքան գիւղացու զարգացման, ինքնօգնութեան և նրա աշխատութեան ձևերի զիւրացնելու մասին խօսելը, աւելորդ է նկատել, որ ներկայումս գիւղացու արդիւնաբերութեան բուն աղբիւրը—հողը-սակաւացել է: Դրան ապացուց կարող է ծառայել վերջին երեք-չորս անգամ կատարած ժողովրդագրութիւնը, որ ցույց է տալիս, թէ մեր երկրում որքան աճել ու բազմացել է ազգաբնակչութիւնը, որը օգտուում է ներկայումս հողի նոյն քանակութիւնից, որքանով որ բաւականանում էին նրա պապերը:

Բնութեան պայմանների չնորհիւ մարդիկ միջոց ունին բազմաճանաչել, իսկ հողի սահմանները միանգամ ընդ միշտ գծւած, որոշւած են, որից աւելի ընդարձակելու ընդունակութիւն չունի: Ուստի ինչպէս պէտք է անել, որ ժողովրդի ներկայումս աւելացած մասին բաւարարութիւն տալ հողի նոյն քանակութիւնը. չէ որ հողը առաձգական չէ, որ կարելի լինի նրան լախացնել, մեծացնել, որ ժողովրդի աւելացած մասին նոր հող տրւի արդիւնաբերելու:

Մենք նկատի ունինք գլխաւորապէս Նրեանալ հաճանգի հողալին և երկրագործական պայմանները, որին պայմանակից են, քիչ տարբերութեամբ, նրան շրջապատող հաճանգները:

Սրանից 60 տարի առաջ, երբ ռուսաց պետութիւնը Խիւսից ալս երկրին, այն ժամանակ, օրինակ, Իգդիր աւանում ապրում էին 40 ընտանիք (300 հոգի), որոնց ձեռքին գտնւում էր մշակելու հող 700 դեսեատին. ներկայումս զանազան ժամանակների գաղթականութեան և բնական աճից հողութեան չնորհիւ՝ ապրում են 350 ընտանիք (2.100 հոգի), ¹⁾ որոնց

¹⁾ Ալեքսիսով, ըստ չօդւածագրի ազգաբնակչութիւնը աճել է աւելի

մշակելի հողը նոյնն է մնացել—700 դեսեատին: Նոյն իսկ դժբախտաբար դեռ պակասել է, որովհետեւ, չգիտենք ինչ պատճառով, հողի մի մասը վերջին տարիներում ճահճալին է դարձել և արդիւնաբերութեան համար անպէտքացել է: Ալիդամարու գիւղում նոյնպէս ռուսաց տիրապետութեան սկզբում ապրում էին 30 ընտանիք (240 հոգի) ¹⁾ և մշակելի հող ունէին 707 դեսեատին, իսկ ներկայումս ապրում են 125 ընտանիք (1000 հոգի) և մշակելի հողի քանակութիւնը դարձեալ նոյն 707 դեսեատինն է մնացել: Նոյն համեմատութիւնն ունին և սրանց չըջապատող միւս գիւղերը:

Հողի աչն տարածութիւնը, որ սրանից 60 տարի առաջ կերակրում էր 240 մարդ, այժմ պէտք է կերակրէ 1000 մարդ, աւսինքն երեք անգամ աւելի: Այն հողը, որ առաջ պտղաբերում էր մէկին տաս և կերակրում էր զիցուք չորս մարդու, եթէ երկրագործութիւնը կատարելագործւելով մէկին տասի փոխարէն պտղաբեր էր քսան, երեսուն, զուցէ մի կերպ բաւականութիւն տար ներկայումս ժողովրդի աւելացած մասին, բայց ցաւելով պէտք է ասել, որ այդպիսի չառաջադիմութիւն, կատարելագործութիւն չի եղել մեր երկրի հողագործական պայմանների մէջ և շատ անշնչան փորձեր ու աշխատութիւններ են գործադրւում հողը պարարտացնելու համար. ընդհակառակը նոյն հողը երկար տարիներ ցանւելով՝ բոլորովին ուժասպառ է եղել և տարեցտարի զգալի կերպով պակասում է հողի արդիւնքը:

Նաեւ մեր գիւղացիների հողագործութեան ներկա ձևերին ու գործիքներին, պէտք է ասել, որ գիտակցօրէն ոչ մի փորձ չէ արւած երկրագործութիւնը զարգացնելու և կատարելագործելու համար. ինչ ձևով ու գործիքներով հողը մշակում էին մեր գիւղացիների պապերը, նոյն ձևով ու գործիքներով աւանդաբար սովորել և շարունակում են նրանց ներկա հողագործ թոռները: Պէտք է խոստովանել, որ այդ ձևերը իր ժամանակին կարող էր առաջացնել մի կուլտուրական ընդունակ ժողովուրդ, որից զանազան պայմանների շնորհիւ դեռ չետագիմել է ներկալիս հողագործը:

Թողնելով իր տեղում խօսելու, թէ ինչ միջոցներ պէտք է գործադրել քիչ հողով շատ մարդկանց բաւարարութիւն տալու համար, աւսինքն երկրագործութիւնը կատարելագործելով ու զարգացնելով պտղաբերութիւնը շատացնել, առ այժմ պարտք ենք համարում ասել, թէ ինչ միջոց-

քան 7 անգամ: Բայց դա սխալ է. 1829—32 թթ. կազմած ժողովրդագրութեամբ, երբ ալժման Նրեանեան նահանգը անցաւ ռուսներին, իդ-գիր գիւղում կար 133 տուն և 624 բնակիչ (մեծագոյն մասը 108 տուն ճաճկաստանից գաղթած). իսկ 1886-ի հաշւով՝ 366 տուն, 2912 բնակիչ:

Ծան. Խմբ.

¹⁾ Սխալ է. 1829—32-ին կար 101 տուն (մեծ մասը (64 տ.) Պարսկաստանից և փոքր մասը—37 տ.—ճաճկաստանից գաղթած: (Տես Шопенъ-ի չափնի գիրքը էջ 567): Ծան. Խմբ.

նորով կարելի է մեծացնել, լայնացնել մեր հողերը: Այդ հարցը պարզելու համար անհրաժեշտ է մեզ ուշք դարձնել մեր երկրի պատմական անցեալի վրայ, քննելով նաև մեր երկրի ներկայ դրութիւնը, որ մի փառաւոր նախատինք կը լինի մեզ, թէ մենք որքան չեաւ ենք փնայել մեր պապերի աշխարհաշէն ոգուց ու ձգտումներին:

Վերցնենք Վաղարշապատի և Սուրմալուի դաւառները, որոնց կէսը կազմում է Արարատեան լայնատարած դաշտը, իսկ կէսը՝ նրան շրջապատող լեռները, ժողովուրդը նախ շատ խիտ կերպով բնակւած է դաշտալիւ մասի վրայ, իսկ կէսը՝ լեռների բարձրութիւններին և լանջերի վրայ. լանջից դէպի ներքև մինչև դաշտի հարթութիւնը հողերի անազին տարածութիւն կա՞ւ ամալի, անմարդաբնակ և հողագործութեան համար անպէտքացած: Այդ տարածութեան վրայ բուսած սակաւ խոտից օգտուում են ոչխարատէրերը, ձմրան երեք ամիսներում, աչն էլ շատ անկանոն կերպով ոչխարները արածացնելով:

Այդ ամալի տարածութիւնները, որ ներկայումս ծածկւած են մանր ու մեծ քարերով և իրենց դրութեամբ միմիայն պատիժ են դաշտաբնակ ու լեռնաբնակ ժողովրդի համար, որովհետև անմարդաբնակ լինելով մեծ չարմարութիւն են տալիս աւաղակներին պահելու և դրանով համարեա կտրւած են երկու կողմի ժողովրդի չարաբերութիւնները, մի ժամանակ մեծ օգուտ են տալիս եղել հողագործներին:

Ներկայումս այդ ամալի տարածութիւնները բոլորովին անջրդի լինելով, հողագործի մտքովն էլ չի անցնում աչն տեղերից օգտուել. բայց հետաքրքրուողը այժմ կարող է տեսնել աչնտեղ նշանաւոր առուների հետքեր, որոնք ապացուց են, թէ հնումը աչնտեղ մարդկանց նշանաւոր բազմութիւն է ապրել: Շատ տեղերում անցկացրած են հղել լաչն ճանապարհներ, առուներ, արտերի տեղերը ղեռ հեռւից նկատելի են իրենց բաժանումներով. այգիների պատերը ցալժմ կիսականգուն են, իսկ մէջներումը հէնց այժմ էլ կարելի է փորել և խաղողի արմատներ դուրս բերել: Շատ տեղերում, ուր գժւարութեամբ են պտտուում ոչխարի և աչծի ոտները՝ աչնտեղ վալրենացած աճում և պտուղ են տալիս խաղողը, տանձը, ծիրանը և ալն: Այդպիսի ամալի տարածութիւններ շատ կան Արեւանայ նահանգի զանազան տեղերում:

Հետաքրքիր է զրտենալ, թէ ներկայ այդ ամալի տարածութեան նախկին բնակիչները որտեղից են ջուր վերցրել իրենց ցանքերը ոռոգելու համար: Դրան պատասխան կարող են լինել ղեռ ներկայումս գոլութիւն ունեցող անջուր առուները աւերակ ջրադացներով, խանգարւած արհեստական լճերը և դեանի տակով անցկացրած խաղովակաւոր ջրանցքները:

Մեզ օրինակ Նրանդակերտ քաղաքի աւերակները, որոց շինութիւնների և ալգիների տեղը մի քանի տասնեակ վերստ տարածութիւն է

բռնում: Թէպէտ ալդ նախկին քաղաքը ուղղակի Արաքսի ափին է գտնուում, բայց Նրա ժողովուրդը երբէք Արաքսի ջրից օգտւած չի եղել, որովհետեւ Արաքսը աւելի ցածր է քան դաշտերը. ալ ջուրը ստացել են Սինակ լեռների բարձրութիւնից, որտեղ ներկայումս էլ կալ մի մեծ լճի հետք: Ուրեմն ալդ նախկին թագաւորանիստ մալրաքաղաքի և նրան շրջապատող գիւղերի ժողովուրդը օգտւել է ոչ թէ հոսող ջրերից, ալ արհեստական լճերից՝ ստորերկրեալ խողովակաւոր ջրանցքներով: Արաքսի գետից դէպի արևելահարաւ, 30 վերստ հեռաւորութեան վրալ, գտնուում են շինութիւնների աւերակ հետքեր, որին ժողովուրդը «Ղարա-հասար» (սև պարիսպ) է կոչում, իսկ դրանից դէպի վեր՝ բոլորովին դէպի հարաւ՝ նուցնալէս կան աւերակ շինութիւնների հետքեր և քրիստոնեաների զերեզմաններ խաչքարերով, որտեղ ներկայումս ոչ մի քրիստոնեալ չի ապրում, ալ քրդեր և թուրքեր են:

Ղարա-հասարից վեց վերստ դէպի արևելեան կողմը կալ մի աւերակ շինութիւն սրբատաշ քարերով ու կրով շինւած, գեղեցիկ քանդակագործ նկարներով: Ալդ շինութիւնը կոչում է «քարան-սարա» ալախքն հաղորդակցութեան կալարան, որի ձև չատ չարմար է ալդ բառի մտքին: Շէնքը բաղկացած է 30 կամարակալ սենեակներից, որը մինչև վերջին ուսութիւնքական պատերազմը, նաև մի երկրորդ չարի ունէր:

Ներկայումս Ղարահասարում բնակւում են հինգ տուն թուրքեր, որոնք, իրենց խմելու ջուրը վերցնում են հարեան գիւղի աղբիւրից, իսկ ցանքերը ջրում են ձիւների գարնան հալոցներով, որը տնում է մինչև ամրան կէսը:

Յիշեալ Ղարա-հասարից 15 վերստ դէպի արևելք գտնւում է Ալիքուլակ թրքաբնակ գիւղը. աջտեղ կան աւերակներ և նրանց մէջ մի եկեղեցու հիմք: Ալդ գիւղից դէպի հիւսիս՝ մինչև Արարատեան դաշտը՝ տարածւած են նախկին ալգիների հետքերը մօտ 18 վերստ: Ալդ տարածութեան վրալ ալգիները և արտերը, հնումն, ջրելու համար շինւած են եղել արհեստական լճեր և ստորերկրեալ խողովակաւոր ջրանցքներ, որոնց հետքերը մինչև ալժմա էլ կան: Յիշեալ աւերակներից դէպի վեր՝ ալժմ մարդաբնակ Ասմա և Մաղրա գիւղերում 1883 թւին՝ դետինը հերկելիս՝ արօրի խովը գուրս բերաւ երկար շարք կաւ խողովակներ, որոնց միջով մի ժամանակ ընթացել են աղբիւրների ջրերը, որոնք ներկայումս բոլորովին չորացել են, և տեղերն են միայն երևում:

Ասմա գիւղը ալժմ բոլորովին անջրախ է ¹⁾:

¹⁾ Նույն գիւղի մօտ, լեռան վրալ, ժալոերի մէջ կան հնուց փորած սենեակներ. ստորոտում երբեմն արօրի խովը գուրս է բերում ոսկէ և արծաթի, գրաւներ, որոնցով հնաքրքրւելը հնադէաների պարտքն է:

Բոլոր վերոլիշեալ աւերակները գտնուում են Արաքս գետի աջ ափին (Սուրմալուի գաւառում), իսկ նրա ձախ ափին (Էջմիածնի գաւառում) կալ նոյնպէս մի ընդարձակ ամալի տարածութիւն, մինչև Արաղած լեռան ստորոտը, որտեղ նոյնպէս բաղմաթիւ աւերակներն հետքեր կան:

Ղարա-հասարի մօտ գտնուող վերևում նկարագրածս, աւերակ քարաւանսարալի նման մի աւերակ շինութիւն էլ գտնուում է Արագած լեռան վրայ (Ալէքսանդրապոլի գաւառում), որը կարծես միննոյն քարից և միննոյն ճարտարապետի շինածն է: Հաւանական է, որ շատ հնումը Վրաստանի և Հայաստանի մէջ առևտրական նշանաւոր հաղորդակցութեան ճանապարհներից մէկն է եղել ալդ կողմը,— ալն է՝ Թիֆլիսից դէպի Փամբակաձոր, աջնտեղից Արագած լեռան վրայով դէպի Սրանդակերոտ, իսկ վերջինից Ղարա-հասարի մօտով դէպի Հին Բալազէտ, Վան և Թարսիզ քաղաքները: Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ ալդ ճանապարհներն վրալ գլուխուղ ալթմ աւերակներով լի տարածութիւնը հին ժամանակներում եղել է չէն և ծաղկած զրութեան մէջ, որից օգտուել են հողագործները: Հետևապէս եթէ ներկայումս ձեռք առնելն ունի միջոցները, ինչ միջոցներով որ օգտուել են նախկին ընակիչները,— վերանորոգելն նախկին ստորերկրեայ ջրանցքները և նորերը փորելն, բաց անեն նախկին աղբիւրները որ ներկայումս չորացել են, ալն ժամանակ նշանաւոր քանակութեամբ կ'ընդարձակեն տեղական հողագործների մշակելի հողերը:

Ալն աղբիւրները, որ ալթմ կան աննշան քանակութեամբ Արարատեան դաշտը շրջապատող Բարդոզ լեռների վրայ, հին ժամանակներում շատ առատ են եղել, որին վկայ են ժողովրդական շատ աւանդութիւններ:

Հաւանական է, որ ալդ աղբիւրները սկսեցին չորանալ ալն օրւանից, երբ վալրենի ցեղերի աւերիչ ձեռքերով ոչնչացան լիշեալ լեռների բնական անտառները, որոնց հետքերը ներկայումս կենդանի վկաներ են նրանց անցեալ զոյութեան: Արարատ լեռան կէս բարձրութեան վրալ կալ մի փոքրիկ անտառ Ղորղան անունով, դժբաղդաբար սրա էլ մի մասը, ամեն տարի, կրակի մատնելով՝ այրում են Ձալալի ցեղի բարբարոս քրդերը: Նոյնպիսի անտառի հետք կալ նաև Փառնաւատ գիւղից դէպի Կազզւան տարածած լեռների վրալ, որը նոյնպէս օրէցօր ոչնչանում է քրդերի ձեռքով: Ալդ երկու անտառապատ լեռների բոլորովին մէջ տեղին, Գևարմաչօ լեռան գագաթին, սրանից 16 տարի առաջ, պատահեց ինձ անցնել դերիմաստի և պանտաւանձի խիտ մացառուտի միջով: 16 տարի չտող ինձ նորից վիճակեց բարձրանալ նոյն լեռան զրուխը և դաւելով նկատեցի, թէ ինչպէս քիւրդը, ոչխարի և ալծի հետ միացած, շատ եռանդուն կերպով ոչնչացրել և մի աննշան հետք էին թողել նախկին մացառուտից:

Անկասկած մի ժամանակ ամբողջ Բարդոզ լեռնաշղթան պատած է եղել խիտ անտառով, որի շնորհիւ հոսելիս են եղել նոյն տեղերից առատ

աղբիւրներ և ջրեր և հնարաւորութիւն են տւել իրենց ստորոտներում
յներկայ աւերակներով լի ամալի տարածութիւնը մարդաբնակ լինելու
Յանկալի է, որ նոյն լեռները արհեստական կերպով նորից ծածկւելին
անտառներով, որի օգուտը ապագաւում անհերքելի է:

Հողը իր մէջ միշտ ջուր է պարունակում. հետեապէս ալդ չպէտք է
անուշաղբի թողնել, և ամեն ջանք գործ պէտք է դնել անջրդի տեղերում
հողի միջից ջուրը երես դուրս բերել արհեստականով:

Ալդ արհեստը հին ժամանակներում մեծ զարգացումն էր ստացել
Ասիայում, իսկ ներկայումս Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգը, որ
ըստ մեծի մասին դուրկ է հոսող ջրերից և անտառներից՝ ոռոգւում է
քեահրեզներով—ստորերկրեայ խողովակաւոր ջրանցքներով—և շատ, նոյն
իսկ աւաղոտ անապատներ արհեստական ոռոգման շնորհիւ նախանձելի
են դարձել իրենց արդիւնաբերած առատ պտուղներով:

Նոյնը կարելի է կատարել և մեղնում, թէպէտ մեր երկրում աւելի
դժւարութեամբ կը փորեն քեահրեզներ, որովհետեւ մեր երկրի լեռների
կազմածքը աւելի կարծր է Պարսկաստանի լեռների կազմածքից, ինչ-
պէս ցոյց են տւել փորձերը:

Հէնց մեր սեփական փորձերով տեսել ենք, որ մեր լեռներում մեծ
ու կարծր քարեր կան, իսկ Պարսկաստանի լեռները աւաղախառը, ան-
քար և փուխր են:

Արդեաւոր թ քարերի շնորհիւ՝ մեր երկրում ստորերկրեայ ջրանցք
փորելիս՝ գետնի տակով 4—5 արշին անցնելուց լիտոց հարկաւոր է լի-
նում մի նոր լուղ բաց անել դէպի դուրս, այն ինչ Պարսկաստանում 40—50
արշին գետնի տակով գնալուց լիտոց հաղիւ կարիք է լինում նոր լուղ
բաց անելու:

Այխատութեան դժւարութիւնը երբեք արգելք չպէտք է համարել
ալդ օգտաւէտ գործը կատարելու համար, որովհետեւ ջրի օգուտը մեր երկ-
րում հողագործութեան համար ակնյայտնի է:

Այն քեահրեզները, որ Պարսկաստանում երեք բանւորով կարելի է
մէկ տարում փորել վերջացնել, մեղնում նոյնքան բանւորով կարելի է 3
տարում վերջացնել որի օգուտը ի նկատի ունենալով՝ եռապատիկ աշ-
խատութիւնն անգամ մեծ կորուստ չպէտք է համարել:

Ուրեմն մեր երկրի հողը ընդարձակելու համար ամենից առաջ պէտք
է լիչեալ ամալի տարածութիւնները ջրաբեր դարձնել, որի միջոցները
առաջարկեցինք, այն է՝—փորել քեահրեզներ և հողի տակ անհետ կորչող
ջրերը երես դուրս բերել, երկրորդ՝—բնութիւնից հրաշակերտած ձորերում
չինել արհեստական լճեր և հները նորոգել աւելորդ ջրերը ժողովելու և
տնտեսելու համար. երրորդ՝ լեռների բարձրութիւններում անտառներ զար-
գացնել, որպիսի տեղերը իսկապէս անօգուտ են երկրագործութեան հա-

մար և, ինչպէս տեսանք վերեւում, մի ժամանակ անտառապատ են եղել: Անտառները հողի և օդի մէջ կը պահեն զովութիւն, որով կ'առատանան ներկայիս նւաղած աղբիւրները:

Այդ բոլորը կատարելով՝ նշանաւոր և մեծ տարածութեամբ կ'ընդարձակեն մեր հողերը և շատերը հաց ստանալու միջոց կ'ունենան:

Աւելորդ եմ համարում խօսել Արարատեան նահանգի աջ ամալի հովիտների ռուգելու մասին, որոնց միջով անցնող գետերից կարելի է ջուր բարձրացնել, որտեղ գլուխ պատուելու մեծ խնդիրներ չկան, այլ ցանկութիւն և դրամ է պէտք:

Ո՞վ է մեր առաջարկած վերուշեալ խնդիրներին կատարում սուղը, ձեռնարկողը: Միթէ մեր գիւղացին կարող է ալգալիսի ծանր դործերի ձեռնարկել և սպաղալի լոյսով ներկաւումս ծանր զոհաբերութիւններ անել: Դրա համար պէտք է բարեխիղճ հոգատար, դրամ և բանւոր ձեռք:

Վերջապէս ալդ ամալի տարածութիւնները անհող գիւղացիներին չեն պատկանում, ուրեմն ինչ լոյսով նա զոհաբերութիւն անէ, աշխատութիւն դործ դնէ:

Այդ ամալի տարածութիւնները պատկանում են գլխաւորապէս պետական գանձարանին և ապա մասնաւոր կալւածատէրերին: Լեռնալիւն բարձրութիւնները, որտեղ աղբիւրներ կան և որոնք պէտք է անտառով պատել, նոյնպէս պատկանում են գանձարանին և մասնաւոր կալւածատէրերին ¹⁾:

Այս խնդիրը լուծելու համար ընդհանուր ոլմերով պէտք է աշխատութիւնը առաջ տանել, որի նախաձեռնողը պետութիւնը պէտք է լինի: Նախ պէտք է մշակել մի օրինական պալման, որի շնորհիւ ալգ ամալի հողերը պիտի անցնեն հողագուրկ գիւղացիներին. ևս ուր պէտք է կազմել վիճակագրութիւն, թէ ներկաւումս որքան հողագուրկ գիւղացիներ կան և որքան ու ինչ կերպ կը ցանկանալին մասնակցել ալդ աշխատութեանը, և ապա որոշէր միւսների և պետութեան սահմակցութեան պալմանները:

Ինչպէս անհող դաշտեցին, նոյնպէս մասնաւոր կալւածատէրը, պետութիւնը, լեռների վրա ապրող գիւղացիները ալդ դործից ունին իրենց առանձին օգուտները և ահա ինչպէս: Մասիս սարից մինչև Կաղզման՝ ամ բողջ լեռնաշղթան՝ 150 վերստ երկարութեամբ և 20—40 վերստ լայնութեամբ ծառերից բոլորովին զուրկ է: Երեակալեցէք, որ ալդ լեռնեցին բահի 20 կոպէկանոց կոթ առնելու համար երկու օր պէտք է կորցնէ, մինչև իջնի զաշտալին գիւղերը, առնի և վերադառնալ: Ապա որքան զժւարութիւն կը լինի տան ծածկի փալտ և ուրիշ ալգալիսի պէտքերը հողալիս:

¹⁾ Թէպէտ ալդ հողերի վրա ապրում են հողից օգտուող գիւղացիներ:

Լեռնացիների օգուտը ալս ղէպքում ակնալսնի լինելով՝ նրանք պէտք է ուրախութեամբ մասնակցեն իրենց՝ երկրագործութեան համար անօգուտ հողերը անտառով պատելուն. Պաշտեցին էլ ինկատի ունենալով իր անհող դրացուն, որի ծանրութեան տակ իսկապէս ճընշւում է, չպէտք է խնայի իր աճեցրած մացառներն ու ճիւղերը լեռնեւում վերատնկելու համար. իսկ ամենից շատ մասնակցութիւն պէտք է ունենալ կառավարութիւնը, որը թէպէտ երկար ժամանակից, աչն է՝ 50—70—100 տարուց չետոյ կը քաղէ իր օգուտը ամալի տեղերը շէնցնելով, բայց 50—70 տարին երբէք երկար չպէտք է համարել պետական ալգալիսի մի հսկալ ձեռնարկութեան համար:

Պետութիւնը գոնէ պարտաւոր է կարգադրել, ձեռնհաս պաշտօնեաների միջոցով հսկել, պահանջել և ըստ կարելոյն նպաստել նեւթականապէս:

Ծիծաղելի կը լինի, եթէ մենք առաջարկենք հողագործի գիւղացուն 50—100 տարի սպասել, որ զարդանան անտառներ, առատանան ջրեր և աչն ժամանակ նա կարողանալ երկրագործութեամբ պարապել, մինչդեռ գուցէ նրա ոսկորներն էլ փոած լինին աչն ժամանակ. Նրա ներկալ պահանջներին շուտափովթ օգնութիւն կը հասնեն արհիւտական լճերը, ստորեկրկեալ քեհհրեզները, իսկ անտառները ապագալում մեծ ապահովութիւն կը լինեն աղբիւրները չորանալուց պաշտպանելու և զարդացնելու համար:

Գուցէ շատերը կասկածեն ալգալիսի տեղերում անտառներ աճելու մասին. բայց ալգ կասկածը փարատում է նախկին անտառների ներկալումն մնացած հետքերով և ապա սեփական փորձերով: Սրինակ. մօտ 4 հազար ոտ բարձրութեան վրալ եօթը տարի առաջ տնկած ծառերը արդէն պիտանի են դարձել և դործածւում են ալթմ. նոյն բարձրութեան վրալ ղեղձներն աչալ երրորդ տարին հիանալի աճում է, մինչդեռ նա ամենաքնքոյ ծառն է մեր երկրում. թթենին երրորդ տարին տւեց առաջին պտուղը, որի վարդանալով կը տարածւի և շերամապահութիւնը, ուստի սրանից աւելի բարձր տեղերում իրենց չարմար ծառերը կ'աճեն. ղերիմաստը և պանտան աճում են 8 հազար ոտ բարձրութեան վրալ:

Հաշուելիւ կազմելով, գուցէ շատերը անօգուտ համարեն աչնքան ծախք և աշխատանք ալթմից գործ ղնելը՝ ապագալում ստանալիք օգտի հետ համեմատելով. բայց մենք վստահ կերպով ասում ենք, որ աշխարհի մէջ գիւղացու համար ոչ մի օգուտ գերակշռող չի կարող լինել հողի օգուտից. կարիքն էլ երբ և իցէ, քաղաքակրթութիւնը տարածելով, ստիպելու է մեղ կատարել ալգ բոլորը, սակաչն ուշ կը լինի, և մենք դառնապէս կ'ողբանք մեր կորուսած ժամանակը. Եթէ անօգուտ չէ աշաղին ծախքեր աճել և աշխատութիւն գործ ղնելով ճահիճները չորացնել երկրագործութեան համար պիտանի դարձնելու, ինչպէս անում են կարիք ու-

Տեցող լուսաւորւած երկրներում, հոգնապէս անօգուտ չի լինի ծախք անելով մեր երկրում զէմի (անջուր) հողերը ջրաբերի դարձնել:

Այսչափ բաւական ենք համարում խօսել զէմի հողերը ջրաբերի դարձնելու մասին, որով մեր երկրագործների ապագան հողի կողմից ճշանաւոր կերպով ապահովւած կը լինի. իսկ ներկալուծու կան աւելի ակրող հարցեր, որոնք զառնացնում են մեր գիւղացիների կեանքը, և որոնցով նրանք աւելի տանջւում են, քան թէ կեանք են վաշելում աշխարհիս երեսին:

Բնութիւնը կտրծեա ստեղծւել է մեր գիւղացուն ոչ թէ երջանկացնելու, այլ տանջելու համար. արեգակը՝ մեր գիւղագուն ոչ թէ տաքացնելու՝ այլ խաշելու, ալրելու համար է զուրս դալիտ Հողը, թէպէտ գիւղացի երկրագործի սկզբնակսն իշխանութեանն է կնթակալ, բայց նրա համար ոչ թէ պտուղ տալու, օգուտ տալու միջոց է, այլ նրան տանջելու և չարչարելու համար բնութեան մի պատիժ է կարծես: Եւ նոյն ցորենը արգիւնաբերող գիւղացիները չափ ժամանակ կարօտ են ցորենի ալիւրին, որի հետ երբէմն կորեկի կամ դարու ալիւր են խառնում, որպէս զի համը դառնացնելով միջոց չտան երեխաների ախորժակը զարգանալուն, որովհետեւ նրանք չեն կարողանում լիութեամբ պաշար հասցնել իրենց բազմանդամ գերդաստանին...

(Շարունակելի)

ԼԵԶԻԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅԻ

Արդէն մօտ կէս դար է որ մեր գրականութիւնը իւր անիւը շուռ է տւել՝ զբարարը փոխելով աշխարհաբարի։ Դա լեզուի կատարելութեան խնդիր չէր, այլ մի հիմնական աշխարհայեացքի. գրականութիւնը՝ ժողովրդի համար—ահա թէ ինչ էր ուզում ասել այդ յեղաշրջումը։ Գրականութեան լեզուն պէտք էր մօտեցնել ժողովրդական լեզուին, որպէս զի ժողովուրդը կարդացածը հասկանար. նոր գրականութիւնը իւր պաշտօնը հասկանում էր շատ աւելի լայն մտքով. նա կամենում էր մտնել ազգի բարձր խաւերից մինչև ամենաստորինները և ոչ թէ գործ ունենալ մի սահմանափակ թւով ուսումնականների հետ։ Աշխարհաբարով ոչ միայն գրական լեզուն պիտի ժողովրդին մատչելի լինէր, այլ և նոր գրականութեան նիւթերը. նոր գրականութիւնը չպիտի օտար մարդկութեան, ազգի և ժողովրդի ոչ մի մեծ թէ վոքը խնդրին, այնպէս որ գրքին դիմողները պիտի լինէին ամեն կարգի մարդիկ։ Այդ նոր պահանջի ամենաբնորոշ արտայայտութիւնը եղաւ պարբերական մամուլը, որի գոյութիւնն իսկ ենթադրում է ընթերցողների լայն շրջան, և առանց որի չի կարող մի ազգ՝ նոր ժամանակի ազգութիւն լինել։

Աշխարհաբարի, այսինքն ժողովրդին մատչելի կերպով գրելու պահանջը զգացել են մեր նախնիները դեռ 6—700 տարի առաջ, երբ սկսեցին գրել ռամկախառն զբարարով և որը մի նոր գրական շարժում առաջացրեց։ Սակայն այդ շարժումը կանգ առաւ՝ մահմեդական նաաճողների տիրապետութիւնով—Հայաստանի մի ծայրից մինչև միւս ծայրը. բայց և հետեւեալ դարերում ռամկական գրա-

թարը յարատեւեց. կարդացէք 17-րդ դարից Առաքել Դաւրիթեցուն, 18-րդ դարից Աբրահամ Կրետացուն—դոցա ընթերցումը չի պահանջում մի առանձին գրաբարագիտութիւն, և նոցանում լիքն են աշխարհիկ բառեր ու դարձաւորներ: Վենետիկի Մխիթարեանները 18-րդ դարի միջերեքից վերականգնեցին զասական գրաբարը, հայ կլասիկների ընտիր հրատարակութիւններով և հին լեզւի ուսումնասիրութիւնով. դռնկացրած գրաբարը յարգից ընկաւ, և նորատեղը սկսեց բռնել արդէն իսկական աշխարհաբարը, դարիս սկզբներից՝ արեւմտեան հայերի մէջ, դարուս երկրորդ կէսից՝ արեւելեան հայերի մէջ, նախ մրցելով գրաբարի հետ, ապա իբրեւ միակ կոչւածը զործածական գրական լեզու լինելու ներկայումս:

Նոր գրական լեզուն պարզ ընդօրինակում չէր մի որ և է բառբառի. ռամիկ ժողովուրդը չափազանց ազդւել էր օտար ազգերի տիրապետութիւնից. դորա ազդեցութեան ներքոյ՝ նա կորցրել էր նաեւ իւր լեզւի առանձնայատկութիւններից շատերը՝ բառեր, դարձաւորներ, ոճերի նրբութիւններ. իսկ այն ամենից, ինչ պահպանել էր, մի մասը կրում էր ստորացած ճաշակի դրօշմ, որպիսին կարող էր արտադրել հայ ժողովրդի քաղաքական և սոցիալական ստորացրած դիրքը: Դորա վրայ աւելանում էր հայ ժողովրդի բաժանւածութիւնը ըստ բառբառների, որով մի հայկական բառբառ կազմւում, մշակւում և զարգանում է եղել առանց ամբողջ հայութեան հաւաքական ոյժի, այլ միմիայն տեղական ժողովրդի ոյժերով, միայն այն ոգով, որ կարող էր արտադրել մի սահմանափակ ժողովուրդ. և ընդհանուրը մի կողմից աւանդական գրաբարն էր, որը ժողովուրդ կրթելու ոյժը կորցրել էր, և միւս կողմից՝ մահմեդական ազգերի լեզուները, մեր երկրում գլխաւորապէս Աղերբէջանի թուրքերի լեզուն, որը զարերի ընթացքում միակերպ ազդել է հայերէն բառբառների վրայ՝ թէ՛ Երեւանում, թէ՛ Նախիջևանում, թէ՛ Ղաթաբաղում, թէ՛ Շամախում, թէ՛ Նուխում, թէ՛ Աղուլիսում, թէ՛ Լոռում, թէ՛ Թաւրիզում, թէ՛ Սալմաստում, թէ՛ Թիֆլիսում, (ուր աւելացել է դորա վրայ նաեւ վրացերէնի ազդեցութիւնը), ինչպէս տաճկականը արեւմտեան հայերի բառբառների վրայ՝ Վանում, Կարինում, Բայազէ-

դում (և այդ տեղերից Ալէքսադրապոլ, Ախալցխայ և Ախալքալաք գաղթածների վրայ, Ղրիմում և այստեղից Նոր-Նախիջևան դաղթածների վրայ, և այլն ¹⁾):

Բազմաթիւ բառբառների մէջ այն, որ համեմատապէս ամենից կատարեալ կերպով ներկայացնում էր հայկական գլխաւոր մարմնի աւտոնոմական ոգին՝ բառերի արտասանութեան, կազմութեան, զարձակման մէջ, և այլն, դա՛ երևանեալ բառբառն էր, որը քիչ թէ շատ զուտ՝ գործ էր ածւում իբր միջազաւառային հայերէն լեզու դեռ աւելի առաջ քան գոյութիւն ունէր աշխարհաբար գրականութիւնը:

Այդ բառբառի զուտ ժողովրդական ձևը վերարտադրեց Աբովեան իւր «Վերք Հայաստանի» արձակ պոէմայում: Բայց այդ ձևովն ա գրական լեզուի յատկութիւնները չունէր, և այդ պատճառով նորա վրայ չհիմնեց աշխարհաբարի մշակութիւնը, որը աւելի առաջ էր գնացած շատ թէ քիչ կիրթ հայախօսութեան մէջ. այդ աշխարհաբարը, իբր միջազաւառային հայերէն լեզու, յայտնի էր ոչ միայն Երևանի գաւառին, այլ և գուրսը:

Այսպիսով երբ մեզնում դեռ ևս չկար արևելեան հայոց աշխարհաբար գրականութիւն—կար արդէն արևելեան հայոց աշխարհաբար գրական լեզու, որ խօսւում էր, բայց չէր գրւում: Եւ հէնց այդ է որ կոչւում է աշխարհաբար, որ դեռ չի նշանակում գաւառաբառ. աշխարհաբար կոչւում է նոր ժամանակի զրաւան լեզուն, որ կազմւել էր սակայն նոր գրականութիւնից սուտ: Թէ ինչ կերպաբէր էր կրում այդ լեզուն, այդ մասին թող վկայեն մի քանի քաղաածներ առաջին տարիների աշխարհաբար գրւածներից. նորընտիր կաթողիկոսի առաջ ներսիսեան դպրոցում յայտնի վարժապետ Յակոբ Կարինեանցի գրաբար արտասանած մի ճառը ինքը հեղինակը չա-

¹⁾ Այդ ազդեցութիւնը շատ աւելի զօրեղ է եղել, քան ինչ որ լատինի է մեր գրականութիւնից, ուր, մեր գիտութեամբ, բնաւ չօչափւած չէ ապր խնդիրը, մինչդեռ այդ հարցի քննութիւնը միմիայն լատինական նշանակութիւն չունի, այլ ամենամօտ կերպով չօչափւում է մեր հերթական խնդիրներից մէկը—ժողովրդի ընթերցանութեան գործը: Մենք այդ խնդրին մի ալլ անգամ կը վերադառնանք:

ջորդ 1860-ին այսպէս փոխեց ճշգրի մեր գործածական աշխարհաբար լեզուն:

«Վեհափառ Հայրապետ և վսեմաշուք այցելուք.

Կարելի է մի քանիսներին անհաճոյ և անյարմար երևի նոր կերպով խօսելու եղանակս, որը որ սկսելու եմ: Կարելի է այսօրւան օրս շատերը կամենում են լսել ինձանից, որ ես գանազան ճարտար ձևերով, շատ ածականներով Զեր գալուստը շնորհաւորելու ճառ ասեմ և նորա հետ շռայլութեամբ թափեմ Զեր բարեմասնութեանց վրայ մարդահաճոյ գովաւանքներ, միանգամայն վիզ առնելով բեմական ատենախօսի և կենսազիր պատմաբանի պաշտօնը: Բայց ես կանգնած լինելով արդարամիտ ժողովքի ատենի մէջ և աւելի ևս նորա Գահակալի առաջ, որ աշխատում է, որ ամենայն ջանք գործ է դնում իր ազգը Բարի Մարդ և Բարի Քրիստոնեայ շինելու, թողնում եմ անօգուտ գրութիւնները և կարողութեանս չափ ևս համարում խօսիլ պարզ ճշմարտութեան և փառքից զրկած օգոտակարի վրայ միայն:

«Այս բանի համար ստիպում է ինձ և ժամանակիս յարմարութիւնը, վասն զի այն բանը՝ որը որ ամէն օր հալում եմ իմ աշակերտների ականջներումը, ինչ տեղ ու ինչ ժամանակ կարող եմ հանդիսի մէջ հանել, եթէ ոչ այս պատկառելի ժողովումը, որպէս շի հաստատւին նոցա թերակատար խորհուրդները, թէ արդարեւ ճշմարտութիւն է այն, որ դասատան անգարդ աթոռիցը քարոզում է միայն նոցա ականջներումը ու որը որ իրա համար տեղ է գտնում վսեմապատիւ ժողովքի միջի ատենախօսութեան ամբիոնի վրայ:

«Այս երկրորդ անգամն է, Տեառք իմ, որ բարեբաղդ եմ գտնւում, կամ իսկապէս ասել, իմ վրայ հարկ է դնւում, որ ես այս տեսակ ատենախօսութիւն անեմ: Տասն և չորս տարի առաջ արժանալիչատակ Ներսէս Հայրապետի այս դպրոցիս այցելանելու ժամանակն, նորա պատկառելի կերպարանաց առաջը ես բեմբասաց եղաց ժամանակի կարիքին յարմար, հերքելով մեր ազգի անուսումնութեան կարծիքը, որոյ մէջ հաստատ փաստերով առաջարկեցի, թէ ինչքան հարկաւոր է մեզ

այժմ, որ մենք կարգաւորեալ ուսմունքով կրթենք մեր որդւոցը, եւ թէպէտ այն ժամանակը ախորժ ունինգրութեան հանդիպեցան իմ խօսքերս, բայց թէ ի՞նչ տպուորութիւն դործեցին և նրանց պտուղը ի՞նչ եղաւ, ժամանակակից պատմութիւնները կարող են յայտնել և մեր ապագայ սերունդներին քարոզ լինել:

Այժմ կրկին կանչուելով այս ասպարիզի մէջ՝ շուարուած տարակուսում եմ, թէ հրտեղից սկսեմ, ի՞նչ խօսիմ և որտեղ խօսքս վերջացնեմ: Որովհետեւ ժամանակը տեսնում եմ կարճ և դիւրափոփոխ, մեր ազգի պէտքերը և կարիքները չափիցը անց կացած, մեր ազգակիցների մտքերը և խորհուրդները միմեանցից տարբեր և որը որ ամէնից շատ ցաւալի է և ազգի կորստեան պատճառը, երկպառակութիւն մէկ հօր ու մօրից ծնած եղբարց մէջ:

Եւ ահա այս ամէնը միասին մտքիս առաջ դուրս տալով, շլացնում են խորհուրդներիս տեսարանը: Եւ ի՞նչ, այս դժուարութիւններից յաղթուելով լռեմ արդեօք. քաւ լիցի, վախեանալը տկար հոգւոյ նշան է, իսկ յուսահատութիւնը՝ կենդանի մեռելութիւն:

Ուրեմն յոյս դնելով ազգասիրութեան հոգւոյ օգնականութեան վերայ, Քահանայապետ մեծ... և այլն ¹⁾:

Եւ կամ ահա մի այլ յօգւածից մի կտոր, աւելի ևս մաքուր աշխարհաբար.

Մի մարդու բնակութեան համար շինում են ահագին պալատներ. չէ՞ որ առաւել լաւ կը լինէր մի քանի համեստ շինութիւններ կառուցանել բիւրաւոր թշուառների համար, որոնք մի տեղ չունին իրենց գլուխը դնելու:

Բոլք արդէն հարուստ էք, բայց էլի աշխատում էք բազմապատկել ձեր գանձերը: Ո՞ւմ համար, ձեր որդւոց համար: Առաքինի մարդու համար մեծամեծ հարստութիւններն առաւել անպատշաճ են քան թէ օգտակար, որովհետեւ նորա ուշք ու միտքը ցնորում են: Իսկ մոլի մարդը միշտ նորանոր մի-

¹⁾ Կուռնիկ Հալոց Աշխարհի, 1860 էջ 185 և լաջորդները:

ջոցներ է գտանում իւր հարստութեան մէջ իւր բաղձանքները և իւր հաճութիւնները լցուցանելու:

«Շատ ամօթ բան է խաբել նրանց, որոնց հետ կենում ենք: Երկու աւագակ մտան մի զիւղ և բոլոր բնակիչներին կոտորեցին բացի երկուսից: Սրանց մինը կոյր էր, իսկ միւսը անդամալոյծ. կոյրը անդամալուծին նստացրեց իւր ուսերի վրայ և անդամալոյծն սկսաւ ցոյց տալ նրան ճանապարհ: Երկուսն էլ ձամբաց ընկան և իւրեանց համար ապաստանարան գտան: Այսպէս էլ կենաց դժուարութիւնները կը հեշտանան, եթէ մարդիկ փոխադարձութեամբ օգնեն մինը միւսին»:

«Ինչ է այս կեանքը: Միտս բերելով...» և այլն ¹⁾:

Ահա արևելեան հայոց այն աշխարհաբարը, որ մշակել էր մեզնում դեռ ևս աշխարհաբար գրականութիւնը հաստատելուց առաջ: Այդ աշխարհաբարի ամենահաւատարիմ ներկայացուցիչը կարող է «Կոռուկ»²⁾ ամսագիրը համարել, որից և վերը առաջ բերինք երկու նմուշներ:

Այդ նոյն աշխարհաբարն է, որ հիմք ծառայեց «Հիւսիսափայլ» ամսագրին, քիչ ու միչ փոփոխութիւններով. ահա նալբանդեանի լեզուից մի նմուշ 1858 թականից, տպած Ս. Նաղարեանցի խմբագրութեամբ.

«Նախիջևանը գտանւում է Դօն գետի աջակողմեան ավազան, մի բաւական բարձր սարի վերայ, ափսոս որ քաղաքի շինւածքը չեն սկսանվում իսկոյն գետի ավից, դորա հակառակ գետեզից կէս վերստ ճանապարհ պիտոյ է կատարել մինչև քաղաքի սկիզբը: Պատմում են թէ կամեցած էին սկզբումը գետի ավից սկսանել քաղաքաշինութիւնը, և որպէս թէ փորձարած էին մի քանի մարդիկ բնակութիւն հաստատելու գետի մօտ, բայց աւագակներից երկիւղը ստիպել էր նորանց հեռանալ այդ տեղից: Պիտոյ է կարծել, որ անհիմն է այդ պատճառը, որովհետև քաղաքի կենտրոնը, ուր գտանվում է Աւագ եկեղեցին, և գլխաւոր հրապարակը, այլ և միւս եկեղեցիների համարեա թէ միաշափ հեռաւորութիւնը կենտրոնից, սորա

¹⁾ Պ. Մուրադեանց, Կոռուկ, 1860 էջ 101—102.

չորս կողմով, ցոյց են տալիս, որ քաղաքի հիմնարկութիւնը եղած է առանց ուշադիր լինելու այն օգուտներին, որ յառաջանալու էին դեռի մօտաւորութենից: Ինչպէս և եղած լինէր այս, միայն քաղաքը բաւական զեղեցկաշէն է, տուները եւրոպական ճարտարապետութեամբ, մանաւանդ որ գտանուած էին քաղաքի կենտրոնում, համարեա թէ բոլորը քարից ու աղիւսից շինած: Եկեղեցիքը, որ վեց հաւ են թւով, հոյակապ և ամենեւին նոր ճարտարապետութեան կանոններով, որոնցից Աւագը, Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի անունով, գտանուած է քաղաքի մէջ տեղը մի մեծ հրապարակի վերայ: Մօտ տեղեր Նախիջևանի շրջակայքում չկան այդպիսի հոյակապ տաճարներ: Եւ այլն:

Նոյն յօդածի շարունակութիւնից ահա մի կտոր աւելի գիտական նիւթի մասին դրած.

«Նախիջևանի բնակիչների թիւը, բաց ի հինգ հաւաբնակ շրջակայ զեղերից, հասանում է մինչև 12,000: Կեանքը այդ քաղաքի մէջ միօրինակ է և ձանձրալի. կանայք և աղջիկները վարում են մի փաստակար նստողական կեանք, զոցանից շատը զոհ է լինում քարակացաւ ասացեալ տկարութեանը: Զարմանք է. Նախիջևանում, ինչպէս նաև առ հասարակ Ասիայի մէջ, ըստ մեծի մասին զործածական կերակուրքը են խմորեղէն, որ մեծապէս զօրացնելով զօլոտուխա ասացեալ տկարութիւնը մանուկ մարդերի մէջ, սոցա պատանեկութեան հասակում, մինչ արիւնը առատութեամբ վազում էր մարմնի դէպի ի այդ սահմանքը, արդէն մեծ յաջողութեամբ ձեռնառն են լինում, որ բարակացաւական բլրակները բաժանւէին արիւնից և նստէին թոքերի կազմուածքի վերայ: Եւ այլն:

Մենք դիտմամբ վերցրինք աշխարհաբար լեզւի նմուշներ Հիւսիսասիայի (1858 թ.) և Կուսնկի (1860 թ.) առաջին տարւայ հրատարակութիւններից, որովհետև նոքա են գլխաւորապէս, որ յայտարարում են արեւելեան աշխարհաբարի մուտքը գրականութեան մէջ: Գոցա հետ յիշատակելու է Ռ. Պատկանեանի ու ընկերների առաջին հրատարակութիւնը (1855 թ.) և երկրորդը

1856-ին դոքա աշխարհաբարի գահակալութեան առաջին ժամնայ յայտարարներն էին, որի համապատասխան և այդ պրակները կրում էին այս նշանաբանը՝ «գրէ այնպէս, ինչպէս որ խօսում են, և խօսէ այնպէս, ինչպէս որ գրում են»։ Սա էլ, թէև աշխարհաբար, բայց իւրատեսակ էր. աւելի քան Հիւսիսամիայլի մէջ—այստեղ ոտանաւորի ներդաշնակութեանը զոհւած էր աշխարհաբարի կանոնաւորութիւնը. դորա կլասիկական նմուշը տալիս է «Արաքսի Սրտասուքը», գրւած և հրատարակւած այդ ժամանակներում.—թէև շատ մոզրիկային բայց մի կատարեալ խառնուրդ է նա խօսակցական աշխարհաբարի, գրաբարի և տաճկահայկականի։ Իբրև լեզու—այդ ձևի խառնուրդը զարգացում չունեցաւ և քնաց մեկուսացած. բայց յիշւած և նոցա յաջորդած պրակների ոչ բոլոր ոտանաւորների լեզուն այդ աստիճանի մեծ խառնուրդ էր ներկայացնում. Դոդոխեանի «Միծեռնակը» (Միծեռնակ, Ժիծեռնակ, Դու գարնան սիրուն թռչնակ, Դէպի ուր, ինձ ասա, Թռչում ես այդպէս արագ։ Անդ հեռու ալեւոր Հայր ունիմ սգաւոր, Որ միակ իւր որդուն Սպասում է օրէօր։ Երբ տեսնես դու նորան, Ինձնից շատ բարև արա, Ասա թող նստի լայ Իւր անբաղդ որդու վրայ) —այդ ոտանաւորը գրեթէ անխառը մաքուր աշխարհաբար խօսակցական լեզուն էր, որպիսին մեր նոր գրականութիւնը ժառանգ էր ստացել, այսպէս ասած, անգիր աշխարհաբար ժամանակից։

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ նախքան նոր լեզուի գրականութիւն սկսելը՝ մենք, գաւառաբարբառներից դուրս, արդէն ունէինք մի լեզու, առանց գրականութեան, բայց կատարելութեան չհասցրած գրական լեզուի արժանիքներով։ Դա խօսակցաբար մշակւած լեզուն էր, որ բնաւ չպիտի շփոթել գաւառական բարբառների, հետևապէս և ոչ Արովելանի պոէմայի լեզուի հետ։ Բայց արդէն նոր շրջանի սկզբում, այդ աշխարհաբարը, զանազան մարդկանց գրչի տակ՝ շատ կամ քիչ տարբերութիւններ էր ցոյց տալիս, որ մասամբ կարելի է տեսնել վերը առաջ բերած նմուշներից։ Դա սկիզբն էր խօսակցական աշխարհաբարի գրական մշակութեան, որ զանազան գրողներ տարբեր էին հասկանում։ Այդ տարբեր հա-

չեացքները ստեղծեցին աշխարհաբարի զանազան շկոլաներ, որոնց ուղղութիւնները որոշուում էին նրանով, որ ոմանց ձգտումն էր ժողովրդին աւելի ևս մատչելի լինել, ձեռք մեկնելով գաւառաբարբառներին, երբեմն նոյն իսկ զգուշաբար իջնելով մինչ նոցա սատիճանը. միւսների ձգտումն էր աշխարհաբարը մօտեցնել զրաբարին, որպէս զի կարելիին չափ քիչ տարբերութիւն լինի նորի և հինի մէջ. երրորդների ձգտումն էր ոչ այս և ոչ այն, այլ միայն հնարաւորութիւն ստեղծել, որ աշխարհաբարը արտաշայտի եւրոպական մոքի ամբողջ ճոխութիւնը իւր բառերի գանձով և նորա թուր արամբանական նրբութիւնները՝ իւր քերականական կազմութիւնով: Այս վերջին շկոլան մեծ մասամբ նպաստաւոր եղաւ երկրորդին, նոյն իսկ առանց դիտաւորութեան, որովհետեւ իւր թուռն ցանկութեամբ շտապով բառերի գանձ ժողովելու՝ նա այդ աւելի հեշտութեամբ զտնում էր Հայկազեան բառարանի մէջ, որ մի պատրաստի գործ էր, քան թէ գաւառաբարբառների մէջ, որոնց դեռ ուսումնասիրել հարկաւոր էր, մանաւանդ որ տեղական բառերի պէտքականութիւնը գրականութեան համար դեռ ևս ապացուցւած չէր. նոյն նպատուր այդ շկոլան գտնում էր նաև զրաբարի դարձաւծների մէջ: Սակայն այդ զանազան ձգտումները չստեղծեցին իրարից կատարելապէս զատուած շկոլաներ, այլ յաճախ ձուլուում էին իրար հետ՝ իրար վրայ ներգործելով, և ոչ թէ բաժանելով մեր արեւելեան աշխարհաբարը մի քանի ճիւղերի. լեզուն մնաց մի և անբաժան, բայց տարբեր աղբեցութիւնները նորանում մասամբ պահպանեցին, մասամբ ստեղծեցին քառասական դրութեան տարրեր. այնպէս որ միւսնոյն գրականութեան մէջ մենք գտնում ենք տարբեր ուղղութիւնների աշխարհաբար, մի երևոյթ, որ, հարկաւ աւելի նւազ չափսերով, կրկնուում է նոյն իսկ միւսնոյն գրողի գրւածքում:

Մեր աշխարհաբարի գրական զարգացման համար անկարելոր չէ եղած այս հանդամանքը, որ նա, այդ զարգացումը, չի ընթացել զուգահեռաբար հայ ազգի զարգացման հետ: Աշխարհաբարը, դեռ նոր միայն գրական լեզու դարձած՝ իրեն տեսաւ եւրոպական ազգերի ծովածաւալ գրականութեան դէմ յանդիման կանգնած, որի հետ նա աւելի գործ ունեցաւ քան հայ ժողովրդի մօքի հետ.

այդ մեծ, ճոխ ու նրբալեզու գրականութիւնից նա իսկոյն սկսեց օգտուել, մինչդեռ ինքը, աշխարհաբարը, գրական անցեալ չէր ունեցել. և ահա, մինչդեռ աշխարհաբարը մի կողմից կուլի մէջ էր գրաբարի հետ, նա սորա օգնութեանը դիմեց՝ եւրոպական գրականութիւնից շուտով օգտուել կարողանալու համար: Եւ փոխառումները գրաբարից այնքան շատ եղան, որ աշխարհաբարը դառաւ հասարակ ժողովրդի համար մի նոր ձեւի գրաբար—քիչ հասկանալի, նամանաւանդ որ գրաբար խօսքերի և դարձաձեւերի վրայ աւելացան բազմաթիւ եւրոպական բառեր և օտար լեզուների ազդեցութեան ներքոյ կազմաւորուեցին նախադասութիւններ: Այդ բոլորից աւելի զերծ մնաց ժողովրդի կեանքից վերցրած վիպագրութիւնը, որը իսկական շարունակողը և զարգացնողը կարող է համարուել այն խօսակցական աշխարհաբարի, որ կազմուել էր նոր գրականութիւնից առաջ:

Աւելի քան քառասուն տարի է ահա, որ մեր աշխարհաբարը գրական կեանք ունի. այդքան տարիներում նա անշուշտ յառաջդիմութեան պտուղներ է հասունացրել. շատ բան, ինչ սկզբում հարցական էր, այժմ որոշուել ու հաստատուել է. բայց և այնպէս նորա դրութիւնը քառասական է և այն աստիճանի, որ կարսզ է նոյն իսկ վտանգաւոր լինել, եթէ այդ իրողութիւնը իւր ամբողջ ծաւալով չգիտակցւի մեր գրական դասակարգի կողմից:

Այդ հանգամանքը մեզ դրդել է խնդիրը քննութեան առնել, և մենք նամանաւանդ սիրով հետեւում ենք այդ զրդումին, որ համոզւած ենք, թէ մեր հասկացած ձևով քննութիւնը նաեւ գործնական հետեւանք պիտի ունենայ՝ մեր արդի գրական լեզուն կանոնաւորելու մտքով:

Պէտք է նկատել որ այնքան տարբերութիւններ որ կան մեր այժմեան աշխարհաբարի մէջ միւլենոյն իմաստով գործածւող բառերի նկատմամբ՝ չկան գրականապէս զարգացած ոչ մի լեզուի մէջ: Մեր գործը կը լինի թւել մի առ մի այդ տնտեսական ձևերը, չնչիւրով դոցա մէջ նոցա, որոնք միայն անգրագէտների զրհի արդիւնք են: Սա կը լինի այդ կարգի բառերի գրեթէ լիակատար ցու-

ցակ, որոշ կերպով դասաւորած: Մեր միտքն է առաջիմ ընդհանրապէս արձանագրել անհաստատ կամ տարբեր ձեւերը, առանց մէկին կամ միւսին նախապատուութիւն տալու. բայց ուր այժմեանից կարող ենք դիտողութիւններ անել և լեզական մի խնդիր պարզել և դորանով մեր գրական լեզուի կանոնաւորման նպաստել—այդ մենք կ'անենք այստեղ և եթէ, վերապահելով իրաւունք միւսների մասին մեր դիտողութիւնները ապագայում անել:

Անցնենք ուրեմն.

I. Տարբերութիւններ միեւնոյն դերանունների

հոլովման մէջ

1. Ես, դու—ինձնով և ինձանով, քեզնով և քեզանով. ինձնից, ինձանից, քեզնից, քեզանից. մեզնով, մեզանով, ձեզնով, ձեզանով. մեզնից, մեզանից, ձեզնով, ձեզանից:

2. Նա, այս, այդ—նորա սորա, դորա և՛ նրա, սրա, դրա. նորանով, նրանով. նրանից, նորանից. նորանում, նրանում (միւսներն էլ այդ ձեւերով). յոգնակի՝ նոքա, սոքա, դոքա—նրանք, սրանք, դրանք. նոցա, նոցանով, նոցանից, նոցանում. սոցա, սոցանով և այլն. դոցա, դոցանով դոցանից, դոցանում:

Նկատողութիւն: «Նա» ունի և երրորդ սեռական՝ նորին, նոցին, որոնք այժմ գործ են ածւում միմիայն մեծարանքի կամ պատուի տիտղոսների համար. նորին գերապատուութիւն, նորին մեծութիւն, նոցին թագաւորական մեծութիւններ, և այլն:

3. Ինքը—սեռական՝ իր, իրա, իւր, իւրեան, իրեն. տրական՝ իրեն, իրան, իւրեան. գործիական՝ իրենով, իրանով, իւրեանով. բացառական՝ իրենից, իրանից, իւրեանից. ներգոյական՝ իրենում, իրանում, իւրեանում (կամ իր մէջ և այլն): Յոգնակի՝ իրենք, իրանք, իւրեանք, ինքեանք (վերջինս սակաւ). իրենց, իրանց, իւրեանց, և այլն:

II. Տարբերութիւններ միեւնոյն գոյական անունների

սկզբներում

4. ձգտում և ձգտումիւ—ձգտումի և ձգտման, ձգտումով և

ձգտմամբ, ձգտումից. յոգնակի՝ ձգտումներ և ձգտմունքներ. ձգտումների և ձգտմանց. ձգտումներով, ձգտումներից, ձգտումներում:

Այդպէս են նաև՝ կախում և կախումն, խանգարում և խանգարումն, զոհացում և զոհացումն, վիժում և վիժումն, և այլն:

Նկատողութիւններ: ա) Այդ բառերից ոմանք ունին նաև ունք և ութիւն վերջաւորութիւն. բայց որովհետև ոմանք միայն ունք և ոմանք միայն ութիւն վերջաւորութիւնն են ընդունում, այդ պատճառով մենք առանձին-առանձին պիտի խօսենք նոցա մասին:

բ) ում կամ ումն վերջաւորութիւններով բառերը ներկայ աշխարհաբարում համեմատապէս սակաւ են. ամենամեծ մասամբ նոքա տեղի են աւել ութիւն և ունք վերջաւորութիւններին:

գ) ումն կամ ում վերջաւորութիւնով բառերը աւելի գրականութեան մէջ են գործածւում, քան ժողովրդի մէջ, որը աւելի հակում է դէպի ութիւն և ունք վերջաւորութիւնները:

դ) Հասարակ ժողովրդի մէջ չկայ ոչ մի բառ ումն վերջաւորութիւնով. նա ճանաչում է միայն ում վերջաւորութիւնը. օրինակ՝ ուսում և ոչ ուսումն (ուսում տալ, ուսում առնել), խոսում և ոչ խոսումն. ժողովուրդը ասում է համբարձիւմ (յայտնի տօնի անուն, որից և յատուկ անուն Համբարձում), և ոչ համբարձումն. Մկրտում (յատուկ անուն) և ոչ Մկրտումն:

ե. ում վերջաւորութիւնով կան նաև զուտ ժողովրդական բառեր. օրինակ՝ դադում անել (= վաստակել, օգուտ ստանալ). բեղնում անել (= խաչտառակել. անունը բեղնում անել):

Ծ. ձգտիւմ (կամ ձգտումն) և ձգտմիւնք, յարձակում և յարձակմունք, համոզումն և համոզմունք, տատանում և տատանմունք, վիժումն և վիժմունք, վրդովումն և վրդովմունք, ստիպումն և ստիպմունք, հոլովումն և հոլովմունք, և ուրիշներ:

ում և ումն վերջաւորութիւնով բառերի հոլովումը տեսանք վերև. ունք վերջաւորութիւնով բառերինը այսպէս է. ձգտմունքի, ձգտմունքով (ձգտմամբ, պատահմամբ, բերմամբ ձևի մասին տես ներքև), ձգտմունքից. ձգտմունքներ, — ների և ձգտմանց, — ներով, — ներից:

Սակայն ներկայիս աշխարհաբարի դրութիւնը բնորոշելու համար կարևոր է զիտենալ, որ ամեն գրող հաւատարիմ չի մնում այս տարբեր ձևերից մէկն ու մէկին. ձգտումն գրողը գրում է սեռականը ձգտման և ձգտումի, ձգտումների և ձգտմունքների, ձգտմանց, և այլն:

Նկատողութիւններ: ա) Ոչ բոլոր բառերը ունք վերջացող ընդունում են նաև ում (ունի). օրինակ, բերմունք, պատահմունք, արարմունք, և ոչ նաև բերումն, պատահումն, արարումն. և ընդհակառակը՝ ներում և ոչ ներմունք, կահաւորում, և ոչ նաև կահաւորմունք: բ) ունք կամ ում վերջաւորութիւնները փոխւում են ութիւնի, բաց միայն յաճախ (վարմունք-վարողութիւն, կահաւորումն-կահաւորութիւն) և ոչ միշտ (օրինակ, արարմունք, բաց ոչ նաև արարութիւն. իսկ արարողութիւն այլ բան է նշանակում):

Մակըայններ: Յայտնի է, որ մակբայները յաճախ կազմւում են գոյականների գործիականից: Այդ ունք վերջաւորւած բառերից բերմունք և պատահմունք, մակբայներ տալու համար, գործիականում դառնում են նաև, և աւելի յաճախ, բերմամբ և պատահմամբ, չնայած որ չկայ այժմ բերումն բառ, և ոչ էլ պատահումն բառ՝ պատահմունք (случай, Կէսք) խօսքի մտքով. ասում են՝ բաղդի բերմամբ նա հարստացաւ. պատահմամբ ևս այստեղ ընկայ:

6. առաջարկութիւն—առաջարկ, խաղարկութիւն—խաղարկ, տաղտկութիւն—տաղտուկ, և ուրիշներ:

Նկատողութիւն: Այդ կարգին է վերաբերում նաև ձեռնարկութիւն և ձեռնարկ բառերը. միայն թէ ձեռնարկ ստացել է նշանակութիւն նաև ուղեցոյցի և դասագրքի մեր արևելեան աշխարհաբարում: Անշուշտ այս վերջին իմաստով ձեռնարկ բառը կը վերանայ:

Մանրամասնութիւն բառը եզակիում չի կրճատւում, մինչդեռ յոգնակիւում ասւում է՝ մանրամասնութիւններ և մանրամասներ (մանրամասների, մանրամասներով և այլն):

7. խոստովանութիւն, մխիթարութիւն, հեշտութիւն, անարգութիւն և՛ խոստովանք, մխիթարանք, հեշտանք, անարգանք:

8. ընտրութիւն, կրկնութիւն, հմայութիւն—ընտողութիւն, կրկնողութիւն, հմայողութիւն:

Բացատրութիւն: Խօսքը այստեղ միմիայն այն բառերի մասին է, որոնք այդ երկու ձևերով գործ են ածուում միմեանց տեղ, այսինքն միեւնոյն իմաստով, և ոչ այն բառերի մասին է, որոնք այդ երկու ձևերով որոշ իմաստներ ունին և դոցա համեմատ էլ որոշ գործածութիւն են գտնում ներկայիս զրականութեան մէջ, ինչպէս, օրինակ, մաքրութիւն և մաքրողութիւն. և կամ մանաւանդ՝ տեսութիւն (վիզիա, նաև զօրքերի տեսութիւն, եղելութիւնների տեսութիւն) և տեսողութիւն (աչքի տեսնելու ոյժը):

Նկատողութիւն: Մեր ներկայ աշխարհաբարում ութիւն վերջաւորութիւն ունեցող բառերը երեք ծագում ունին—ածական-ներից (պարզ դրութիւն, յատկութիւն և էութիւն ցոյց տալու համար). գործող անձեր նշանակող բառերից (գործողութիւն կամ պաշտօնավարութիւն ցոյց տալու համար), և բայերից: Առաջինները կազմում են ածականի վրայ ութիւն աւելցնելով՝ մեծ՝ մեծութիւն, փոքր-փոքրութիւն, ուրախ-ուրախութիւն, տխուր-տխուրութիւն, մեծամիտ-մեծամտութիւն, վարւող-վարողութիւն, հասկացող-հասկացողութիւն, ըմբռնող-ըմբռնողութիւն, և ուրիշներ. պարտաճանաչ-պարտաճանաչութիւն, գործունեաց-գործունէութիւն, կանխակալ-կանխակալութիւն, ցաւագար-ցաւագարութիւն, համբերատար-համբերատարութիւն, խելագար-խելագարութիւն, առողջ-առողջութիւն լուսաւոր-լուսաւորութիւն, բժշկական-բժշկականութիւն:

Երկրորդները կազմում են անձ ցոյց տուող բառերից և նշանակում են գործողութիւն, կամ պաշտօնավարութիւն. և որովհետեւ գործող անձ ցոյց տալու համար մեր լեզւում շատ ձևեր կան, ուստի շատ բազմաթիւ են նաև այդ կարգի բառերը ութիւն վերջաւորութիւնով: Ահա նմուշներ. քննադատ-քննադատութիւն. ուսուցիչ-ուսուցչութիւն, նկարիչ՝ նկարչութիւն, դերասան-դերասանութիւն, զոլասան (զովք բառից = գովք ասող)-գովասանութիւն, վիպասան՝ վիպասանութիւն. գործակատար-գործակատարութիւն, գործակալ-գործակալութիւն, տոմարակալ-տոմարակալութիւն, խնամակալ-խնամակալութիւն. դինեգործ-դինեգործութիւն, վաճառական-վաճառականութիւն, կոշկակար-կոշկակարութիւն. աշուղ-աշուղութիւն, բժիշկ-բժկութիւն, մարգարէ-մարգարէութիւն, կախարդ-

Վախարդութիւն, առաքեալ-առաքելութիւն, դատախազ-դատախազութիւն, խոզարած-խոզարածութիւն, ըմբիշ-ըմբիշութիւն, բան-տոր-բանտորութիւն, և այլն, և այլն:

Բայական ծագումից են՝ գրութիւն, սովորութիւն, (սովորոյթ), թոյլաութիւն կամ թոյլատրութիւն, փրկութիւն, խոստովանութիւն, (= խոստովանք), կատաղութիւն, գայթակղութիւն, սակարկութիւն, ընտրութիւն, հմայութիւն, համբերութիւն, մոռացութիւն, էութիւն և այլն, և այլն:

Ոմանք «ութիւն» չեն ընդունում՝ տառապանք, հրապուրանք, (հրապոյր), թոթովանք, գեղգեղանք, աղաչանք, պաղատանք, բամբասանք, կապանք, պատրանք, դաւանանք, ամօթանք (= ամօթ), խոստում, խոստմունք, և այլն: Կան սակաւ բառեր—իբ վերջաւորութեամբ՝ նոյն իմաստով, օր. սպառնալիք (= սպառնանք = սպառնալիութիւն), թէեւ այդ վերջաւորութեամբ բառերը առհասարակ այլ իմաստ ունին (օր., սառնամանիք, և այլն):

Ուրեմն մենք ունինք միևնոյն կարգի մոքեր յաջորդելու համար բառեր ութիւն (նաե-ողողութիւն), ունք, ում (նաե-ումն), անք և իք վերջաւորութիւններով. ապա նաեւ կրճատ ձևեր (առաջարկ, և այլն) և վերջապէս աւելի պարզ ձևեր (օր. գրութիւն յաճախ նշանակում է դիրք, սկզբունք ոմանք ասում են սկիզբ, սովորութիւն = սովորոյթ, ձեռագրութիւն = ձեռք, և այլն), և նոցանից շատերը, որպէս տեսանք, գործ են ածւում մէկը միւսի տեղ կամ կատարելապէս փոխարինում են իրար:

9. Հիմք, հիմունք (նաեւ հիմն).

Տարբեր վերջաւորութիւնները մասամբ տւել են այդ բառերին նաեւ տարբեր գործածութիւն, բայց ոչ բոլորովին: Առաջիմ սա հաստատ է որ շօշափելի առարկաների (օրինակ՝ որեւէ շինութեան) նկատմամբ գործ է ածւում միայն հիմք բառը, (տան հիմք), իսկ հիմունքը գործ է ածւում միայն մտային առարկաների համար պատճառաբանութիւն: խօսքի իմաստով (օրինակ՝ որոնք են ձեր հիմունքները). բայց մտային համար էլ գործ է ածւում հիմք բառը (օրինակ՝ ինչ հիմք ունիս այդպէս կարծելու): Ապա կարելի է նշմարել, որ մտային առարկաների համար հիմք աւելի գործածական է եզակի հոլովներում, իսկ հիմունքը՝ յոգնակիւմ. (իմ

հիմունքները, և ոչ իմ հիմքերը, այդ հիմունքներից բղխում է, և ոչ այդ հիմքերից բղխում է. այդ բոլոր հիմունքներով ես կարծում եմ որ..., և ոչ՝ այդ բոլոր հիմքերով ես կարծում եմ որ...)։ Վերջապես կարող ենք նկատել, որ եզակիի սեռական հոլովումները խօսքը շոշափելի առարկայի մասին է, գործ է ածւում հիմք բառը (օրինակ, տան հիմքի քարերը), մինչդեռ մտային առարկաների համար գործ է ածւում այժմ հնացած հիմն բառի սեռականը, և ասւում է օրինակ՝ ինչ հիման վրայ այդպէս էք խօսում, և ոչ՝ ինչ հիմքի վրայ էք այդպէս խօսում։

10. անձ, մաս—անձն, մասն։ Հոլովումը՝ անձի, անձով, անձից և անձնի, անձնով, (անձամբ. տես ներքև), անձնից. անձեր և անձինք. անձերի և անձանց, անձերով, անձանցով, անձերից, անձինքներից։—Մասի, մասնի, մասով, մասնով (մասամբ, տես ներքև), մասից, մասնից, մասում, մասնում. մասեր, մասներ, և այլն։

Նկատողութիւն։ Կայ մնացած նաև մասումք, որը սակայն գործ է ածւում ննջեցեալների և մասնաւորապէս սուրբերի մարմնի մասերի համար, և նախկին յոգնակիից դառել է առանձին բառ՝ մասունքի, մասունքով, մասունքից. մասունքներ կամ միայն մասունք, մասունքների և մասանց, մասունքներով, մասունքներից։

Մակընայ—անձամբ և մասամբ (և ոչ անձով, մասով, օրինակ՝ անձամբ զնացի. մասամբ ճիշտ է)։

11. կին, կնիկ։ Հոլովումը—կնոջ, կնոջով, կնոջից և՛ կնկաց, կնկանով, կնկանից. կանայք, կնիկներ, կիներ, կնանիք (երկու վերջինները սակաւ). կանանց, կնիկների, կիների, կնանոց, կնանոնց, (երեք վերջինները սակաւ). կանանցով, կնիկներով. կանանցից, կնիկներից, կնանոնցից (վերջինս սակաւ)։

Նկատողութիւն։ Ժողովրդականն է աւելի կնիկ, բայց կին նոյնպէս շատ գործածական է. սեռականում, սակայն, «կնկաց» բացարձակապէս ժողովրդական է, իսկ «կնոջ» գրեթէ միմիայն գրական։

12. դարուն—դարունք, աշուն—աշունք։ Հոլով.—դարնան և դարունքի, դարնանով (անգործածական), դարունքով, դարունքից. դարուններ, դարունքներ, և այլն։ Նոյն ձևով և աշուն (աշնան, աշունքի և այլն)։

Մակըայ—գարնանը և գարունքին, աշնանը և աշունքին:

13. քիթ և քինթ—քթի և քնթի, և այլն. քթեր և քնթեր, և այլն:

14. արտասուք, արտասունք: Հոլովում են՝ արտասուքի և արտասունքի, և այլն. արտասուքներ և արտասունքներ, արտասուքների, (սակաւ՝ արտասուաց), արտասունքների, և այլն:

Կայ և արցունք, որը աւելի սահմանափակ գործածութիւն ունի, և այդ պատճառով չենք ջիշատակում գրութեան տարբեր ձևերի մէջ:

15. թոլլութիւն, ծոլլութիւն և ուրիշներ—ծուլլութիւն, թուլլութիւն, և այլն:

16. ձեռ, ձեռք.—ձեռի, ձեռքի, և այլն. ձեռներ, ձեռքեր, ձեռների, ձեռքերի, և այլն:

Մակըայ—ձեռքեր, սեռական՝ ձեռքերի և ծնոաց. բայց վերջինս գործ է ածւում միմիայն որպէս մակբայ և նշանակում է «խկոյն». օրինակ՝ նա ձեռաց զնաց բերաւ (=նա խկոյն զնաց բերաւ):

17. ոտ և ոտք, ոտն և ոտներ: Հոլովումը—ոտի, ոտքի. ոտնով, ոտքով. ոտից, ոտքից. ոտներ, ոտեր, ոտքեր. մնացածը դոցա համապատասխան:

Նկատողութիւն: Ոտն ձևը ոչ միայն զրաբարեան է, այլ և պահպանւած է մի քանի բառքառներում, ուր կայ և ոտնը. իսկ ներկայ աշխարհաբարում իբրև բառի սկիզբ—նա չի գործածւում երբէք. բայց հոլովներում երևան է զալիս:

18. որդ, որդն, որդնը, Հոլովում են՝ սեռական՝ որդնի. որդնով, որդնից. որդներ, և՛ որդեր, որդների և որդերի և այլն:

19. եղ, եզն, եզնը—եզան, եզի. եզնով, եզով. եզից, եզնից. եզներ, եզների և այլն:

20. բեռ, բեռնը—բեռան, բեռի, բեռնի. բեռնով, բեռով. բեռնից, բեռից. յոգնակիւում միատեսակ՝ բեռներ, բեռների և այլն:

III. Տարբերութիւններ միայն հոլովումների մէջ:

Այստեղ չիշատակելու ենք այն բառերը, որոնք ուղղականում միայն մի ձեւ ունին, բայց հոլովում են առնւազն երկու տեսակ:

Քանի որ դերանունները մեզնում միատեսակ են ուղղականում, և տարբերում են միայն հոլովումների մէջ, ուստի նոքա ևս պէտք է տեղ բռնէին այստեղ. բայց նոցա վերը առանձին չիշատակեցինք, (ես, դու, նա, այս, և այլն), ուստի այստեղ չենք կրկնում:

21. երեսայ. — երիսայի, երեսի. մնացեալը դոցա համաձայն. յոգնակի՝ երեսաներ, երեսայք, երեսերք. երեսաների, երեսանց, երեսորց, (վերջինս սակաւ). երեսաներով, երեսանցով, երեսոնցով (սակաւ). երեսաներից, երեսերքից (սակաւ):

22. մարդ. — մարդու և մարդի. մարդով. մարդուց և մարդից. յոգնակի՝ մարդիկ, մարդեր (սակաւ), մարդիկներ (սակաւ). մարդկանց, մարդոց, մարդիկների (սակաւ). մարդկանցով, մարդերով, մարդիկներով (սակաւ). մարդկանցից, մարդերից, մարդիկներից:

23. մանուկ. — մանուկի և մանկան. մնացեալը միատեսակ՝ մանուկով, մանուկից. յոգնակի՝ մանուկներ և մանկունք (սակաւ). մանուկների և մանկանց (վերջինս ասելի սակաւ). մանուկներով և մանկանցից (սակաւ):

Նկատողութիւն: «Մանուկ» իբր մարդու անուն, հոլովում է միայն մի ձևով՝ Մանուկի (և ոչ նաև Մանկան):

24. տղայ (գրւում է նաև տղա). — տղի, տղայի, տղով, տղայով. տղից, տղայից. յոգնակի՝ տղաներ, տղերք. տղաների, տղայոց, տղերոնց, տղորց (վերջին երեքը և մանաւանդ վերջին երկուսը սակաւ). տղաներով, տղերանցով, տղաներից, տղերանցից:

Նկատողութիւն: Տղի և տղերք աւելի ժողովրդական են, քան տղաներ, տղաների, և ունին նաև յատուկ գործածութիւններ: Իսկապէս տղայ մեզնում նշանակում է ծնողների արու զաւակը, լինի սա մեծ թէ փոքր. բայց յաճախ նա դործ է ածւում այլ մտքերով. իբր փոքրիկ տղա, իբր ծառայ, իբր դիմում մտերիմ ընկերոջ (այ տղա), դիմում մեծը փոքրին (տղաս, արի այստեղ): «Տղերք» ունի նշանակութիւն նաև «ընկերներ» խօսքի (տղերք, վերկացէք

գնանք!)). որոշ դէպքերում բռնում է նաև «զինւորներ» բառի տեղը:

25. աղջիկ.—եզակիում գրեթէ միշտ միատեսակ՝ աղջկայ, աղջկանով, աղջկանից. յոգնակիում սակայն աղջիկներ և աղջկերք (=աղջըկերք). աղջիկների և աղջկերանց, աղջիկներով, աղջկերանցով. աղջիկներից, աղջկերանցից:

26. որդի.—որդու և որդոյ (վերջինս աւելի սակաւ). որդով, որդուց. յոգնակի՝ որդիք, որդիներ, որդըկերք (երկու վերջիններս սակաւ). որդկերանց, որդոց, որդիների. որդիներով, որդկերանցով. որդիներից, որդկերանցից, որդիքներից.

27. մատ—մատի և մատնի. մատով, մատնով. մատից, մատնից. մատներ և մատեր (վերջինս աւելի սակաւ). մատերով և մատներով, մատներից և մատերից:

28. ընկերութիւն և այլն.—ընկերութեան, ընկերութիւնի և ընկերութենի (վերջիններս սակաւ). ընկերութեամբ և ընկերութիւնով, ընկերութիւնից, ընկերութենից (վերջինս սակաւ). յոգնակի՝ ընկերութիւններ և ընկերութիւնք (վերջինս աւելի սակաւ). ընկերութիւնների և ընկերութեանց. ընկերութիւններով. ընկերութիւններից:

Նկատողութիւն:—Թիւն վերջաւորւող բառերի թիւը մեծ լինելու պատճառով՝ նկատուած տարբերութիւնները կազմում են մեր ներկայիս աշխարհաբարի ամենաաչքի ընկնող անհաստատութիւններից մէկը, գլխաւորապէս այն, որ եզակիի դործիականին և յոգնակիի սեռականին է վերաբերում, քանի որ երկու ձևերն էլ անխտիր կերպով շատ յաճախ են գործ ածւում: Այդ առիթով նկատենք, որ զուտ աշխարհաբար ձևերով դրոշները շատ սակաւ են. կան որ զերադասութիւն տալով հանդերձ աշխարհաբար ձևերին՝ գործ են ածում ընկերութեամբ, չգրելով սակայն ոչ ընկերութիւնք, ընկերութեանց:

Ինչ վերաբերում է մեզ, մենք ջանացել ենք, հետևելով ժողովրդական ոգուն, մասամբ նաև ներդաշնակութեան պահանջներին, որոշ կանոններով ղեկավարել: Մենք դիտել ենք, որ ուրա-

խութեամբ, ազահութեամբ, և այլն, ասուում է մակբայների մըտքով (ուրախութեամբ կը դամ. ազահութեամբ կերաւ, և այլն), և ոչ միայն գրականութեան մէջ, այլ և ժողովրդի լեզուում: Ուրեմն ժողովուրդը ճանաչում է—եամբ վերջաւորութիւնը, բայց միայն մակբայների համար: Գորանից մենք եզրակացնում ենք, որ մակբայների համար պէտք է ընդունել գործիականի—եամբ վերջաւորութիւնը: Իսկ ինչ վերաբերում է բուն գործիականին՝ ժողովրդի մէջ գործածական է—իւնով վերջաւորութիւնը (քո ուրախութիւնովը ես էլ ուրախանամ, և այլն): Այդ պատճառով մենք այդ ձևը պահպանում ենք իսկական գործիականի համար և ասում՝ դու քո համբերութիւնով կը յաշթես, բայց՝ համբերութեամբ տարաջ բոլոր ցաւերը:

Այդ առթիւ կարող ենք նկատել, որ աշխարհաբարում ոչ միայն այս դէպքում, այլ և ուրիշ դէպքերում օգտուում են զրաքարի գործիականից՝ մակբայ կազմելու համար. ասում են յարգանք, թախանձանք, հրճանք, անձկանք (մինչդեռ դորա բուն ուղղականը այժմ՝ կորել է և ուղղականը այժմ՝ անձկութիւն բառն է), իրօք (որ նշանակում է չիսկապէս) և որի բուն ուղղականը նոյնպէս կորած է և նորա տեղը բռնում է այժմ՝ չիրողութիւն բառը), խղիւղանք, սատարանք:

Սեռականի համար հետևում ենք ժողովրդականների՝ ձևին. բայց երբ յոգնակի սեռական հոլովով շատ բառեր են շարուում միմեանց յետևից՝ մենք, ներդաշնակութեան համար, թոյլ ենք տալիս եանց գործածել (տների կտուրների բարձրութիւնների համեմատ=տների կտուրների բարձրութեանց համեմատ):

29. եղբայր.—եղակիում միատեսակ (եղբօր, եղբօրից). յոգնակիում՝ եղբայրներ և եղբարք (սակաւ). եղբայրների և եղբարց (սակաւ). եղբայրերով, եղբայրերից:

Նկատողութիւն: Եղբարք, եղբարց ձևը սահմանափակ գործածութիւն ունի. նա դեռ ևս մնացել է, երբ հաւաքական անուն կամ ֆիրմայի անուն են ուղում՝ նշանակել. (օրինակ, եղբարք Գովրիկեաններ) և գործածական է մանաւանդ վաճառականական թղթակցութիւնների մէջ:

30. տէր.—եզակիում միատեսակ (տիրոջ, տիրոջից). յոգան-
 4իում՝ տէրեր և տեարք. տէրերի և տեարց. տէրերով, տէրերից:

Նկատողութիւն: Տեարք ձևը ներկայումս մնացել է միմիայն
 որպէս պատւի տիտղոս, ապրոններ, խօսքը փոխարինող (տեարք
 հանդիսականներ. կամ՝ Մեծապատիւ Տեարք (այս ինչ անուն): Իբր
 սեփականատէրեր՝ միշտ ասւում է տէրեր: Տէրտէր (քահանայ) հոլով-
 ւում է այլ կերպ—տէրտէրի, տէրտէրով, տէրտէրից. տէրտէրներ,
 և այլն:

31. յարգանք.—եզակիում՝ յարգանքի, յարգանքով, յարգան-
 քից. յոգնակի՝ յարգանքներ. սեռական՝ յարգանքների և յարգա-
 նաց. յարգանքներով և յարգանօք. յարգանքներից:

Այսպէս են և բոլոր բառերը անք վերջաւորութիւնով:

32. ամառ, ձմեռ.—ամառաց, ամրան, ձմեռաց, ձմրան. ա-
 մառով, ամառնով, ձմեռով, ձմեռնով, ամառանից, ամրանից, ձմեռ-
 անից, ձմրանից. ամառներ, ձմեռներ. ամառների, ձմեռների, և
 այլն:

Մակըայ. ամառը, ձմեռը. ամառները, ձմեռները:

33. խումբ, սերունդ, և այլն.—խմբի և խումբի. խմբով և
 խումբով. խմբից, խումբից. յոգնակի՝ խմբեր և խումբեր. խմբերի
 և խումբերի, և այլն. սերնդի և սերունդի, և այլն. սերունդներ և
 սերնդներ, և այլն:

Նոյն երկու ձևերով են հոլովւում ժողովուրդ, սնունդ, եղունգ,
 կուրծք, շունչ, դունչ, անասուն, կերակուր, եկամուտ, առևտուր,
 (=առևտուր), կուժ, բուկ, բուք, խուց, սառուց, կտուց, կտուր,
 սուգ, տունկ, խունկ, մածուն, սունկ, խուրձ, կրունկ, խոր-
 հուրդ, գունդ, սունկ, հունտ, բլուր, բազուկ, մոլր, աբուռ, մա-
 ծուն, խլուրդ, կնունք, ըայց ոչ՝ շուն (շան, շներ), անուն (տես
 ներքև), մուկ (մկան, մկներ), ձուկ (ձկան, ձկներ), ջուր (ջրի, ջրեր),
 անանուն (անանունի), տունկ (տունկի, տունկեր), դուռ (դռան,
 դռներ), մուտք (մուտքի, մուտքեր), խուլ (խուլի, խուլեր), տուն
 (տան, տներ) խառնուրդ (խառնուրդի, խառնուրդների), Անուշ, Հայ-
 կանուշ (Անուշի, Հայկանուշի), ծնունդ (տես ներքև), մամուռ (մա-
 մուռի, մամուռների), գլուխ (գլխի, գլուխներ և գլխներ), կուտ

(կուտի, կուտեր), թուղթ (թղթի, թղթեր), սպունգ (սպունգի, սպունգներ), թուր (թրի, թրեր), ուրուր (ուրուրի, ուրուրներ), կանգուն (կանգունի, կանգուններ), նամուս (նամուսի), զարուն, աշուն, ասուպ, մատուռ (մատուռի), կռունկ, ուրիշներ, որոնց շարքը մենք չիշածներով սպառուած չենք համարում:

34. Նիստ—նիստի և նստի. նիստով, նստով. նիստից, նստից. նիստեր, նստեր. նիստերի, նստերի, և այլն:

Այս կարգին են պատկանում այն բոլոր գոյականները ի ձայնաւորով բառի վերջին վանկում, որոնք հոլովւելիս՝ կարող են և սղւել և չսղւել. այդպէս են՝ ծաղիկ, պանիր (պանրի և պանիրի, պանիրներ և պանրներ), թախիծ (թախծի և թախիծի), և ուրիշներ, բաց ոչ մելիք (մելիքի), խաղալիկ, սանիկ, մասնիկ, մանկլաւիկ, և ուրիշներ, որոնք բնաւ չեն սղւում:

Սարգիս, Աւետիս, Աւետիք, Գագիկ յատուկ անունները նոյն կարգին են պատկանում, այսինքն երկու տեսակ են հոլովւում, բաց դարձեալ միւսները ոչ. օրինակ, Բենիկ (Բենիկի), Կուսիկ (Կուսիկի), Յովակիմ, Յուսիկ, Սաթհնիկ, Շուշանիկ:

35. Մահիճ.—մահճի և մահիճի, և այլն. յոգնակին միատեսակ՝ մահիճներ, և այլն:

Այս կարգին են պատկանում այն բոլոր գոյականները, որոնց վերջին վանկի ի ձայնաւորը սղւում է կամ չի սղւում եզակիում, մինչդեռ յոգնակիում բնաւ չի սղւում:

Նկատողութիւն: Բառեր, որպէս երգիչ, ուսուցիչ, և այլն անպատճառ սղւում են եզակիում և անպատճառ պահպանում են ի ձայնաւորը յոգնակիում (երգչի, երգիչներ, ուսուցչի, ուսուցիչներ):

36. Դուռ—դրան (նաև դւան), դռնի (վերջինս սակաւ). դրունով, դռնից. դռներ, և այլն.

Նոյնն է և կուռ (կւան և կռնի, կռներ):

37. մատուռ.—մատուռի և մատրան. մատուռով, մատուռից. մատուռներ, և այլն:

Այս բառը ուրեմն տարբերւում է նախընթացից նորանով, որ չի սղւում:

38. **Ծնունդ.**—*ծնունդի, ծննդի, ծննդեան. ծնունդով, ծընդով, ծննդեամբ. ծնունդից, ծննդից, ծննդեանից (սակաւ). յոգնակի՝ ծնունդներ և ծննդներ (սակաւ), և այլն:*

Նոյնն են և զալուստ, զալուստի և զալստեան. փախուստ, թաքուստ, կորուստ և ուրիշներ:

Եկատողութիւն: Գալուստ իբր յատուկ անուն՝ Գալուստի կամ Գալստի, բայն ոչ՝ Գալստեան:

39. **անուն.**—*անունի և անւան. անունով, անւամբ. անունից. անուններ, անունների, անւանց (սակաւ). անուններով, անուններից.*

40. **ձիւն.**—*ձիւնի, ձնի և ձեան. ձիւնով, ձնով. ձիւնից, ձնից. ձիւներ, և այլն:*

41. **սիւն, անկիւն.**—*սիւնի, սեան (սակաւ). սիւնով, սիւնից. սիւներ, և այլն:*

42. **արիւն.**—*արիւնի, արնի և արեան. (արիւնով, արնով, արիւնից, արնից):*

43. **ձի.**—*ձիու և ձիան. ձիով, ձիուց. յոգնակիում՝ ձիաներ, ձիեր և ձիանք. ձիաների, ձիերի, ձիանց. ձիաներով, ձիերով, ձիանցով (սակաւ). ձիաներից, ձիերից, ձիանցից (սակաւ):*

44. **ձու.**—*ձւի և այլն. յոգնակի՝ ձւեր և ձւաներ. ձւերի և ձւաների, և այլն:*

45. **տուն.**—*տան, տնով, բայց բացառականում՝ տնից և տանից. ներգոյական՝ տնում. յոգնակիում միատեսակ՝ տներ, տների, տներով, տներից, տներում:*

46. **ասպարէզ, հանդէս, ներսէս.**—*ասպարիզի և ասպարէզի. ներսէսի և ներսիսի. ասպարէզով, ասպարիզով. ասպարէզից, ասպարիզից. ասպարէզում, ասպարիզում. յոգնակիում՝ ասպարէզներ, ասպարէզների, և այլն (միատեսակ):*

Նոյնը վերաբերում է նաև բոլոր այլ բառերին և անուններին, որոնք, գրաբարի հետևողութեամբ, այժմ ևս էս, և էզ են գըր-

ւում՝ այսպէս, հանդէս, կէս, ասպարէզ և ուրիշներ. Յովհաննէս, Ներսէս, Արիստակէս, Արտաշէս, Մովսէս և ուրիշներ:

Նկատողութիւն. Չնայած որ յատուկ անուններից յիշածները և նոցա նմանները երկու ձևով հոլովւած ենք գտնում ներկայիս աշխարհաբարում, բայց արդէն իսկ կարելի է նկատել երկու հանգամանք. Ներսիսի, Մովսիսի (գրաբարից վերցրած) ձևը միանգամայն խորթ է ոչ միայն ժողովրդին, այլ և գրականապէս կրթւածների խօսակցութեան. երբէք ոչ ժողովրդի և ոչ կրթւածների խօսակցութեան մէջ չի ասւում՝ Յովհաննիսի, Ներսիսի, և այլն, այլ միայն Յովհաննէսի (Սւանէսի), Ներսէսի, Արիստակէսի, (օր., Յովհաննէսին տեսալ): Բացի այդ, նկատած ենք, որ Ներսիսի, Արտաշիսի գրողները այդպէս գրում են երբ խօսքը պատմական անձերի մասին է. իսկ ոչ պատմականների կամ ժամանակակիցների համար նոյն իսկ նոքա գրում են Ներսէսի, Արտաշէսի, և այլն: Այդ հանգամանքը արդէն ցոյց է տալիս, որ յատուկ անունների համար գրաբար ձևը (Ներսիսի, և այլն) միայն արհեստականօրէն է պահպանւում:

Այդ տարբերութիւններից յառաջացել են նաև տարբեր ձևերը ազգանունների մէջ՝ Ներսիսեան և Ներսէսեան, Յովհաննիսեան և Յովհաննէսեան, և այլն: Այդ առթիւ պիտի նկատենք, որ ազգանուններ ինչպէս զրելու մասին կատարելապէս աւելորդ է զբաղւել. ամեն ոք կրում է մի որ և է ազգանուն, որ նա իրաւունք ունի այնպէս կազմել, ինչպէս ինքը (և ոչ ուրիշը) կը կամենայ. ինչպէս ուրիշը չի կարող այլ կերպ զրել մէկի ազգանունը, երբ սորան հաճելի է Աւետեանց կոչւել և ոչ անպատճառ Աւետիսեանց, Բաֆֆի կոչւել և ոչ Բաֆֆիեան, նոյնպէս և ոչ ոքի գործը չէ թէ մէկի ազգանունը Յովհաննէսեան է, Յովհաննիսեան, Սհանէսեան թէ Աւանէսեան, Ներսէսեան է, թէ Ներսիսեան, և այլն:

47. ասուած.—աստուծոյ և աստծու. աստուծով, աստըծով. աստուծոց, աստըծուց (աստծուց) և ասուածանից. յոգնակին միատեսակ՝ ասուածներ, աստւածներ, և այլն:

48. ատեան, մատեան, պատեան, վալրկեան.—ատեանի և ատենի. ատեանով, ատենով. ատեանից, ատենից. նոյն են և միւսները. յոգնակի՝ ատեաններ, մատեաններ, պատեաններ, և այլն (միատեսակ):

49. Յոյս, լոյս,—յուսոյ, լուսոյ, և՛ յոյսի, լոյսի. յուսով, յոյսից, լուսով, լոյսից. յոգնակիում միատեսակ (յոյսեր, լոյսեր, յոյսերի, և այլն):

Նկատողութիւն: Յոյս իբր իզական անուն հոլովում է միատեսակ՝ Յոյսի, Յոյսից:

50. Կոյս.—կոյսի, կուսի և կուսոյ. կոյսով, կուսով. կոյսի, կուսի. յոգնակի՝ կոյսեր. կոյսերի և «կուսանաց». կոյսերով, կոյսերից:

Նկատողութիւն: Յոգնակի սեռական «կուսանաց» ֆնացել է միմիայն «կուսանաց վանք» ասելու դէպքի համար, մինչդեռ կոյս հոգեորականի համար ասում է միայն՝ կոյսի, կոյսից, կոյսեր, կոյսերի, և ոչ նաև՝ կուսոյ, կուսանք, կուսանաց:

51. մահ.—մահան, մահի, մահով, մահամբ, մահից, մահւանից:

52. առաւօտ.—առաւօտաց և առաւօտեան. առաւօտից և առաւօտանից. յոգնակի՝ առաւօտներ, առաւօտների և այլն (միատեսակ):

53. մայիս.—մայիսաց և մայիսի. մայիսից:

Ասում են՝ մայիսաց ծաղիկ, բայց՝ մայիսի կէսին:

54. հոգի.—հոգու, հոգոյ, հոգով, հոգուց, հոգիներ և հոգիք (սակաւ). հոգիների և այլն:

55. մահ.—մահի և մահան. մահով. մահից և մահւանից:

56. կայսր.—կայսրի և կայսեր, կայսրով, կայսրից և կայսերից. կայսրներ և այլն:

57. Երևան, Էջմիածին.—Երևանի և Երևանաց, Էջմիածնի և Էջմիածնաց. (Երևանով, Էջմիածնով. Երևանից, Էջմիածնից):

58. Շուշի, Նուխի.—Շուշաց և Շուշու, Նուխաց և Նուխու. (ֆնացեալը միատեսակ՝ Շուշով, Նուխով. Շուշուց, Նուխուց):

59. Բաքու.—Բաքւաց և Բաքւի (ֆնացեալը միատեսակ՝ Բաքւով, Բաքւուց):

60. Մաճինի, Բաֆֆի, և այլն—Մաճինու և Մաճինիի, Բաֆու և Բաֆֆիի. Մաճինիով, Մաճինուց և Մաճինիից, Բաֆուց և Բաֆֆիից:

Նոյնը վերաբերում է բոլոր յատուկ տնուններին ի վերջաւորութիւնով. Բելլինի, Ռոսինի, Սալիսբիւրի, Վիշի (Ֆրանսիական քաղաք) և այլն, բացի հայկական տնուններից՝ Բագրատունի, Արծրունի, Ամատունի, և այլն, որոնք հոլովում են մի ձևով միայն՝ Բագրատունու, Բագրատունուց. Արծրունու, Արծրունուց, և այլն:

Սակայն նկատելու է, որ օտար տնունները, ի վերջաւորութեամբ, սովորապէս հոլովում են հայկական նոյնաձև տնունների հակառակը. աւելի սովորական է ասել՝ Ռոսսիի, Ռոսսիինի, Սալիսբիւրիի և այլն:

61. Թիֆլիսեցի, Վաղարշապատեցի, Աշտարակեցի—Թիֆլիսեցի, Վաղարշապատեցի, Աշտարակեցի:

Նոյնն է և Բաթումեցի և Բաթումցի. Քութայիսեցի, Քութայիսցի, և ուրիշներ:

Բայց ոչ բոլորը. օրինակ, ասում են միայն՝ շուշեցի, ագուլեցի, գանձակեցի, շամախեցի, Վարնեցի, սուրմալուեցի, պոլսեցի (Վ. Պոլսեցի) և, միւս կողմից, միայն՝ հաշտարխանցի, զեդաբեկցի, իգդիրցի, նորաշէնցի, գետաշէնցի, և այլն:

—եցի վերջաւորութիւնը երբէմն փոխարինում է —ըցի-ով, կամ —ացի-ով. վանեցի կամ վանըցի, ախալցխեցի կամ ախալցիացի:

Հոլովումը եզակիում միատեսակ վերջաւորութիւններով—Թիֆլիսեցու, Երևանցու. Թիֆլիսեցուց, Երևանցուց. յոգնակիում սակայն՝ շուշեցիք և շուշեցիներ. Երևանցիք և Երևանցիներ. Թիֆլիսեցիք և Թիֆլիսեցիներ. զարաբաղցիք և զարաբաղցիներ, և այլն. սեռական՝ շուշեցոց և շուշեցիների, և այլն. բայց մնացեալում միատեսակ՝ շուշեցիներով, շուշեցիներից, Թիֆլիսեցիներից, և պոլսեցիներից, և այլն:

Նկատողութիւն: Յիշեալ տարբեր ձևերից մէկը՝ Երևանցիք, Երևանցոց, գանձակեցիք, գանձակեցոց. զարաբաղցիք, զարաբաղցոց, և այլն, նաև ժողովրդականն է:

62. պատճառ, նպատակ, կարգ, միջոց, հրապարակ—գործիականում պատճառով և պատճառաւ. նպատակով և նպատակաւ, կարգով և կարգաւ, միջոցով և միջոցաւ, հրապարակով և հրապարակաւ:

Նկատողութիւն.—պատճառաւ, նպատակաւ, կարգաւ ամենքը չեն գրում. իսկ այդպէս գրողները այդ ձևերը գործ են ածում մակբայների համար. օրինակ՝ բնաւ չի տեսում՝ «նա իւր կարգաւ պարծենում է. այլ տեսում է միայն՝ նա իւր կարգով պարծենում է. բայց տեսում է՝ կարգաւ շարեցին կամ կարգով շարեցին. տեսում է՝ այդ որ այդպէս արաւ՝ նպատակաւ էր. նոյնպէս գրում են—այդ պատճառաւ (կամ այդ պատճառով) մենք չեկանք. հրապարակաւ յայտնեց:

63. շնորհ, առիթ.—գործիական՝ շնորհիւ և շնորհով, առիթով, առթով և առթիւ:

64. շոգենաւ —շոգենաւեր և շոգենաւներ:

Խնդիրը այստեղ այն քաղաքի քաղաքի մասին է, որոնց վերջին մասը միավանդ գոյականներ են: Արդ, միավանդ գոյականները յոգնակիւմ ընդունում են պարզ—իր վերջաւորութիւն (գրեր, աշքեր, մաղեր, և այլն) ¹⁾. մինչդեռ մերներկայ արևելեան աշխարհաբարում դոցանից կազմած բարդ բառերից ոմանք պարզ—եր են ընդունում, ոմանք—ներ, և ոմանք թէ այս և թէ այն:

օրինակ — եր վերջաւորութեան. դատաստանագրքեր.

օրինակ —ներ , հողագործներ.

օրինակ խառն վերջաւորութիւնների. լրագրեր, լրագիրներ և լրագրներ:

Իմանալու համար թէ այստեղ մեր լեզուն ղեկավարւում է որեւէ որոշ կանոններով, թէ ոչ—պէտք է դիմել պարզ մեթոդին. պէտք է տարբեր յոգնակի ունեցող բարդ բառերի բնաւորութիւնը ուսումնասիրել և տեսնել թէ ինչ տարբերութիւն են ներկայացնում այլ և այլ բարդ բառերը, որի հետեանքն է տարբերութիւնը յոգնակիւմ: Եթէ կանոն կը գտնւի—ապա նորանով պիտի ղեկա-

¹⁾ Թէև այդ կանոնը, որ դրաբարում անպայման է, աշխարհաբարում այլ ևս անպայման չի կարող համարուել, քանի որ դրաբարում երկվանդ կաննի բառերից ոմանք աշխարհաբարում դառել են միաւանդ, բայց յոգնակիւմ հօլովում են բաղմավանդ բառերի ձևով. մենք ունինք ձև, բայց ոչ ձևեր, այլ ձևեր, թու—թուներ, և այսպէս մի քանի ուրիշներ:

վարւել բոլոր այն դէպքերում ևս, որոնք ներկայիս համար դեռ հարցական են:

Առաջին շարք. դատաստանադրքեր, հողատէրեր, վկայաթղթեր: Երկրորդ շարք.— պատմաբան-ներ, գինեգործ-ներ, պատմախօս-ներ:

Կայ արդեօք այդ երկու շարք բառերի մէջ զանազանութիւն, չնայած որ նոցա ուղղականները միավանկ բառերով են վերջանում (հողատէր, պատմաբան, և այլն):

Զանազանութիւն կայ, և դա հետևեալն է. առաջին շարքի բառերը իսկ և իսկ այն միտքն են յայտնում, ինչ միտք որ յայտնում են նոցա կազմող բառերը. մինչդեռ երկրորդ շարքի բառերը իսկ և իսկ այն միտքը չեն յայտնում, ինչ միտք որ յայտնում են նոցա կազմող բառերը:

Այսպէս՝ դատաստանագիրք բառը իսկ և իսկ նշանակում է դատաստանի գիրք, հողատէր իսկ և իսկ նշանակում է հողի տէր. վկայաթուղթ = վկայութեան թուղթ:

Դոցա յոգնակին կազմում է այնպէս, ինչպէս միավանկ բառերինը — պար-եր. գրք-եր:

Բայց այդպէս չեն երկրորդ շարքի բառերը. գինեգործ չի նշանակում գինու գործ, այլ գինի գործող (= շինող). պատմաբան չի նշանակում պատմութեան ընկն, այլ պատմութիւն խմացող:

Առաջինները, ուրեմն, իսկական բարդ բառեր են և չեն նշանակում ուրիշ բան, քան նոցա կազմող խօսքերը. մինչդեռ երկրորդները, կազմած լինելով երկու բառերից, յայտնում են մի այլ միտք, քան նոցա կազմող բառերը:

Երկրորդներին պատկանում են ուրեմն նաև այն բարդ բառերը, որոնց վերջին մասը կազմող խօսքը անկախօրէն նշանակութիւն չունի. օրինակ՝ չկայ կալ (= կալնող), խօս (= խօսող) բառեր. մինչդեռ կան գահակալ, աթոռակալ, պատմախօս, գրախօս բառերը. չկայ կեր (= ուտող) բառ. բայց կայ մարդակեր. չկայ վար (= վարող) խօսք, բայց կայ զօրավար:

Այդ երկրորդ կարգին են պատկանում ուրեմն նաև այսպիսի բառեր — միավանկ, բաղմավանկ, որոնց յոգնակին է միավանկներ, բաղմավանկներ. որովհետև, օրինակի համար, միավանկ չի նշանա-

կում մի վանկ, այլ նշանակում է մի վանկ ունեցող (և այդ պատճառով նա ածական է, յաճախ նաև գոյականի իմաստով): Նոյնն է և ստորակէտ, միջակէտ, վերջակէտ, ուր, օրինակ, միջակէտ նշանակում է ոչ թէ միջին կէտ, այլ միջում՝ դնող կէտ, վերջակէտ—վերջում՝ դնող կէտ. ստորակէտ չի նշանակում ստորին կէտ, այլ կիսատ խօսքից յետոյ դնող կէտ: Եթէ մի օտար զիտէ միայն ստոր և կէտ բառերը, նա չի հասկանալ թէ ինչ է նշանակում ստորակէտ. մինչդեռ բաւական է որ նա զիտենայ թէ ինչ է հող և տէր—և նա հեշտութեամբ կը հասկանայ թէ ինչ է հողատէր. զիտենալով հանդերձ մէջ և կէտ բառերը, նա չի հասկանալ միջակէտ խօսքը, մինչև նորան այդ չբացադրւի:

Մի լաւ օրինակ. տնատէր և տանուտէր. առաջինը նշանակում է ոչ այլ ինչ բայց եթէ նորան կազմող բառերը (տան տէր). նորա յոգնակին է տնատէրեր. երկրորդը, թէև բաղկացած է նոյնպէս տուն և տէր բառերից, բայց չի նշանակում տան տէր, այլ մի ուրիշ բան, այն է՝ զիւղապետ. և նորա յոգնակին է տանուտէրներ:

Եւ այդպէս են երկրորդ շարքին պատկանող բոլոր բառերը. նոքա չեն հասկացում ինքն ըստ ինքեան, այլ պէտք է ըացատրուեն. մինչդեռ առաջին շարքի բառերը կարօտ չեն ըացատրութեան. նոքա իմաստը հէնց իրենց կազմող բառերի մէջն է:

Այդ կանոնը ձեռքներիս՝ կարող ենք վճռել բոլոր այդ կարգի տարակուսական դէպքերը:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵՍՆՅ

(Շարունակելի)

ՂՈՉԱՂԸ

ԻԲՐԵՒ ՏԻՊ ՀԱՅ ՎԻՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

(Աղեւլեան, Ա.—Տգիտութեան զոհեր.—Մուրճ 1896 թ. № 5—
1897 թ. № 3—4)

Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

Նթէ մտքով լետ դառնալու և նախելու լինենք ալն ճանապարհի ծալ-
րին, որտեղից համարեա թէ սկսում է հալ աշխարհիկ գրականութիւնը,
մեր աչքին կը դիպչի մի խորին ուշադրութեան արժանի երևոյթ: Մեր
նորածիլ գրականութիւնն հէնց իր արչալուսին մի շատ բաղդաւոր վիճակ
է ունեցել: Մինչդեռ ուրա գրականութիւնը միայն 40-ական թւականնե-
րից և աւելի չեշտած 60-ական թւերից է սկսում ուշադրութեան առար-
կալ դարձնել հասարակ գիւղացուն և նրա կեանքը, մինչդեռ նա ալդ ժա-
մանակներից է միայն իր ծոցն առնում ալնալիս թարմ ու կենսունակ
աարը, որպիսին ժողովուրդի կեանքն է, մեր գրականութիւնն ալդ կող-
մից շտտ աւելի երջանիկ պալմանների մէջ է գտնել: Նոր գրականու-
թեան հալը չամաչեց, ալ սիրով ու պատուով հիւր կանչեց գիւղացուն իր
տրեխով ու մորթէ փափախով, իր ցնցոտիներով ու խոնջացած մարմնով
և գրականութեան մէջ առաջնակարգ ու պատուաւոր տեղը լատկացրաւ
նրան: Այս մի շտտ կարեոր և երջանիկ հանգամանք է, որ մեր գրակա-
նութիւնը հէնց սկզբից ալպիսի առողջ հողում է տնկւել, ալդպիսի առողջ
հիմքերի վրալ դրւել: Գիւղացին մտաւ գրականութեան մէջ, միայն նրա
մի ճիւղի՝ վիպագրութեան մէջ: Նրկար ժամանակ նրա դրութիւնը զբա-
ղեցրաւ գրականութեան միւս ճիւղերը. բաց ալ մեծ բան էր, որ
գրականութիւնը իր թեերը թափ տալուն պէս լատարարեց իրան ժողո-
վուրդի համար և նրա կեանքը նիւթ առաւ: Մեր վիպագրութիւնը, լետոյ,
70-ական թւականներից միայն զբաղմունքի նիւթ դարձրաւ հասարակու-
թեան միւս խաւերի կեանքը: Գրականութիւնն վիպական ճիւղը ալդ ուղ-

դուժեամբ էլ շարունակեց առաջ գնալ: Հալոն ունեցաւ մի հաւասարիմ որդի. Պռօշեանն էր, որ, 60-ական թւերից սկսած մտնելով զրաւան առաւարէզ, իր զրաւանների մեծագոյն և կարեւոր մասի նիւթը ժողովրդական կեանքից առաւ: Նկատելու արժանի մի երևութ է, որ մինչդեռ վիպագրութեան մէջ գիւղին առաջին տեղն էր բռնում, հրապարակախօսութեան մէջ նա վերջին տեղումն էր. մինչդեռ վիպագրութեան մէջ ուշադրութեան էր առնում գիւղը, խաւար, լեռ մնացած ժողովուրդը, հրապարակախօսութիւնը զբաղւած էր մտաւորապէս աւելի բարձր շրջաններին նիւթ մատակարարելով: Նրանց էր զարթեցնում և գործի հրաւիրում:

Թէ Աբովեան՝ գլխաւորապէս, և թէ Պռօշեան՝ իւր սկզբի վրամքում՝ նրան հետեւելով զուտ իրական վէպի ներկայացուցիչներ չէին սակաւն: Նրանք գիւղացուին իղէալականացնում էին: Աղասին գիւղական ժողովուրդի առաքինութիւնների և բարեմասնութեանց մի մարմնացում է. ունի աշակերտ մտքեր, որոնք ցփար կարող են լինել 1820-ական թ.-ների գիւղացու գլխում: Սոսն ու Վարդիթերը մի-մի ներկայացուցիչներ են գիւղացու լաւագոյն չափերին: Թէ հօր, և թէ որդու գրքերում գիւղական կեանքը աշխատ է ցոյց տրած, որ կարծես թէ ալդ կեանքը մի հովերգութիւն է, լի երջանկութեամբ, սիրով, հաւատարմութեամբ. սակաւն ժամանակի ոգին աշխատ չէր, որ թուլ տար շատ պոկւել իրական կեանքից. երկու հեղինակների զրաւաններումն էլ իղէալականն ու իրականը ձեռք-ձեռքի տւած են գնում-ուռննալով իղէալական մարդիկ, նրանք աւելի մեծ չափով իրականից առած լուսանկար անձնաւորութիւններ ունին:

Աղասեանն «Արութիւն և Մանէլ»-ով թոթափում է իր վրալից իղէալականութեան մնացորդները և պինդ խրտւում է իրականութեան մէջ: Գրանով նա բռնում է մի պատուաւոր տեղ մեր վիպագրութեան զարգացման պատմութեան մէջ: Նրա ալդ և լեռագալ զրաւաններում ալ ևս չկան իղէալական մարդիկ. բոլորը իրական են, սովորական, սոսկական: Այստեղ գիւղացին հաւատարմութեամբ է վերարտադրւած:

Գրական ալդ հոսանքը թուացաւ լեռագալ տասնամեակներում. Պռօշեան և Աղասեանը մնացին միակ ներկայացուցիչներ վիպագրութեան ալդ հոսանքի, որ իր նիւթն առել էր ժողովուրդի կեանքը: Միակ նոր մարդը վաղամեռ Աղէքսանդր Արարատեանն էր, որի տւածներից կարեւորներն աւելի մտնաւոր բնաւորութիւն ունէին, ներկայացնելով ժամանակի կեանքն աշխատ չափով, ինչ չափով նա արտաբերւել է ուսումնարանական գործում: Նրա առաջին վաստակը՝ «Նրկու թումբը», որ մեծ չափով կրում է Պռօշեանի «Սոս և Վարդիթերի» և նրա միջոցաւ՝ Աբովեանի կէս-իրական ուղղութեան ազդեցութիւնը, տեղի տաւ լեռագալ զրաւաններին, որոնք աւելի ու աւելի մօտենում էին իրականութեան:

Ալդ կենսունակ ուղղութիւնը նոր զարկ է ստանում միայն 90-ական

թւականներին և շարունակում է ղարգանալ: Մենք ունինք երկու աչք՝ ընկնող երիտասարդ գրողներ՝ Ճուղուրեան և Աղեկեան, որոնք մասնաւորապէս գիւղական կեանքն ունին աչքի առաջ: Նոր սերունդը նոր ուղղութիւն է տւել վիպագրութեան ալի հոսանքին:

Ամենից առաջ նկատելու արժանի է այս իրողութիւնը, որ ալի երկու գրողների գործերում, բացի իրականութեան հաւատարիմ լինելուց, ալլ ևս ուրիշ բան չէք գտնի՝ իղէալականին հակառակ լինելու մտքով: Զարմանալի էլ չէ. 30 տարին քիչ ժամանակ չէ, որ ալի ուղղութիւնը կատարեալապէս հաստատւէր մեր գրականութեան մէջ: Աղաչանի տւած ղարկը արդէն շատ մեծ էր, ալիտեղ օգնութեան հասան Բաֆֆին իր սկզբնական պատկերների ուղղութեամբ, Շիրաւնզադէն իր ամբողջ գրական գործունէութեամբ և Սունգուկեանն իր իրականին հաւատարիմ դրամաներով: Նոր սերունդը սնւել էր զրանց վրա՝ ու ինչ խօսք, որ վատ դնալ ալլ ևս անկարելի էր:

Նախկին տասնամեակների ժողովրդական գրողները գլխաւորապէս աչքի առաջ ունէին գիւղական դասի ընտանեկան կեանքը, ընտանիքի անդամների փոխադարձ չարաբերութիւնները. նոր գրողներն ընդհակառակն՝ գլխաւորապէս հետաքրքրւում են գիւղական համայնքի կեանքով, համայնքի անդամների փոխադարձ չարաբերութիւններով: Բացի այս դէպի առաջ արած քալից, նկատենք և այն, որ հին գրողները տւել են մեզ ժողովուրդի կեանքը առանց նրա բացատրութիւնների մէջ մտնելու, մինչդեռ նորերից Աղեկեանը փորձեր է արել և շարունակում է անել ըմբռնելու համար ժողովուրդի կեանքի հիմունքները և բացատրել նրա բազմաթիւ ու բարդ երևութների հիմնական պատճառները: Տեխնիկայի կողմից ևս նշանաւոր չառաջդիմութիւն է եղել. նորերի գրածներն ալլ ևս աղգագրական նիւթերի ամբարներ չեն, ինչպէս երկու հին գրողների գործերը, ալլ աւելի ու աւելի են մօտենում վիպագրութեան իսկական ձևին:

Աղեկեանն աչքան նոր գրող է, որ դեռ ժամանակը չէ նրա գրական ֆիզիոնոմիան որոշելու: Նա դեռ ևս ինքնուրոյն ճանապարհ չի ընտրել, ալլ ընտրելու վրալ է: Գիւղական կեանքի երևութների բացատրութիւնով նա նման է Գ. Ուսպենսկուն. «Նրա ցաւ»-ում ¹⁾, օրինակ, նա արծարծում է Գ. Ուսպենսկու «Հողի իշխանութեան» գաղափարը և զրանով ձգտում է բացատրել նաև մեր գրական կեանքի երևութները. «Ծանր խնդիրը» ուղղակի նմանութիւն է (չիշած էլ է պատկերի մէջ) Գ. Ուսպենսկու *Задача* գրածքի, «Հիւանդատ խիղճը» *Большая советская*-ին... Նոյն իսկ գրածների ձևը, որ ձգտում է հրապարակախօսական ակնարկ-

¹⁾ Ա. Աղեկեանի վիպական գրածքները բոլորն էլ «Մուրճ» ումն են տպագրւած և առանձին գրքերով լոյս չեն տեսած:

Ներքին բնաւորութիւն ստանալ, Ուսպենսկունն է: Վերջին գրածքում՝ «Տգիտութեան զոհերում» արդէն նկատելի են ինքնուրոյնութեան նշաններ մեր գիւղական կեանքի հիմունքներն ըմբռնելու մտքով: Թէև, ինչպէս կը տեսնենք, հեղինակը հազիւ է կարողացել դիտակցել աչն իդէան, որ դուրս է սողացել գրչի տակից, նոյն իսկ անդիտակցաբար, բայց ո՛րը պարզ երևում է հետամուտ ընթերցողին:

«Տգիտութեան զոհերը» արժանի է խորին ուշադրութեան և մի ալ կողմից: Հին հեղինակները մեզ տեղ են գիւղական կեանքը. բայց՝ նահապետական կեանքը: Յետագալ տասնամեակներում մենք չենք ունեցել մի գրող, որ հետամուտ լինէր ժողովրդական կեանքին և ուշի ուշով արձանագրէր նրա կրած փոփոխութիւնները. աւսպիսով մենք ունենք նահապետական կեանքը և աշխեան կեանքը—չըլալ միայն աչն ճանապարհը, միջին օղակը, որով փոփոխւել է գիւղական կեանքը: Երկու ծալքերի համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ շատ խոշոր ու մեծ ուշադրութեան արժանի փոփոխութիւններ են եղել հալ գիւղի կեանքում, որոնց մասին մենք ոչինչ չենք լսել: Մինչդեռ աղբ երևութիւնն ու փոփոխութիւնները ահագին նշանակութիւն ունին ժողովուրդի լեռագալ վիճակի համար. հարկաւոր է ըմբռնել թէ ինչ ուղղութեամբ է փոխւում ժողովուրդի կեանքը և ո՞ւր է գնում աղբ հոսանքը, և ապա՝ լմու է նա, թէ վատ, պիտի դէմ դնել նրան, թէ թողնել, որ շարունակի հին ուղղութեամբ առաջ գնալ:

I)

Աղբեանը չալտնի վերաբերմունք ունի դէպի իր վէպի դործող անձերը. կան աչնպիսիները, որոնց ատում է, կան և աչնպիսիները, որոնց սիրում է: Դէպի վէպի հերոսներից մէկը՝ Գալուստը նա երկու տեսակ վերաբերմունք ունի, նախած թէ ինչպէս է նա իրան պահում: Հեղինակը քալ առ քալ հետեւում է նրան. բաւական է որ ճնշւի, չանդիմանութիւն ստանալ, հալածանքի կամ ատելութեան ենթարկւի, որ հեղինակի սիրտը լցւի ցաւակցութեամբ: Հէնց որ նկատեց թէ Գալուստը ծուռում է ուղիղ ճանապարհից, գնում է իր ատած անձերի լեռնից, ապրում է ու գործում նրանց ցուցմունքներով, կամքի թուլութեան պատճառով չի ընդդիմանում եղբոր բռնութիւններին և, կարծես ակամայ, ստիպւած վատ գործ է անում, իսկոյն հեղինակը փոխում է իր վերաբերմունքի ձևը, սկսում է կշտամբել,

1) Ի նկատի ունենալով որ քննադատւած վէպի հեղինակը, նամակով խմբագրութեանս, չալտնել է իւր դիտաւորութիւնը վէպը նոր և արմատական խմբագրութեան ենթարկելու, ներկալ չօղածից մենք բաց ենք թողնում աչն մասը, որ վերաբերում է վէպի գեղարւեստական կողմին:

երես դարձնել նրանից: Ազեկեանն իր վէպումն է ամբողջովին, որպէս մի կողմնակի անձնաւորութիւն նա ապրում է իր գործող անձերի հետ. նրա համար ալդ անձերը կենդանի մարդիկ են, որոնց հետ լաւ կամ վատ չարաբերութեան մէջ է, Հեղինակի վարմունքները նկատելի է այս, որ նա առհասարակ յաւակցում է ամեն մի ճշւածի և նեղութեան մէջ ընկածի, ամեն հալածւածի և հարստահարւածի, շատ անգամ առանց ուշադրութիւն դարձնելու թէ ինչպիսի մարդ է նա՝ որպէս ընտանիքի և համայնքի անդամ: Ամեն դժբախտ—հեղինակի բարեկամն է, մօտ է նրա սրտին:

«Տղիտութեան զոհերում» գործողներին կարելի է երկու կարգի դասաւորել. «զոհաղներ» և «ոչ-զոհաղներ», «խեղճ մարդիկ»: Առանձին տեղ են բռնում մի քանի երկրորդական անձերի հետ, Գալուստն ու Նուզառը. մէկը (Նուզառը) որպէս խելառ, ուտտի և անընդունակ կեանքում բանական և ներգործական դեր խաղալու, միւսը որպէս թուլ կամքի և անհաստատ սկզբունքների տէր մարդ, որին դժուար է դասաւորութեան ենթարկել, Հեղինակի համակրանքը միշտ «խեղճ մարդկանց» կողմն է և, ընդհակառակն, ատելով ատում, հարւածում և դատապարտում է «զոհաղներին»: Այս երկու կարգի անձերն են, որ ներգործական և ազդու դեր են խաղում Ազեկեանի վէպում, դրանք են որ ընդհարելով, չալտնի չարաբերութիւնների մէջ մտնելով, իրար հետ չիւելով կազմում են գիւղի շարժուն կեանքը, տալիս են նրան որոշ գոյն ու որոշ կերպարանք:

Ի՞նչ մարդ է «զոհաղը»՝ Ահա թէ ինչ է ասում հեղինակը Նուզառի հօրեղբոր՝ Գրիգորի մասին. «Գրիգորը զոհաղներիցն էր. ժամանակի հոգին լաւ հասկանալով նա գլուխը քաշ, սուս ու փուս, մըջիւնի նման անընդհատ դէպի տուն էր կրում: Կնքն էր ու ինքը, ուրիշների հետ գործ չունէր. շատ հարկաւորն էր միթէ, որ մէկը մի բանում կարօտ է, միւսը քաղցած է, երրորդն օգնութիւն է աղերսում, չորրորդը անդունդի խորքից իր ձեռքը մեկնում և լալաղին ձաջնով աղատութիւն պաղատում. աւելորդ բաներ են. զոհաղ ես—խարիր, սուտ ասա, ուժ արա, զոհացիր, կեղծաւորութիւն արա և տունդ լցրու: Հարեանս ինչ բան է, հիւրասիրելը կամ հիւր դնալը ինչ բան է. դրանք բոլորն էլ դատարկ սովորութիւններ են: Աշխատիր, տակդ պնդացրու, կ'ասեմ տղա՛ս ես» (Մուրճ, 1896 թ. № 10—11, էջ 1300):

«Ղուչաղի» մի քանի ալլ ցատկութիւնների հետ ծանօթացնում է Սիւնոգ-Ղուկասը, մեր առաջ դնելով մի «զոհաղ» մարդու և զրանով միանդամալն պարզելով մեզ համար նաեւ իրան, իր ներքին աշխարհը, իր ձգտումները, բնաւորութեան խոշոր գծերն ու իղէալները:—«Ղուչաղ կացէք, զոհաղ, խրատում է նա իր երկու որդիներին, տեսնում էք Համբարձու-մենց Ազատին, մի խորամանկն է որ... համ իր սաղ ընտանիքն է պահում, համ էլ փող է քստ ձգում. ինչո՞ւ. որովհետեւ շատ զոհաղ է. մէկ որ

շատ աշխատող է. հէնց հրէն գործի է, իսկի հանդատութիւն չունի. Հողագործութիւնը շատ է սիրում, եռանդ ունի, և ամեն բան, ինչ որ ձեռքից զալիս է, անում է: Քանի անգամ եմ լսել, թէ Համբարձումնեց Ազատը վաճառականների համար բամբակ ու բոժոժ է առել մեր գիւղացիներից, խաբել է, սովորական գնից պակաս գնով է առել, և էղպէսով, ի հարկէ, բաւական փող է աշխատել: Պա դա զոչաղ մարդու բան չի: Որտեղ մի վիճելի կամ դատարան ընկնելու գործ կա, տեսար Ազատը խփոյն մէջ մտաւ. մի բան կամ կը չինի կամ չէ, բայց միջումը անպատճառ կաշառք կը վերցնի: Հարեանները մի հարկաւոր բան կը խնդրի, կը ստանալ, բայց ամիսներ կ'անցնեն, փոխաբէնը չի տալ: Քանի դուքս, կ'ասի կը տամ, կը տամ, և վերջը ծիծաղելով և երեսը պնդացնելով կ'ուրանալ: Նախատինք, հաշուանք, բամբասանք կը լսի, բայց չի տալ. բանտրներ կը բանացնի, առաջ սիրով կը վարւի հետները, իսկ վերջը, սիլի-պիլի անելով, վարձները կը կտրի: Բանտրները կը տրտնջան, կ'աղաչեն, բայց իզուր. ինչ որ տրեց՝ տուց: Պա սա զոչաղութիւն չի: Տեսնաք ինչպէս իր ընծանի վտնում գտնուող հողը դուռով տիրապետեց. չէ որ դա Սամսոնին էր: Տեսնաք նա ինչպէս դու աքեց, երեսը պնդացրեց, թուք ու մուր կերաւ և իր հօրեղբօր հետ կիսու բակը սաղ էլ իր ձեռքը գցեց: Հիմա տեսնում էք ինչ տներ է չինել տալիս: Որդիք, քուք էլ էղպէս զոչաղ կացէք, որ սոված չմնաք, առաջ գնաք, փող չետ ձգէք» (Մուրճ, 1896, № 5, էջ 261—262):

Բերած քաղաքներից մենք տեսնում ենք որ «զոչաղները» չալտնի կարգի մարդիկ են, որոնք ունեն չալտնի նպատակ և ձգտում են նրան հասնել չալտնի միջոցներով: «Ղոչաղները» «գլուխը քաշ, մըջիւնի պէս տուն են կրում», որ «սոված չմնան, առաջ գնան, փող չետ ձգեն» «Մըրջիւնի պէս» ասելով հեղինակը ուզում է ցոյց տալ նրանց աշխատասիրութիւնը, ամեն գործի ձեռնարկելու վստահութիւնը, եթէ ալգալիսով կարելի է «տուն կրել». բայց դրամի միւս երեսը չուռ տալիս, մենք տեսնում ենք, որ նրանք «տուն են» կրում ուրիշներից խլելով, արգելելով ուրիշներին «տուն կրել». ստացւում է ծանօթ «գոլութեան կուլը», որ դաժան կերպարանք ունի և երեսու է իր նախնական մերկութեամբ: Այդ պայմանաւորում է գիւղական կոպիտ հանդամանքներով: Աչսպէս ուրեմն զոչաղները չալտնի կարգի մարդիկ են, որոնք իրանց նպատակին հասնելու համար ընկնում են գոլութեան կուլի ամենաթունդ տեղը և չալտնութեան համար ոչ մի միջոցի առաջ չեն կանգնում: Ահա՛ քի ալգալիսի պայմաններում ստացւում են որոշ բնաւորութեան տէր անհատներ, մշակւում են որոշ բարոյական և մտաւոր չափութիւններ և գործելու որոշ եղանակներ: Այդ տեսակ կերպարանք ստացած գոլութեան կուլի առաջին պտուղը եսականութիւնն է, ամենակոպիտ ձևով արտաչալտած: Եսականութիւնը չա-

րաբերական հասկացողութիւն է, նա ունի իր աստիճաններն ու տեսակները: Այդ հասկանութիւն, որ իրանից դուրս ոչինչ էի ճանաչում, կա՛մ որ իր ընտանիքից դուրս ոչինչ էի ճանաչում, կա՛մ որ իր ընտանիքից և բարեկամների աւելի կամ պակաս նեղ շրջանից դուրս ուրիշ բան էի տեսնում, և աւելիս շարունակ մինչև դասակարգերն ու աղղերը, որոնք մի տեսակ հաւաքական հասկանութիւն են ներկայացնում: «Ղոչաղութեան» աշխարհում գործում է երկրորդ տեսակը. դա հասկանութիւն է միացած աշխատիւրութեան նւազ և հազիւ շնչող սաղմերի հետ: Այդ կարգին պատկանող «ղոչաղը» ետական է ալն մաքով, որ ուրիշ իր դրութեան մէջ գտնւողները նա էի հասկանում, էի ճանաչում և ոչ էլ ուզում է հասկանալ, ճանաչել կամ աչքի առաջ յայտնաւ. ինքն ու իր ընտանիքը, ահա բոլորը. ուրիշն ու իր ընտանիքը կամ նույն իսկ բարեկամը նրան շատ քիչ է զբաղեցնում կամ թէ իսկի էի զբաղեցնում: Գրա հետ միացած են աշխատիւրութեան նւազ, հազիւ շնչող սաղմեր ալն մաքով, որ «ղոչաղը» կեանքի կուռում սրան ու նրան հարածեղով, նեղելով, հարստահարելով, աշխատում ու շարճարում է նաև իր կնոջ ու երեխաների համար—ուրեմն ոչ միայն իր համար, այլ և ուրիշի համար:

Նսականութիւնը որոշում է նրա վերաբերմունքը դէպի իր շուրջը գտնուող մարդիկը. ալդ վերաբերմունքը երկու բնաւորութիւն է կրում, նաւած թէ ինչ չարաբերութեան մէջ են շուրջը գտնուող մարդիկ նրա հետ: Դէպի օտարները ինչ տեսակ մարդիկ էլ լինեն նրանք, նույն գալն է ինչ որ դէպի իր դրութեան մէջ գտնւածը, ալսինքն դէպի ուրիշ «ղոչաղը»։ ձեռքն ընկաւ, ուժը պատեց՝ կ'աշխատի սղմել, խեղդել, նեղը լծել, հիւթը ծծել, մի խօսքով կարողացածին չափ իր շահերին ծառայեցնել, «տուն կրելու» համար պէտք ածել: Իսկ եթէ զիմացինը կիմն է, տղան, աղջիկը կամ եղբայրը—ալն ժամանակ չարաբերութիւնը փոխւում է, վերաբերմունքը ալ կերպարանք է ստանում: Նա էի ճանաչում նրանց անհատական հակումներն ու ձգտումները, նրանց բնաւորութեան ուրիշ լինելը. ոչ ոք իրաւունք չունի իր պէս չմտածելու, իր ցոյց տւած ուղղութիւնից դուրս գործելու, ուրիշ հակումներ, ձգտումներ ու նպատակներ ունենալու քան ինքը. բալց, չնաւած սրան, նա կերակրում է նրանց, պահում պահպանում և կաշուց դուրս գալիս նրանց համար ապահով դիրք տեղեկելու: Այսպէս ուրեմն «ղոչաղների» ամենազլխաւոր չտկութիւնը, նրանց ընդհանուր չափաբարը, բնաւորութեան հիմնական դիժը—եսականութիւնն է:

«Վեր—կոխի (տապալէր) ու կեր!» ասում է Համբարձումը. ալս խօսքերը բովանդակում են «ղոչաղի» գործունէութեան ծրագիրը: Այսպիսով մենք ունինք գաղանական հակումներով զինւած անձինք, որոնք գիւղի կեանքում բաց են թողնում իրանց գալալին հակումների և եսա-

կանութեան սանձն ու սկսում են «վեր կոխել և ուտել»: Ստացւում է մի ռազմական դրութիւն, ուր պահանջում են չափնի բարոյական և մտաւոր չափութիւններ. խորամանկութիւն, կեղծաւորութիւն, խաբեքալութիւն, ստախօսութիւն և այլն: Սրանք «դոչաղների» սովորական զէնքերն են կռւի ժամանակ, և վաղ նրան, ով նրանց ճանկն ընկաւ... Այդ բոլոր զէնքերին աւելանում է և մի ուրիշը, որ նոյնպէս հաւասար չափով չատուկ է ամենին—լանդգնութիւնը՝ ուղղակի և փոխաբերական իմաստով. նա, «դոչաղը» չի կանգնում ոչ մի գործի առաջ, որից չա՛հ ունի, որ նրան միջոց է տալիս «տուն լցնել»: Խոտի տակ է տալիս բոլոր սրբութիւնները, որ մշակւած են դարերով, կոխ է տալիս հանրակեցութեան հիմնական սկզբունքները, բարոյական պարտականութիւնները զէպի իր ընկերը և համազօրապիւն. խօսքը չետ առնել, խոստումը չկատարել, աշկարա գողութիւն անել, խղել հարևանական և բարեկամական կապերը,—դա սովորական է «դոչաղութեան աշխարհում»: Եւ այդ բոլորը նա անում է ոչ թէ գիտակցելով, ոչ թէ հասկանալով նրանց իսկական արժէքը,—նա այդքան գիտակից չէ իր վարմունքներին,—նա այդ անում է օրդանապէս, ուղղակի կեանքի կարճ փորձով համոզւելով, որ այդ բոլոր «գատարկ բաները» խոչնդոտ են իր նպատակներին. նա ճանաչում է միայն այն նպատակը, որին ձգտում է, և դրա համար գործ է դնում ամեն ջանք, ոտնատակ է տալիս ամեն ինչ: Նրեում է, որ այդ «ամեն ինչը» իր համար այնքան նշանակութիւն է ունեցել երբեմն, որքան միասնելիս չի եղել իր կաշուն. զուտ նիւթական շահերն են նրան կապած պահել մաքրութեան, ազնւութեան, անկեղծութեան հետ. այսօր այդ շահերը այդ չափութիւնների հետ մի տոպրակում չեն պարտակում, իրար զէմ են կանգնած—և նա դուրս է չլքում այդ բոլոր «աւելորդ բաները»: Մեր հարցին՝ թէ ինչ մարդ է դոչաղը, պատասխանում ենք. դոչաղը մի խիստ եսական, կտրուկ և համապատասխան մտաւոր ու բարոյական չափութիւններով օժտւած մարդ է:

«Ղոչաղները» կրթւում են Սինոդ Ղուկասի ձեռն, որի ամենօրեայ խրատներով մէկի հետ ծանօթացանք վերը: Ջահիլները այդ խրատներն են ծծում իրանց մէջ, աշխատում են ճշտութեամբ հետեւել հօր տւած ծրագրին և նմանել նրա գոված մարդուն: Բոլոր «դոչաղների» նպատակն է «տունը լցնել», հրապարակ հանելով իրանց բոլոր աւերող և կլանող չափութիւնները և դործելով ամեն տեսակ միջոցներով, որ դալիս է ձեռներից. բայց ինչի համար, ինչն է «տուն լցնելու» նպատակը: Որ, ինչպէս Սինոդ-Ղուկասն է ասում, սոված չմնաք, առաջ դնաք փող լետ ձգէք»: «Սոված չմնաք...», բայց սոված չմնալու համար հարկաւոր չէ իրար պատառոտել, հարստահարել, նեղը լծել. սոված չմնալու համար հարկաւոր է միայն աշխատել: Ի՛նչ որ թիւրիմացութիւն կա՛ ալստեղ մեր և ձեր «ղոչաղի մէջ». անշուշտ! Սինոդ Ղուկասը «որ սոված

չմնաք» ասելով ուրիշ բան է հասկանում: Ճիշտ է, որ, «սոված չմնալու» համար, անհրաժեշտ չէ դալլ լինել: Սաթենիկի հայրը՝ Մկրտիչը «զոչադ-ներկց» չէ, բայց իրան չափով ապրում է, եօլա է գնում: Ծերունին խրատելով որդիներին, որ աշխատեն կուշտ լինել, ալդ խօսքերը իր խկական իմաստով չի հասկանում, նա չի վերցնում կուշտ լինելու minimum-ը ալլ՝ դէպի վեր, որքան կարող ես: Նա ոչ թէ կուշտ լինել է քարոզում, ալլ լաւ կուշտ լինել, ալդ փոքրիկ խօսքն է խկապէս, որ շատ մեծ նշանակութիւն ունի, ալդ խօսքը հասարակ գոյութեան կուիւր գարծնում է կուիւ արտօնեալ դրութեան համար, կուիւ՝ լաւ, առաջնակարգ տեղերի համար: «Ղոչադն» աշխատում է, շարչարւում, կուում ոչ թէ կուշտ լինելու, ալլ լաւ կուշտ լինելու համար, որ շատ աւելի է, քան սովորական մտքով կուշտ լինելը:

«Որ առաջ գնաք...» Գիւղացու համար առհասարակ և «զոչադ» գիւղացու համար մասնաւորապէս ալդ խօսքերը աչն իմաստն ու նշանակութիւնը չունին ինչ որ մեզ, փոքր ի շատէ լալն շահեր ունեցողներին, համար (մեր տեսակէտից, ի հարկ է): «Առաջ գնալը» գիւղացու աչքում նոյնանիշ է հարստութեան, ապահովութեան և ազդեցիկ զիրքին ու ձայնին: «Շատ առաջ գնաց», ասում է գիւղացին աչն մարդու համար, որ «իրան դրստել է, տակը պնդացրել», կարճ ասած, ինչ միջոցով կ'ուզի լինի, նիւթական ապահովութիւն է ձեռք բերել և որի ձայնը, ալդպիսի պայմաններում գտնւելու պատճառով, կշիռ, գին ունի թէ սեփական գիւղում և թէ ուրիշ տեղեր, զիրքաւոր մարդկանց մօտ... Առաջ գնալ—գիւղում նշանակում է ազդեցութիւն ունենալ: Ալդ ազդեցութիւնը կարող է երկու բնաւորութիւն ունենալ. կարող են նրանից ակնածել, նրա ուժը գիտակցելով փորձ չանել վատ դիտաւորութիւններով նրան մօտենալու. «զոչադ-ները» նորան դուրս կը համարեն իրանց չարձակման գծից. կարող է դրան աւելանալ և նրա ազդեցութեան աւելի ներգործական կողմը. կարող են նրա ասածով «ժաժ գալ»՝ միւսները, առանց նրան ոչինչ չանել, և ալլն: Ալս վերջինը, եթէ կարելի է այսպէս արտայայտել, «զոչադի» գործունէութեան էմոցիալ կողմն է: Շատերը ալդ կողմին իսկի չեն էլ ձգտում. ալլքան որ իր կաշուն չհամարձակւին դիպել, նրանից քտող ինչ կ'ուզի լինի:

«Փող էտ ձգէք»... Ալստեղ արգէն սերունդի և ապագայ հանդիստ օրերի խնդիր կայ, մանաւանդ սերունդի խնդիրն ալստեղ աւելի է շեշտւած, քան առաջին երկու կէտում, թէն ալստեղ էլ չի բացակայում. որովհետեւ ապահով գիրքի և կուշտ լինելուն միալն իր համար չէ որ ձգտում է «զոչադ», ալլ և որդիներին համար: Ծերութիւն կայ, հիւանդութիւն և ուրիշ փորձանքներ կան, երբ մարդ չի կարող աշխատել. ուրիշի վրայ, թէկուզ ալդ ուրիշը հարապատ որդին լինի, իսկ դնել զժւար է.

ուստի հարկատու է փող ևս ձգել, որ հենց որդու տանն ապրելիս էլ մի տեսակ կոչւած լինես, իրաւունք ունենաս:

Մենք ծանօթացանք «ղոյաղներին» բնաւորութեան մի քանի հիմնական գծերի, նրանց ձգտումների և նպատակների և նրանց գործելու եղանակի հետ: Ինչպէս տեսնում էք «ղոյաղներն» են, որ կազմում են գիւղի կեանքում ամենաշարժուն դասը, նրանք են, որ ջանք ու եռանդ դարձած, դիմում են աջ ու ձախ և դանակ դառած ու դմակի վրայ ընկած, որքան կարողանում են՝ կտրում, «տուն են լցնում», իրար հրելով և լաւադոն պատառի ու ապահով դիրքի համար իրար միս կռծելով: Ղոյաղութիւնն է, որ ահագին ազդեցութիւն ունի գիւղական կեանքի ընթացքի վրայ, նա է, որ իշխում է շատ անգամ և շատ ու շատ դէպքերում «խեղճ մարդկանց» վրայ և հենց այդ «խեղճ մարդկանց» ստեղծելու պատճառն է դառնում: Նա է որ աղքատի տակից կարպետն է քաշում, գոմից կոճի ու եզը, արտի երեսն է տանում և մանրատուքը «չուերն» է անում: Դա մի ուժ է, որ իր հզօրութեան գիտակցութեամբ ուռած, խաղեր է խաղում ամենքի գլխին, որոնց իր ձեռքը կալող է ձգել: Այս է ալն խոշոր և վերին ստիճանի հետաքրքրական ու նշանաւոր իդէան, որ դուրս է սողում Աղեւեանի վէպից և բարձրանալով տարածւում ամբողջ վէպի վրայ և բացատրում վէպում տեղի ունեցած դէպքերի մեծագոյն մասը: Մենք կը հետևինք վէպի ընթացքին ընդհանուր առմամբ և ցոյց կը տանք թէ ինչպէս «ղոյաղութիւնը» ներկայանում է որպէս մի տիրապետող սկզբունք, որ իրանից դուրս ուրիշ սկզբունք չի ուղում ճանաչել, թէ ինչպէս նա իշխում է մարդկանց գործերի և մտածմունքներին և ուղղութիւն է տալիս նրանց, թէ ինչպէս «ղոյաղութեան» սկզբունքը առնելով ձեռներես, որպէս ճրագ և բարձր պահելով վէպում տեղ գտած դէպքերի վրայ, կարելի է նրանց լուսաւորել, պարզաբանել, բացատրել և հասկանալ:

(Ա.Երջը չաջորդ անգամ)

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՇԱՀԱՋԻՋԵԱՆ, Սմբատ.—Ամառնային նամակներ: Մոսկւա, տպ.
Ք. Բարխուդարեան, 1897. 200 էջ, ութածալ. գինն է 1 ռ. 50 կ.

Սմբատ Շահազիզեանցի այս նոր աշխատասիրութիւնը մի գեղադիտական (կալէլոսկոպալին) հանդէս է, ուր հեղինակը ներկայացնում է ընթերցողներին աչն մտքերը, որոնք, որպէս պիտի կարծել, նորա սրտին ամենամօտիկներն են և որոնք նորան ամենից շատ են զբաղեցրել. «Ամառնային» խօսքը ոչ մի ալ գաղափար չի տալիս գրքի բովանդակութեան մասին, բացի թերեւ աչն, որ ալ «նամակները» գրած են ամարանցում, թեթեւ կերպով, ընդհանուր գծերով, առանց մեծ մանրամասների. «Նամակները» ձեն էլ չի պահպանւած սկզբից մինչև վերջ. սկսելով նամակի ձևով իւր մի աղգականին և նախկին աշակերտին, պ. Շահազիզը մոռանալով սկզբի ձևը, շարունակում է գրել խկական ջօղւածներ, և միայն տեղ տեղ, անսպասելի կերպով, նորից վիշում է իւր նախկին աշակերտի անունը, որով միայն խանդարում է գործի գեղարուտական կողմը:

«Նամակները» թւով 33 հատ են, որոնցից 21-ը, սկսած 5-րդից, Հին Հալաստանին են վերաբերում, գրած Ա. Գարագաշեանի «Քննական պատմութիւն հայոց» և Գր. Խալաթեանի «Армянский эпосъ въ исторіи Мохсея Хоренскаго» գրքերի առիթով. նամակները շօշափում են հետեւեալ նիւթերը. հայոց ծագումը և գրաբարը. Մովսէս Խորենացին որպէս պատմագիր. Հին Հալաստանի բնակիչները (2 նամակ). Հայկ և Բել սընգրեւու (մազեր չիւեւու) և երեսներ կելու սովորութիւնը. Տիգրանուհին ըստ Քսենոֆոնտի և ըստ Խորենացու. Տիգրան. հին կրօն. շան պաշտամունք. կին և մարդ աստածներ. Վահագն և օձավիշապի պաշտամունքը. հին հայոց էպոսը. հին վիպասանութեան տեսակները. Խորենացու «Ողբի» մասին (2 նամակ). Վասակի մասին (2 նամակ). թէ երբ է ապրել Խորենացին (նամակ XX և XXI):

Այս բոլոր հատածներում պ. Ս. Շահազիզը ողորդած պաշտպան է Մովսէս Խորենացու պատմութեան

վաւերականութեան ընդդէմ նորա կրիտիկոսները և մանաւանդ խալաթեանի ու Գարազաշեանի: Ընդդէմ Գուտշմիտի և Կառլէռի՝ պ. Շահաղիդ ընդունում է Մար-Աբասի գոյութիւն ունեցած լինելը (նամ. IV). Հաջերի հնդկաեւրոպական ծագումը և իրանական կուլտուրան նա գտնում է նշանակած նոյն իսկ խորենացու մէջ, և վիճելով խալաթեանի հետ, մեր պատմահօր խօսքը թէ հաջերը զուրս են եկել Բաբելոնից, պ. Շահաղիդը գտնում է ոչ հակասական. ընդդէմ խալաթեանցի, նա գտնում է որ Տիգրանին վերադրած «երեսօք գունեան» (հրեւը ներկած) խօսքը խորենացին հարկ չունէր: Եւսեբիոսից վերցնելու, հետեւելով սորա «կարմրալո» բառին՝ և որ հին հաջերի մէջ կար սնդուրելու, ծաղիւնու և չալարելու արհեստները:

Նամակ IX-ում նա գտնում է որ ալն, ինչ մեզ չալտնի է Տիգրանուհի ահունուի, եղել է ոչ Տիգրանի քույրը, որպէս ասում է հաջ վիպասանութիւնը խորենացու մէջ, ալլ նորա կինը, որպէս նկարագրել է Քսենոֆոնը:—Մի քանի գլուխներ նւիրելով հալոց հին կրօնին, պ. Շահաղիդ անցնում է Հալոց Լպոսին (վիպասանութեան) և, ընդդէմ խալաթեանի, պնդում է որ խորենացին ոչինչ չի հնարել վահագնի երգի մէջ և որ հալոց վիպասանութեանն են ալլ երգի («Երկնէր երկին և երկիր») ոչ միայն սկզբի չորս տողերը ալ և լաջորդ վեց տողերը: (Նկատենք, որ պ. Շահաղիդի մեկնութիւնը երգի վերջին տողի «Աչքունքն էին արեգակունք» շատ քաջքշուկ է թւում

մեղ). Նոյնպէս սխալ է գտնում նա պ. խալաթեանի ալլ կարծիքները խորենացու մէջ պատահող վիպական տողերի մասին (Արտաշէսի հրգը և ուրիշներ), որոնց նկատմամբ պ. խալաթեանց բացասական ուղղութիւն է բռնում:

Չորս նամակներ (սկսած XVI-ից) նւիրւած են Գարազաշեանի հալեացքներին խորենացու մասին. հրկու գլուխներում պ. Շահաղիդը չէտ է դարձնում Գարազաշեանին սորա խօսքերը, որոնցով նա աշխատում է իւր «քննական պատմութեան» Գրդ մասում արդարացնել վասակին, ներկայացնելով սորսն իբրև «իմաստուն քաղաքագէտ», հիմնւելով վասակի հասցէով Կորիւնի չռալած դովեստների վրայ: Շահաղիդը գտնում է որ Կորիւնը, իբր աշակերտ Մեսրոպի և գրելով վերջինիս մասին, հարկ չէր տեսնում թէ վարդանի և թէ վասակի և ալլոց մասին խօսել քաղաքական տեսակէտներով, և որ Կորիւնը ալլ խնդրում ցնակէտ չի կարող ծառայել. իսկ ամեն ուրիշ կողմերից էլ վասակը դատապարտելի էր իբրև վնաս հասցնող փրկութեան գործին:

Իւր չօղւած-նամակներից, նւիրւած Հին-Հալաստանին և մասնաւորապէս խորենացուն, երկու վերջինները (XX և XXI) գրւած են խորենացու երբ ապրած լինելու խնդրի առիթով, որ, ինչպէս չալտնի է, վիճելի խնդիր է դառել, մանաւանդ ֆրանսիացի պրոֆ. Կառլէռի հետազոտութիւններով, որը խորենացու ապրած ժամանակը որոշում է VII կամ VIII դարը. իսկ

ալժամ պ. Խալաթեանց, աւելի հեռու գնալով՝ որոշում է ալն IX դարը: Մինչդեռ գիտնական հետազոտողները իրենց ենթադրութիւնները հիմնում են ալն աղբիւրների վրայ, որոնցից օգտւել է կամ իբր թէ օգտւել է Խորենացին, պ. Շահաղիզը, կամ նալով Խորենացուն V դարի գրող ճանաչել, ընդդիմախօսում է հակառակ մտածողներին, նոցա առաջը դնելով VII, VIII և IX դարերի քաղաքական և կրօնական հանգամանքները Բիւզանդիոնում և Արաբիայում, խնդիրներ և հանգամանքներ, որոնք ի մօտոյ պիտի չօշափէին հայերին ևս, բայց որոնց մասին բնաւ չիշատակութիւն չկայ Խորենացու մէջ: Պր. Շահաղիզ չիշեցնում է Բիւզանդիոնում ծագած և բորբոքւած պատկերամարտների և պատկերապաշտների կռիւը, որ տեեց աւելի քան 100 տարի, մինչև 842 թւականը, վէճեր, որոնք «բոցի նման տարածւեցին և արեւելեան քրիստոնեայ ազգերի մէջ»: Այդ վէճերի մասին չիշատակութիւն կայ լեռագալ դարերի հալ պատմագիրների մէջ, բայց Խորենացու մէջ և ոչ մի խօսք դոցա առիթով: Բացի այդ, Խորենացու վերաբերմունքը դէպի լուծաց եկեղեցին և կղերը շատ հաշտ է, որպէս և պիտի լինէր V-րդ դարում, մինչդեռ լեռագալ դարերում ծալրալից արեւելութիւն կար Հայերի և Յոնիների մէջ: Ինչ վերաբերում է Արաբացոց, որոնց շարժման մէջ է ձգում իսլամը, և որոնք ծաղկեցնում են գիտութիւնները և իրենց օրինակով դարկ տալիս գիտութիւնների ծաւալմանը Հայերի մէջ, — իսլամական դարերը «ոչ մի նշու

չեն ձգում Խորենացու պատմութեան վրայ»: Պր. Շահաղիզը գտնում է մի ալն մի բան Խորենացու մէջ, որ լատուկ չէր V կրօնական դարին. այդ ազգայնութեան գաղափարն է, որով առգորտած է Խորենացին. բայց այդ՝ նա մեկնում է նրանով, որ և V-րդ դարը, իւր աղմկալից վիճակով «նմանազուն մտքեր կարող էր հաղորդել առաջաւոր Հային», որպիսի էր Մ. Խորենացին:

Երկու գլուխ էլ նւիրւած են պատմագրութեան եղանակների զարգացմանը առհասարակ. և այդ գլուխները վերջացնում են պատմութեան նւիրւած ջօղածների շարքը:

Մենք տւինք այսքանով գրքի մեծագոյն մասի (չուրջ 2/3-ի) պարունակութիւնը: Մնացած գլուխները կարող ենք աւելի խորադիրենում ամփոփել. Տարիկեան թերակղզին (Նամ. XXV). Կեանքի տիպեր. Ազատամիտ և Աւանդապահ կուռակցութիւններ (Նամ. XXVIII). Գերչակներ՝ մամուլի մէջ (Նամ. XXX). Աշխարհաբարի զարգացումը, մանուկների կրթութիւնը, քահանայների գիտական պատրաստութիւնը (Ն. XXVII), Գրաբարը և Աշխարհաբարը (Ն. XXXIII), Վերջապահ:

Այս բոլորի մէջ պ. Շահաղիզը տալիս է կարճ ու ամփոփ կերպով իւր մտքերի ուղեւորւելը փշած առարկաների մասին: Ընթերցողը հաղիւթ է ալս ամենի մէջ գտնի նոր հորիզոններ բացող մտքեր և ոչ էլ գիտեցածի նոր ձևակերպութիւններ. բայց և ալնպէս զիրքը կարդացւում է մեծ հետաքրքրութեամբ, որովհետև իւր ընտրած նիւթերին

հեղինակը ներշնչել է կեանքի չառաջդիմութեանը փափաղող մարդու կենդանի ողին, արտալուստած մի լեզուով, որը հենց ինքը մի տեսակ հանդէս է մեր լեզւի աստիճանական զարգացման 60-ական թւականներից մինչև մեր ժամանակը, պարունակելով իւր մէջ անցածի և նորագոյնի տարրեր: Գրածքը ներշնչած է կենդանութեան ողով և իդէալով: Խորենացուն նւիրած բոլոր գլուխներում պարզ երևում է, որ հեղինակը Խորենացու մէջ գտած է եղել մի ամուր պատանդան, որի բարձրութիւնից նա ուսուցել է հաւրենասիրութիւն և լեզու. Խորենացին նորա համար ոչ աչնքան պատմական նիւթ է, որքան զեղարևոտական հանճարի գործ, և որպէս աչգպիսին, ազգային գրականութեան պարծանք ու կրթութեան միջոց: Աչդ պատճառով աչնքան ուժեղ տպաւորութիւն է թողնում նորա աչդ բոլոր «Նամակներ» ֆակտային կողմը, որքան աչն, թէ ինչն է իւր հեղինակի իբրև հալի ողեկան աշխարհի կազմութեան համար թանգ եղել հաղոց պատմադիրը: Խորենացու կրիտիկոսների առթիւ գրած գլուխներում մենք պէտք է, սակայն, առանձնապէս մատնանիշ անենք XX Նամակի վրա, որը պէտք է ուշադրութեան առնել Խորենացու աչն կրիտիկոսներից, որոնք մեր պատմաբանին VIII և IX դարերն են փոխադրում:

Սակայն, ընդհանուր առմամբ, աչդ բոլոր գլուխներում հրապարակախօսը և զրազէտը գերակշռում է գիտնականից:

Իսկ միւս Նամակների համար մենք դորա վրա կարող ենք աւելացնել, որ պ. Ս. Շահազիզ հրապարակախօս է, բաց իւր թիմաներով ու տեսակէտներով ետ է մնացել ժամանակից: Գրաբար ու աշխարհաբար խնդիրը աչմ էլ լաւ թեմա է, բաց նոր բան ասելու պալմանով: Շատ լաւ թեմա է նաև Ազատամիտ և Աւանդապահ կուսակցութիւնների հարցը, բաց միայն աչքան ասել թէ աւանդապահն էլ օգտակար է, ազատամիտն էլ, դա խրատ է: Ներկայիս համար իսկ եթէ դորա պակասը լրացնելու համար են աչն Նամակները, որ մենք խորագրեցինք կեանքի տիպեր և Գրչակները մամուլի մէջ, ապա աչդ Նամակները հասկանալու համար պէտք է մտքի աւելի մեծ թափանցողութիւն, որով չեն կարող պարծենալ ներկայիս ընթերցողները, զոցա մէջ նաև մենք ինքներա խոստովանում ենք, որ չհասկացանք:

Գրքի մէջ պատահում են երբեմն մտքեր, չարմարեցրած բառերին, մի բան, որ անսպասելի պիտի լինէր գտնել աչնպիսի գլուխներում, որոնք լուրջ առարկաներից են խօսում: Միթէ XXIV-րդ Նամակին վաղել է աչպիսի բառախաղ (էջ 144):

«Այո, ամենաչն նոր սերունդ իւր ժամանակի մշակն է, որ, մուրճը ձեռին, ձուլում է նոր գաղափարների տարազ և, քաղցր արձագանք սփռելով իւր շուրջը, հիմնում է աչն, որ տուում է նոր դար» (Ատորաղծումը բնագրումն է):

Անկասկած է, որ կթէ մենք ունենալինք մի ալ թերթ ես, նորա անունն էլ պիտի չիւէր որ և է կերպ... Իսկ ալ տողերը մեզ մի փոքր չիւցնում են... պ. Յարովին:

Նամակ XXIII ում պ. Շահազիզ, խօսելով պատմագրութեան մասին, մի ամբողջ էջ, նույն իսկ պաթետիկական ոճերով, նւիրում է ալ խնդրին, թէ մեր հայրենակիցներին հարկաւոր է ընդհանուր պատմութիւն, «...մենք մեզ իրաւունք ենք տալիս դիմել մեր ազնիւ համալսարանականներին և խոնարհաբար առաջարկել դորանց պարապել ալ հարցով, ապա ընծալել իւրեանց հայրենակիցներին մի ընդհանուր պատմութիւն: Գուցէ նոքա մտածում են, որ ժամանակը չի հասել, բայց մենք կարծում ենք, որ արդէն ժամանակից անցել է: Այժմ իմ ասածը համալրական արձագանք գտնի մանուկ սերունդի սրտում, աչն ժամանակ և իրադրութեամբ կը լինի մեր նոր գրականութեան զլխաւոր խնդիրներից մէկը» (էջ 137, ստորագծումը մերն է):

Իսկ մենք, մեր կարգին, իրաւունք ենք համարում պահանջել մէկից, որը մի «Ընդհանուր պատմութիւն» մեր նոր գրականութեան զլխաւոր խնդիրներից մինն է չալտարարում, որ ճախոստովանի, թէ ալ գործի սկիզբը չի կարելի դնել ալլապէս, քան արեւելեան ազգերի հին պատմութիւնը զրեւով, հիմնւած արեւելագէտների այս դարում յայտնագործած ֆակտերի վրայ, և իրաւունք ունինք պահանջելու, որ ճա գիտենալ, թէ ալ սկիզբը վեց

տարի առաջ արած է մի զրքի տպագրութիւնով, որ կոչւում է «Արեւելեան ազգերի հին պատմութիւն» (1891 թ., Թիֆլիս, տպարան Թոտինեանցի):

Հրապարակաստութեան մէջ պ. Շահազիզը պատկանում է մի ուղղութեան, որի հիմքը աւելի հաստատ է քան իրականութիւնը: Նա թէն ընդունում է որ մարդկութեան «առաջխաղաց իդէալները ներկւած են արիւնով» և որ նույն իսկ քրիստոնէութիւնը «ստիպւեց կրակ ու երկաթ գործածել», բայց ալ բոլորը նրանից է, որ ներկալ կեանքի դրութիւնը «տակաւին անկատար է»: Բայց ահա «մարդասիրութիւնը առաջ կը բերէ և միջազգային իրաւունք,— ոչ աչն, որ զօրաւորը գործադրում է միաչն իւր վերաբերութեամբ, ալ աչն, որի սրբութիւնը միապէս պարտաւորիչ է և զօրաւորի, և թույլի համար» (էջ 13): Որքան անորոշ խօսքեր! 1900 տարի առաջ կեանքի դրութիւնը «զեռ անկատար» էր, ալ ժամ էլ «զեռ անկատար» է, որովհետեւ, տեսէք որ

«Մեր օրերում, իշխան Բիսմարկի շնորհիւ, մեծ փառքի է հասել Ոլիմպոսի աքսորական՝ չուախ Հեփեսոսը, որովհետեւ երկաթ է ծեծում կռուպեան թնդանօթների համար և երկաթի սրտեր ձուլում վերաճող սերունդի համար» (էջ 139):

Եւ ալս ամենի դիմաց պ. Սմբատ Շահազիզը իւր հալ ընթերցողներին օրօրում է միջազգային իրաւունքի լուսնիւրով— «ոչ աչն, որ զօրաւորը դոր

ծաղրում է միայն իւր համար, ալ...»
շարունակութիւնը արդէն զիսէք! Միջազգային իրաւունքի զարգացումը իրա կարգին, մարդասիրութեան զարգացումն էլ իրա կարգին, բայց, ի սէր Առտուծոյ, երբէք չկարծէք թէ ազգերի ապագան երբ և իցէ կարող է վերջնականապէս որոշուել միջազգային իրաւունքով, և որ միջազգային իրաւունքը երբ և իցէ պիտի ազատ կացուցանի ազգերին՝ ինքնապաշտպանութեան ծանր բալց և վերին աստիճանի բարոյական և կրթիչ պարտաւորութիւնից:

Պր. Շահազիզի գրքի մէջ մենք գտնում ենք նաև հայեացքներ հոգևորականութեան մասին: Վահանաներին քարոզում է գիտութիւնների հմուտութիւն:

«Առանց գիտական ճշմարտութիւնների հոգևորականին անկարելի է կատարել հաւանութեան պաշտօնը: Բանաւոր հօտին բանական հովիւ պիտի լինի ոչ այսպէս, այլ հովիւը լանուէն քրիստոնէութեան կարող է միայն սատակացնել ժողովրդի մոլեռանդութիւնը, ապա և խեղդել Մեծ վարդապետի սիրոյ ուսումը»: (Լջ 189—190):

Այս տողերը ցոյց են տալիս, որ պ. Շահազիզ բնաւ զի սիրում իւր աչքը ուշադրանքին դարձնել: Եթէ քահանաների աղիտութեան հետեւանքը պիտի լինէր ժողովրդի մոլեռանդութիւնը, ապահայ ժողովուրդը

վաղուց պիտի լինէր աշխարհքիս ամենամոլեռանդ ժողովուրդներից մէկը: Մինչդեռ, ընդհանրապէս, հալ ժողովրդի համար համարձակ կարելի էր հակառակ վկայականը տալ: Մոլեռանդ է ճանաչւած մահմեդական ժողովուրդը — բայց հալ ժողովուրդը մոլեռանդ չէ: Եւ միթէ քահանայագործութեան վրալ ապրուստի ապահովութեան տեսակէտից նախդ մի դասակարգ, որը ալ պաշտօնը փողով է առնում, կարող է կրօնապէս մոլեռանդ լինել և կրօնական ազդեցութիւն ունենալ ժողովրդի վրա? Այդպիսի մի դասակարգ կարող է միայն տղէտ, ընկած և սնապաշտ լինել, բայց ոչ մոլեռանդ:

Հոգևորականութիւնը պիտի արդիօք ղեկավարող լինի, թէ ոչ, անպ. Շահազիզի խօսքերը:

«Եւ հոգևորականութիւնը, եթէ չի կամենում ձեռնից բաց թողնել ղեկավարող ուժը հասարակ ժողովուրդը դաստիարակելու, պէտք է անպատճառ ընտելանալ գիտական ճշմարտութիւններին: (Լջ 143):

Ենչով է ապացուցւում արդիօք թէ հոգևորականութիւնը մեղմում ղեկավարող ուժ է, որ ղեռ ցանկանանք որ նա ալ ուժը իւր ձեռնից բաց չթողնի: Թող հոգևորականութիւնը գիտական ճշմարտութիւններին ընտելանալ և իւրովուան ծառալի ժողովրդի բարոյական և կրթական բարօրութեան, բայց դորանից ղեռ չի բղխում նորա ղեկավարութեան անհրաժեշտութիւնը, մանաւանդ որ հոգևորականը չատ անգամ չպիտի կա-

րողանալ օգտուել գիտական ճշմարտութիւններինց. ինքը պ. Շահազիզը մի ալ տեղ խոստովանում է թէ՝

«Հոգևորականը, ինչ եկեղեցու և պատկանէր, ալլապէս չէր կարող գրել թէ մասնաւոր, թէ ընդհանուր պատմութիւն, քան թէ գրել են XVII դարում Փրանսիացի քարոզիչը՝ Բոսսիւլէտ և XIX դարում Հ. Գաթըրճեանը: Գրել հոգևորականին ահն հալիացքով ու մեթոդով, ինչպէս գրում են ալժմ բուն աշխարհական պատմաբանները, նշանակում է ինքը իրան հակաճառելը (Էջ 137):

Հոգևորականը ուրեմն չի կարող պատմութիւնը ալլապէս գրել. թող պ. Շահազիզը ասի թէ հոգևորականը ինչպէս պիտի գրէ բնական պատմութիւնը...

Գիրքը ներկայացնում է հետաքրքրութիւն նաև լեզուի կողմից. վերջինս թուում է մեզ թէ զարգացումն է ահն լեզուի, որ պ. Շահազիզ ինքը մի տեղ անւանում է Նազարեան Նալբանդեան լեզու: Դա նուց մեր ալժմեան գրական լեզուն է, մոսկովեան հալերէնի սօռնով. չալտ է որ, ցուցանում է, ալսօրեան, կամի ասել, փոքր մի, պարտ է մտածել—ալժմերը պէտք է որ վաղուց արխիւ տրւած լինէին: Պր. Շահազիզը զեռկարելի է համարում ածականներ չինել «իկական» վերջաւորութիւնով, գրելով ֆիլանտրոպիկական, նատուրալիստիկական, ունալիստիկական, նալոգիկական փոխանակ անալոգիա

կան, (անալոգիա բառից) նատուրալիստական և ալն: (Ալլ բան է, ինչարկէ, սիստեմատիկա-կան ֆիլիկական): Նա գրում է համաշխարհական պատմութիւն, իրր թէ արդէն ամենուրեք ընդունւած համաշխարհային խօսքը բաւականաչափ լաւ չէ! Պր. Շահազիզ չի ընդունում նաեւ, էլ խօսքերը, ու ամեն տեղ գրում է նոցա փոխարէն եւ «.որոնց բովանդակութիւնը եւ նազ լոյս չէ սըփոռում» (էջ 23). «նա խակապէս տանջւել է եւ ժամանակակից երկպառակութիւններինց». (էջ 18). «ինչպէս տեսնում ենք եւ միևնույն արմատի ցեղերի մէջ. (էջ 27). «արեւոտաբար խուճուճել մագիւրը և մեր օրերին (?) մի սովորական բան է. (էջ 37). «բալց վրպասանութեան համար եւ հարկաւոր չէ ալլապիսի զոլութիւն» (էջ 62-63): Եւ ալլն և ալլն. դա արդէն «և»-ամոլութիւն է...

Նա գրում է՝ սիրալէպներ (էջ 75). անկասկած է որ պ. Շահազիզը, ալլապէս գրելով, ոչ կամեցել է մեր խօսակցական և գրական լեզուից օգտուել, և ոչ իրեն հալիւ է տւել թէ մեր լեզուում բարդ բառերի լոգնակին ինչ կանոններով է կազմւում. (տես ալլ մասին Մուրճի ալս համարում «Լեզական գրոյցներ» բառերի շարքի № 65): Հարկաւոր է արդեօք հալերէնի ձևունութիւնից ամեն անգամ օգուտ քաղել և գրել՝ եզրափակութիւն (էջ 24-25), ընդդիմակացութիւն (էջ 26-27), երբ նոցա տեղ արդէն կատարելապէս հաստատւած տերմիններ ունենք — եզրակացութիւն, ընդդիմադրութիւն:—Մեր աշխարհաբարը չէ՝ «թագաւորները մեծ

Չանք են դործ զրեւ նւաճել» (էջ 16. փոխանակ նւաճելու)։ «դուրս եկան շրջել» (էջ 46. փոխանակ շրջելու)։

Չնայած այս բոլոր վերապահումներին, պ. Շահաղիզի գիրքը մի զո-

վացնող աղբրաջուր պիտի համարւի մեր երիտասարդ ինտելիգէնցիայի համար. գրածքից թարմութիւն է բուրում, և ուր հարցին պատասխան չկայ—ընթերցողը գէթ զրգումներ է ստանում մտածելու։

Ա. Ա.

ՔԱՄԱԼԵԱՆ, Ս.—«Երկասիրութիւններ» Ա. պրակ։ Թիֆլիս, 1896, 166 էջ, գինը 50 կոպէկ։

Պ. Քամալեանի երկասիրութիւններն աչս առաջին պրակն առ երեւոյթն մի խալտարդէտ ժողովածու է, սակաւն բոլորը կարդալուց չեսող հոգուդ առջև ներկայանում է նրանց հաւաքական տպաւորութիւնը՝ իբրև մի գեղեցիկ խիճանկար (մոզաիկ) կամ մի կալէնդոսկոպ, որի աչս պատկերը ճնշում ու վշտացնում է քս սիրտը, միւսը, թեթեւութիւն տալիս նրան։ Բայց աւանդ, ինչ անէ հեղինակը, եթէ մեր անցեալ ու ներկայ կեանքն աչնքան տխուր է եղել ու է, և աչս պատճառով էլ նորա մանրանկար պատկերահանդէսը մեզ աւելի վիշտ՝ քան բերկրութիւն է պատճառում։

«Անցուր և թեղոջին» եկարագրում է անտառի ազատ կեանքից զրկւած ծառի կեանքը քաղաքի հրապարակում, ուր նա զրկւելով մալրենի հողից՝ փոխանակ աճել-զարգանալու՝ հալ ու մաշ է լինում։ Նորա ցաւակից բարեկամն աչսպէս է հարցնում.

«Աչքս մնաց, որ դու էլ
Հասակ քչես, մեծանաս,
Երկար ու ձիգ ճիւղերով
Մարդու, կենդանու հով տաս»։
Աչս հարցմանը պատասխանելով թեղոջին բաց է անում սիրելի անցուորին իւր «ցաւոտ սիրտը» և ցոյց տալիս իւր իբր անպաշտպանի խոր վէրքերը։

«Փողոց աւուղ մշակները» մի երգախառն պատկեր է գաղթական հալ թշուառների կեանքից, որոնք հալրենի սիրուն ու անուշ վաթանից զրկւած, բնութեան գորովալից զրկից հալածւած սոսորւում են ու աչս փողոցալին աղտ ու կեղտի մէջ էլ հալրենիքն են երգում, «աչխարհէ խաբրութիւն» են հարցնում, որ իմանան թէ արդեօք իրանք երբ պէտք է միւս մահկանացունի թաղին արժանանան՝ հալրենիքի օղը ծծելու, նրա ջուրը խմելու երջանկութիւնն ունենան։

«Մի պտուտ Հաւաքարում» ներ-

կապացնում է 1894 թ. թշառ գաղթականների համար հանգանակութիւն անող մի խումբ երիտասարդների տպաւորութիւնները: Հաջ արհեստաւոր ու վաճառական դասի վերաբերմունքը դէպի եղբայրների և քոյրերի թշառութիւնն է իսկութեամբ ներկայանում մեզ: Քարացած սրտերի ազդեցութեամբ սիրտդ մերթ ճնշում է, ու ապա նա մերթ ընդարձակում, ազատ բաբախում՝ հակադատելիների հանդիսատես լինելով Բարեբաղդաբար ազնիւ ոգիները գերակշռում են, և նրանց համակրական վերաբերմունքն աչնքան սրտաղին է լինում, որ քիչ է մնում արտասուես: Սիրտդ լցւում է, լցւում, երբ տեսնում ես որ ժողովրդական ոգին մեռած է:

«Սև օրերից մին» զսգանաբարոյ Շահ-Աբբասի բռնութիւններից մի պատկեր է: Բռնի գաղթեցրած հաւերին կրօնափոխ անելու համար շահի գործադրած սարսափներն իսկապէս շատ ծանր են եղել, բայց նրանց աչս նկարագրութիւնը համեմատաբար թույլ տպաւորութիւն է գործում՝ քան աչն իրողութեանց նկարագրութիւնը, որոնց հեղինակը տկառնատես է եղել: Միւս կողմից էլ ի նկատի պէտք է ունենալ, որ հաւ ժողովրդի զլիւին թափած վերջին կրակ ու բոցը ամեն բան մոռացնել տւեց, մեր ջղերն ընդարմացել, բթացել են: անցեալի սարսափներն ազօտանում են ներկայումս ապրող հաւի գիտակցութեան մէջ:

Այս պատկերներից լստոյ պ. Քամականի ազգային առակների շարքն է գալիս: «Ճանճ» առակը մարդոր-

սութեան օրինակն է ներկայացնում: «Աղւէս»-ն իւր՝ սովորական խարդախութիւնները, որ սակաչն նրան չէ աղատում մի անգամ նոյն իսկ կաքաւից խաբւելու: «Սրտացաւ գալլը» անմիտ եզների անձնէր բարեկամ ձեանալով՝ խարդաւանաքով աչ տխմարներից թուլտութիւն ստանալով մի առ մի խեղտոտում է բոլորին: «Ելլի ողորմի հօրը» միւսն էրից թուլ է, անբնական է երեւում: Խստասիրտ ու հարստահարիչ հայրմահւան դուռը հասած գղջում է և կանչելով որդեկերանցը խրատում, որ նրանք աչնպէս անես, որ դոնէ պատճառ լինեն ծնողի օրհնէնքին: Բալց աչս ժառանգները խոտտանում են մինը միւսից աւելի աչնքան վատթար բաներ անել, որ հարստահարւած ժողովուրդը տեսնելով երանիս աչ հօրը.— «Խոտորնակին խոտորնակ» ցոյց է տալիս թէ ինչպէս կարիճը, նոյն իսկ հակառակ իւր ցանկութեան, ըստ պապական սովորութեան՝ խալթում է գորտին, իսկ սա էլ՝ նոյնը պատճառ բերելով խեղդում է նորան:— «Աղւպէս է ժան չի» առակում գալլը թէն շատ նախանձում է շան ապրուստին և ճանապարհ է ընկնում նրա հետ դէպի քաղաք, բայց լսելով որ աղատութեան գնով է ձեռք բերում աչ չարմարութիւնները, նա կիտաճանապարհ ետ է դառնում: Կենդանի տպաւորութիւն են գործում գալլի աչն խօսքերը, որոնցով նա չարքաչ կեանքը գերադաս է համարում շղթաւակապ ու կուշտ կեանքից:

«Հալ ժողովրդի նաւատարդը» (նւէր հալ ուսուցիչներին): Ուսուց-

չական կեանքից վեր առած պատկերը նւէր լինելով հանդերձ միևնույն ժամանակ թեթև լանդիմանութիւն չէ՝ ուղղած մեր աչն ուսուցիչներին, որոնք աչնպէս սառնասրտութեամբ են վերաբերում իրանց ժողովրդի անցեալին:—«Նաւասարդի տօնը» լուծւածում հեղինակը շարունակում է նախնեաց աւանդութեանց նախանձախնդիր ոգով խօսել Նաւասարդի անցեալի ու ներկայի մասին. նա սխալ է համարում Ինճիճեանի, Ալի շանի և այլոց կարծիքը, թէ Ամանօրը մեղանում օգոստոսին էր կատարում: Պ. Քամալեանը հիմնւելով աչն իրողութեան վրայ, որ Նաւասարդը մինչև հիմա էլ դեռ սեղ տեղ մեր ժողովրդի մէջ տօնւում է աշնանը, եղրակացնում է, որ իսկապէս ակապէտք է եղած լինէր իսկական ժամանակակէտը: Մինչդեռ պ. Կ. Կոստանեանց աչս տարւալ «Արարատի» Գ. թւում սկսել է և խոստանում է աւելի հիմնաւոր փաստերով ապացուցանել, որ Ամանօրը մեղանում զարնանամուտին պէտք է եղած լինէր: ձիւտ է պ. Քամալեանի կարծիքը, որ օգոստոսը նոր տարւալ համար իսկապէս խորհրդաւոր շրջանակէտ չէ ներկայացնում, բայց աւելի ևս հեշտ պէտք է համարել պ. Կոստանեանցի կարծիքը, որ բընութեան վերանորոգման կէտն է աւելի հիմնաւոր համարում ալդ տօնախմբութեան համար:

Եւ ահա ժողովրդի նահապետների ու պառաւ նաների բերանով աւանդւածն է, որ պ. Քամալեան իբրև

ժամանակակից լսող մէջ է բերել.

«Բալէք ջան, էս տօնն ուրիշ տօների նման չի. սա մեր ապ ու պապի օրից է սկսած, որ մի սրտուկ սրտոտ մարդ էր, ուրիշին գլուխ չվէր բերող: Նա կռիւ արաւ ու լաղութեց: Յաղթելուց ետը ուրախութիւն սարքեց տնովի, ցեղովի, թոռնով, ծոներով, ուստրով, դստրով ու ասաւ, որ ամեն տարի չիւն էդ աղիւղ օրը, ուրախութիւն անեն իւրար ¹⁾ քաղցը պառաւիս ատելով. Ես մեծացել, պառաւել եմ, էս բանը ձեզ ասում եմ, դուք էլ Աստուծով պառաւէք ու ձեր որդիերանցն ասէք: Մեր ապ ու պապը որ չլինէր, մեր անունը հաչէր ըլիլ»:

Ի՞նչ հիանալի աւանդութիւն հին հին դարերի: Արդեօք ո՞վ է զրեւ ժողովրդի բերանն աչս խօսքերը, Խորենացին կամ վարժապետները...

Պ. Քամալեանցի աչս փունջի բուրմունքն ևս աւելի քաղցրանում է բուն ժողովրդական ուժեղ ու սիրուն ոճերով ու բառերով. Աչսպէս կարելի է ճոխացնել, կեանք տալ մեր աղքատիկ ու վեհերոտ աշխարհիւ լեզւին:

Յ. Տ - Մ.

¹⁾ Հեղինակը գրում է իւրար (իւրար)՝ անշուշտ իւր զաւառաբարբառից առնելով. բայց ալդտեղ կարծում ենք որ իւ ձայնաւորը արտասանւում է ոչ գրականի ձևով, աչք ինչպէս ֆրանսերէնն Ա, կամ ինչպէս թուրքերէնում իւլ (կրեք) բառի ձայնաւորը: Մ. Խմբ.

ԳԱԽԹԵԱՆ, Սմբատ.— Վանկական ոտանաւորները տարրական դաս-
ընթացքի Ա. և Բ. շրջաններուն համար Կ. Պոլիս. 1897 թ. 52
էջ. զինն է 60 փարաջ

Հեղինակն իւր Զեկուցի մէջ տե-
ղեկութիւն է տալիս ի միջի աշ-
ուոց, որ ալս հատորիկում ամփոփւած
են իւր գրածները (մի երկու բացա-
ռութեամբ) և որ, ալն ձեռնարկը
իւր տեսակին մէջ առաջինն է՝ Երեւի
առանձին գրքովիկով հրատարակելն է
նոր բան համարում պ. Գաւթեանը,
որովհետեւ արեւմտեան հայերի դասա-
գրքերումն էլ պակաս չեն ալսպէս
անուանեալ մանկական բանաստեղ-
ծութիւնները։ Իսկ եթէ նա ի նը-
կատի առած լինէր արեւելեան հա-
ւերի հրատարակութիւնները՝ ան-
շուշտ չպիտի կարծէր որ ալս ձեռ-
նարկութիւնը առաջինն է։ Վերջը
պ. Գաւթեան հրաւէր է կարդում
բանաստեղծներին ալս խօսքերով.
«Հաւանական և ցանկալի է որ ալս
քանի մը ոտանաւորներու հրատա-
րակումը գրգիռ մ'ըլլայ, և կարող
գրիչները չորհուրին մշակելու ալս
անտես առնւած սեռը, որ, թէն
անփառունակ ու համեստ, սակալն ոչ
նազ օգտակար ու շահեկան է»։

Հեղինակի ալս առաջարկու-
թիւնից կարելի է եզրակացնել, որ
նա ենթադրում է, որ, եթէ մեր բա-
նաստեղծները ցանկան, ոչ միայն
նրանցից մէկ երկուսը, ալ շատերը
պիտի կարողանան գրել մանկական
բանաստեղծութիւններ։ Բայց սա-
րաքողաբար բանն ալսպէս չէ։ Ամ-
բողջ եւրոպական գրականութիւնը

հանձարաւոր դասական հեղինակնե-
րով մէկ տեղ առած՝ տակաւին հա-
մեմատաբար շատ աննշան բան է
արտագրել ալս ուղղութեամբ։ Գըլ-
խաւոր զգաւորութիւնն ալն է, որ
հասակաւոր ու զարգացած մարդը
գիւրաւ ու առանց ալսնալութեան
չէ կարողանում իւր մտքի բարձրա-
գոյն աստիճաններից մանկական
մտաշրջանի հորիզոնն իջնել, նորա
պէս մտածել, երեակալել ու զգալ։

Մանուկների համար գրւած նոյն-
իսկ արձակ շարադրութեանց ընտիր-
ները հազագիւտ են։ Քննադատու-
թիւնն ալն եզրակացութեանն է եկել,
որ մանկական գրւածքները, եթէ
ընտիր են, հասակաւորի վրալ էլ
պէտք է գրաւիլ տպաւորութիւն գոր-
ծեն։ Ուրեմն չպէտք է կարծել, որ
ալն, ինչոր մեզ համար անհամ ու
անբովանդակ է, մանկան միտքն ու
սիրտը կարող է գրադեցնել, նրան
հետաքրքրական ու սիրելի դառ-
նալ։ Հեղինակը պէտք է շարադրելիս
ոչ միայն մանկանը, ալս ալս կա-
րեւոր հանգամանքն ի նկատի ունե-
նալ։ Եւ, չիրաւի, հէնց մանուկների
սիրելագոյն գրքերն են, որ հասա-
կաւորներն էլ հաճութեամբ կար-
դում են։

Ալս տեսակէտից նալելով պ. Գաւ-
թեանի բանաստեղծութիւնները զըժ-
ւար թէ կարողանան քննադատու-
թեան զիմանալ։ Մանկական սրտին

ու հոգուն մօտ են աւելի ոչ թէ արւեստական արտադրութիւնները, ալլ բուն ժողովրդական բանաստեղծութիւնները ալս կամ ալն առիթով, ալս կամ ալն տպաւորութեան տակ՝ մանկան հետ ու նրա ներքին աշխարհից արտապատեմ թեթեւ ու սահուն, կարճիկ ու խորոտիկ արտադրութիւնները, ժողովուրդը մի երկու խօսքով, բառախաղերով, բնածանաւական (օնոմատոպոէտիկական) արտապատեմութիւններով ներկայացնում է մանկան, կենդանու կեանքը, բնութիւնը բաղմակողմանի երեոյթներով և ալն, մինչդեռ շինծու բանաստեղծութիւնն առհասարակ իւր ծանր ու բարակ դարձեածներով, վերացական զաղափարներով, դիդակտիկական տենդենցիաներով տաղտկալի է դուռնում մատաղահաս ընթերցողին: Գրախօսականի ծրագրից դուրս է համեմատութեան համար ալս երկու տեսակ արտադրութիւններից բաղմակողմանի օրինակներ մէջ բերելը: Այստեղ աշխատենք համառօտակի բնորոշել պ. Գաւթեանի բանաստեղծութիւնները:

Այս արտադրութեանց մի մասից միալն մանկական բանաստեղծութեան հոտ է գալիս, որովհետեւ, կարծես թէ, տեղ տեղ առկալծում է ժողովրդի ոգին. երկրորդ խմբակին մանուկը կարծում էր թէ անտարբերութեամբ կը վերաբերի, իսկ երրորդից, որի ներկայացուցիչն է «Ազնիւ տղան», առաջին ոտանաւորը, նա կարող է մինչև անգամ ձանձրութիւն զգալ:

Բարոյակրթիւ ձգտում ունեցող ալս վերջին կարգի ոտանաւորներ-

րից ¹⁾ մին աշխատում է պարզաների լուսերով մանուկ ընթերցողին կերպարանափոխել, իսկ միւսը աշակերտի ու վարժապետի միմեանց փոխադարձաբար պատճառած ձանձրութիւն կարագրելով՝ չդիտես ինչ նպատակի է ձգտում. Աշակերտներից մէկը՝

Միշտ խելօք կը կենար,
Վարժապետը կը հաւնէր,
Կուտար անոր պարզեներ:

Մի ուրիշն էլ, մի առ մի թւելով իւր անբաւ տանջանքները դպրոցում, ալսպէս է վերջացնում խօսքերը.

Գըրէ, կարդա հաշիւ ու թիւ.

Գետինն անցնին տախտակի կաւիճ:

Եւ նորա վարժապետն ի միջի ալլոց հետեալ խօսքերն է ուղղում «անպարտաճանաչ» աշակերտին.

..Աս կեանք է որ

Ես կը վարեմ, Խեռ, անպիտան

Տղաքներու հետ՝ ամեն օր...

Ո՞րն երկուքէն, զժգո՞ւ տղա,

Այստեղ արդեօք ձանձրութիւն կը զգալ:

Ուզում է, երևի ասել, որն աւելի ձանձրութիւն կը զգալ, և, իհարկէ, զըժւար է պատասխանել:

Աղօթքներից մէկը թեթեւ է, բայց բոլորովին մանկական չէ, միւսը թարգմանած՝ ծանր է Յ.Թիրեաքեանի «Ողջուն Յիսուսին», ծննդեան տաղը տպաւորութիւն գործում է:

Կենդանիների կեանքին վերաբերեալ ոտանաւորները, ինչպէս նաև «Գիշերն» ու «Նրկրագործին քրտինքը»

¹⁾ Այս ուղղութեան արձակ ու չափական նիւթերը վիստում են Ա. Պոլսի հայերէն դասագրքերում:

նմանօրինակների հետ իսկապէս արձակ շարադրութեանց նկարագրութիւններ են չափականի վերածած, նրանց մէջ բանաստեղծութիւն չկալ:

«Առաւօտ» ից մանկական բանաստեղծութեան բուրմունք զալիս է, բայց վերջը, դասի զանգակի ձայնը հնչեցնելով, դարձեալ սառը ջուր է լցնում ալդ զւարթ տրամադրութեան վրայ:

Հեղինակը թէն աշխատել է պարզ բառեր ու մտքեր բռնեցնել, սակայն և աչնպէս սկսնակ մանուկներին անհասանելի չէ համարել «անմեղ սիրտ, երջանիկ ապրել, անհունութիւն, մեծափառ, բոլլ բոլլ» և ալլ ալսպիսի դարձածներն ու բառերը:

Յ. Տ.Մ.

ԱՆՆԵՆՍԿԱՅԱ, Ա.—«Դասընկերներս. պատանհների ընթերցանութեան համար. ռուսեր. թարգմ. Կ. Գիւլնազարեանց. 1897 թ., Թիֆլիս. տպարան Մ. Դ. Ռոտինեանցի. հրատ. Թ. Զ. Հր. ընկեր. 263 էջ, գինը 50 կոպէկ:

Մարդիկ հասարակական կեանքի ներկայ պայմաններում ամենագէտ չեն և անկարող են իրանց բոլոր պահանջներին իրանք բաւականութիւն տալ: Այստեղից ուղղակի ծագում է փոխադարձ ծառայութեան անհրաժեշտութիւնը. մէկը միւսի աշխատանքից սպասելիք ունի: Ամեն ծնող չի կարող ներկայ պայմաններում կրթել իր որդիներին. կեանքը առաջ է քաշում չափոնի պահանջներ, որոնց բաւականութիւն տալ ցանկացողներից պահանջում է չափոնի վկայաթղթեր՝ որոշ դասընթաց անցնելու ասպահովագրեր, մի բան որ ամեն ծնող իր որդուն անկարող է տալ և տալու իրաւունք չունի: Աստուծաբանական կեանքի հիմքը կազմում է ալդ հանդամանքը: Նալած հասարակութեան կեանքին տոն սուղ խրմբերի ձգտումներին ու նպատակներին,

կեանքում տիրապետող հալացքներին, ուսումնարաններն ստանում են ալս կամ ալն կազմակերպութիւնը: Ալդ տեսակ մի շարք պայմանների արդիւնք է նաև գիշերօթիկ դպրոցը: Հէնց ալդ տեսակ դպրոցների կեանքն է որ մեր առաջ դնում է ռուս կին գրողն իր «Դասընկերներ»-ում:

Ալդ գրքովկում դուրս են բերւած աշակերտների զանազան տիպեր, որոնց կեանքով նա ցոյց է տալիս գիշերօթիկ դպրոցների ազդեցութիւնը աշակերտական կեանքի վրայ: Գրքովկը կարդալուց չեսող գալիս էք ալն եզրակացութեան, որ գիշերօթիկ դպրոցների կեանքին կարողանում են դիմանալ և նրա ազդեցութեան յատ չենթարկւել ալն աշակերտները, որոնք մատաղ հասակում զուրկ են եղել ընկերական շրջանից և չատ էլ

սովոր չեն ընկերական փեանքին. խսկ ընկերներն շրջանում ապրածները չատ չուտ են ենթարկում ամեն տեսակ ազդեցութիւնների և միջոց չեն ունենում ինքնուրոյնապէս զարգանալ և ինքնուրոյն, անհատական բնաւորութիւն կազմել: «Դասընկերների» հերոսը՝ Կոլեա Վոլթինը մի պահած-փալփալած երեխայ է. մի քիչ երես առած, ուստի և իրասածի, մի քիչ մեծամիտ և փառասէր: Ընտանիքում ոչ ոք նրան չի ասել թէ «աչքիդ վերեւ ունք կալ», նրա ցանկութիւնները կատարել են, նրա հետ սիրով են վարւել: Նա չունի եղբայրներ ու քոյրեր, իսկ մօտիկ կալածատէրերի երեխաներին ուշ ուշ՝ տօներին է տեսնում: Կանոնաւոր կեանք է վարում, պարապում է, խաղում — ալն էլ՝ միշտ մենակ: Գիւղական երեխաների հետ նա չի կարողանում խաղալ. նրանք չգիտեն Կոլեայի գիտեցած խաղերը, սա էլ՝ փոխադրձաբար. Նա խելօք տղայ է, կարողանում է ջոկել լաւն ու վատը, կամ աւելի լաւ ասած՝ իր համար հաճելին և անհաճելին: Երանից դուրս նա ուրիշի չի ուզում ճանաչել. իրան ամենքից բարձր է համարում: Սա է, որ մտնում է մի գիշերօթիկ դպրոց: Յայտնի է որ ամեն դպրոց, պաշտօնական կանոններից զատ, ունի իր ներքին կեանքը որոշ աղաթներով ու տրադիցիաներով:

Նոր մտնողը կամալ-ակամալ պիտի ենթարկւի ալդ աղաթներին, եթէ նա չի ցանկանում ամբողջ դասարանի թշնամին և ատելին դառնալ: Ընկերովի չարութիւնները, զասպատրաստելը, ցանցաւորին ծածկե-

լը և ալլ աչսպիտի բաներ սովորական են ալդ կեանքում և ամեն նորեկ կամաց-կամաց սկսում է ինքն էլ իր կողմից անել նոյնը: Անկասկած է, որ ալդ տեսակ պալմաններում իրան լաւ կը զգալ ալն երեսան, որը սովոր է ընկերական կեանքի, քան թէ Կոլեա Վոլթինի պէս մէկը: Եւ խեղճ տղան չատ ծանր օրեր է քաշում իր չարմարելու անընդունակ լինելուն համար: Նա, որ տանը ոչ մի թթու խւսք չի լսել, չարաչար ծեծ է ուտում դասարանի պահանջը չկատարելու համար. նրա հետ չեն խօսում և միշտ վիրաւորում են: Ալդ ծանր փորձերի ազդեցութեան տակ նրա բնաւորութիւնը վատ ուղղութիւն է ստանում, սկսում է փոքր ինչ չարմարել և մի անգամ էլ՝ բարձր դասարանում՝ մատչելի դեր է խաղում իր ընկերների վերաբերմամբ, վրէժ լուծելու համար: Սակալն ամուր բնաւորութեան սաղմերի աէր լինելով և դպրոցում քիչ մնալով, նա ամբողջովին չի վատանում, ալլ ստիպւած մի քանի վատ վարմունքներ է թուլ տալիս իրան:

Կոլեայի հակասութիւն է Վոլդեա Դոմոնտովիչը, որ դասարանի բերանն է, նրա արձագանքը, ինչ ասում է դասարանը, մեծ մասը, սովոր ընկերները — ալն էլ նա կրկնում է: Դասարանի շահն ու իր շահը նա չի զանազանում. մենակ նա ոչինչ է, բալց ընկերների հետ՝ կրակն էլ կընկնի:

Դասարանի հոգին կաղմում է Լինեովը, մի տղայ, որ բնազդօրէն գիտէ թէ ինչ մարդկանց հետ դորժ ունի. նա ցատիկի դէպքերում ցար-

մարում է, որ կարողանալ չեսող
լարմարացնել, երբ կարիք լինի
Առանց նրան զասարածը ոչինչ չի
անում. նա թէ խելօք է, թէ լաւ
սիրտ ունի՝ լաւ ընկեր է, և թէ ըն-
դունակ նախաձեռնող է. նա Վոլ-
ժինի և Գոմոնտովիչի սինթեզն է:

Գրեածքը խրատական բնուորու-
թիւն ունի և խրատի համար էլ
գրած է. հեղինակը ոչ թէ տալիս է
աշակերտական կեանքի բանաստեղ-
ծական նկարագրութիւնը, այլ վի-
պական ձևից օգտւում է լալտնի
խրատներ տալու համար. զրա հա-
մար էլ գրեածքը գեղարեստական
տեսակէտից մի շինովի բան է, ար-
հեստական չէնքի տպաւորութիւն է
անում: Այսքանը կարելի է ասել, որ
նախելով մեր գրականութեան մէջ
նոյն հեղինակին պատկանող գրեած-
ներին, նա չնորքով պատմիչ է և
գուրկ չէ հեղինակելու ընդունակու-
թիւնից. նա մի տեսակ կիսաբանաս-
տեղծ է:

Գրքովը թանկ չէ և արժէ որ
տարածւի պատանիներին մէջ. միջ-
նակարգ դպրոցների միջին դասա-
րանի աշակերտները օգուտով կը կար-
դան այդ գրքովը:

Գալով թարգմանչի լեզվին—ուղ-
ղակի վատ է. նրա շարադրութիւնը
աւելի ռուսերէն է, միայն բառերն
են հաւացրած: Մենք բերում ենք
օրինակներ առաջին գլխի առաջին

մասից: «Նրանք աչնպէս էին կպել»
կուչ եկել իրանց մայրերի փէշերում...
կպել... փէշերում (էջ 15): «Ձք որ
մենք միմեանց ծանօթ ենք (էջ 15)
«Պոկիր, համաձայնեց մայրը, երկու
օր տօնածառը վառւեց, բաւական
է» (էջ 17): Ո՛չ համաձայնել—ալլ՝
համաձայնել. ինչ է նշանակում—տօ-
նածառը վառւեց: «Դունեան... ա-
սաց. «մէկ էլ տուր» (էջ 20). մէկ
էլ տուր—նշանակում է մի անգամ
էլ տուր. մինչդեռ Դունեան ուզում
է ասել. մի հատ էլ տուր՝ մէկն էլ
տուր: «Աչնանը իլինը Մոսկւաի
գիմնադիոնը ընդունել տւեց իր երե-
խաներին (22). ալսինքն՝ գիմնա-
դիոնում: «Ճաշը... վաղելուց ալս-
տեղ անջնեն մնացած գիշերը (22)
անցկացնել խօսքի տեղ դործ է ած-
ւած անցնել, որ բոլորովին ալ բան
է նշանակում: «Պզտիկ Ժենեան բըռ-
նեց հիւրերի փէշից» (25). հիւրի և
ոչ հիւրերի, որովհետև հիւրը մի մարդ
է՝ Կոլեան: «Կոլեա, դու իմ կողքի-
կը նստես, աչնպէս չէ», հալերէն ա-
սում են՝ իմ կողքին, իմ գիրքը և
ալլն. իսկ երբ «իմ» ը չկայ, աչն ժա-
մանակ՝ կողքիս, գիրքս և ալլն:
Չբաղմացնելով օրինակների թիւը,
մենք կարծում ենք, որ ընթերցողը
մեզ կը հաւատալ, եթէ ասենք, որ
նրանք շատ են:

Ն. Աղապեան:

«ԱՆՅԱԳ» ԶՐՈՅՅԻ ՄԻ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Ստրանից մի տարի առաջ, երբ լուս տեսաւ իմ մի գրածքը «Տուրիստի լիշողութիւններ» վերնագրով, «Մշակ» լրագրի մատենախօսը ահա թէ ինչպէս վարեց:

«Տուրիստի յիշողութիւնների» մէջ կար իմ մի գրածքը՝ «Աննա»: Պ. Մ. տենախօսը լիովին խեղաթիւրեց պատմածքի ֆակտերը և իր հնարած ֆակտերի հիման վրայ վատաբանեց պատմածքը: Նոյն գրքի մէջ կապին երկու ուրիշ պատմածքներ—«Մեծ փականք» և «Ձգայնաչափ»: Պարունը չափաւորեց որ ալդ պատմածքները չէր հասկացել, ուստի և վատ էին:

Սակաջն, «Աննան» թարգմանեց Կ. Պոլսի «Հայրենիք» թերթում, ուր և նւիրեց նրան մի քանի քաջալերիչ և գովասանական առաջնորդողներ: Թարգմանեց անգլերէն և ալժմ էլ թարգմանում է ռուսերէն և ֆրանսերէն:

Որ «Մշակի» պ. մատենախօսը չէր հասկացել «Մեծ փականք» և «Ձգայնաչափ» պատմածքները—ալդ ինձ չղարմացրեց բոլորովին:

Եւ սակաջն ես ալն ժամանակ լռեցի «Մշակի» խեղաթիւրումների դէմ և անշուշտ ալժմ էլ իլ լռէի, եթէ մի անգամ ևս նոյն պ. մատենախօսը չվերսկսէր աւելի լանդգնութեամբ իր «ազնիւ» գործունէութիւնը (տես Մշակ № 101):

Նոր լուս տեսաւ իմ մի ֆիլոսոֆական արեւելեան զրույցը «Անյագ» վերնագրով: Ահա թէ «Մշակի» մատենախօսը ինչպէս է մի նախադասութեան մէջ ամփոփում զրույցի միտքը: «Հաւատ, չոյս և սէր—ասում է նա—ոչինչ են, եթէ աշխարհում գոյութիւն չունի անկեղծութիւն»...

Մինչ իմ պատմածքի մէջ ոչ թէ «հաւատք, չոյս և սէրն» է խնդրել, ալ «կրօնը, անձնանւիրութիւնը և սէրը», ալ և դէպի բարձրը ձգտելու տենչանքն ու փափագը, որին հասնել անհնար է, քանի «հիմնովին չի տապալել կեղծութեան վրայ կանգնեցրած ալս կաղմակերպութիւնը և քանի բացարձակ անկեղծութիւնը չի լինի ամենասովորական, տիրող բարոյականը» (տես, Անյագ, երես 57 և նախընթացները):

Բայց ալդ խեղաթիւրումը բաւական չէ եղել մատենախօսին. նա խեղաթիւրել է նաև ֆակտերն ու երևոյթները: Նա ասում է. «Կապմի

երիտասարդ, որ խնամում է մի վիրաւորւածի. նրա մօտ է տարել հեղինակը իր հերոսին, որ նա սովորի յոյս, մինչդեռ այդտեղ աւելի սէրն է գործում. իմ պատմածքի մէջ ալդպէս բան չկալ: Իմ հերոսին ես տարել եմ ափսոսել ոչ թէ յոյս սովորեցնելու, այլ սէր դէպի իր նմանների վշտերը ամոքելու գործը (տես. եր. 29):

Բայց պ. մատենախօսի քաջագործ խեղաթիւրութիւնը երևում է վերջին կտորի մէջ, ուր նա ասում է. «Մի ալ տեղ հերոսը պիտի սովորի սիրել մարդկութիւնը և ալդ նպատակով տանում է մի սիրահարւած երիտասարդի մօտ»: Այսքան անուշադրութիւն իր կարդացածին! Յետոյ աւելացնում է թէ. «Փիլիսոփալ հեղինակը կարծում է թէ ալդ եսամուլ, նեղ շրջանում խեղտւած անուշ սէրը կարող է ալտրուիստական անձնագոհութիւն թելադրել մի ուրիշին»: Հետաքրքիր է թէ որ բառերով ես ալդպիսի մի անտրամաբան թելադրութիւն եմ ենթադրել: Ֆակտը աչն է, որ ալդ կտորում ես հերոսին տարել եմ մի սիրահարւած երիտասարդի մօտ ոչ թէ նրան մարդկութիւնը սիրել տալու, այլ սովորեցնելու ընդհակառակն, որ ալդպիսի «եսամուլ, նեղ շրջանում խեղտւած անուշ սէրը չէ կարող ալտրուիստական անձնագոհութիւն թելադրել մի ուրիշի, և որ սէրն էլ չէր աչն ճանապարհը (ալսինքն դէպի բարձրը, դէպի լաւը ձգտելու), որ կարող էր տանել դէպի հերոսի որոնած նպատակը (տես. եր. 55), որովհետեւ չկալ բացարձակ անկեղծութիւն և որ կեղծութիւն է թագնւած ալդ առեւելութիւնը իր ջանքերով, մարդասիրութեան, բարութեան, ազնւութեան... և նոյն իսկ «անկեղծութեան» տակ...

Ընթերցողը անշուշտ տեսաւ թէ «Մշակի» պ. մատենախօսը որպիսի չանդանութեամբ դիմատրապէս հակառակի է դարձրել, լեղաշրջել ֆակտը և դրա վրալ է միաչն որ հիմնել է ամբողջ «կրիտիկան»:

Վ. Գ. Գ. Գ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պարսից կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի հայերը փոխ-
աւել է դէպի վատը, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ պարսկա-տաճ-
կական սահմանի նկատմամբ նա սպասում էր յարձակում զինւած
հայ խմբերի կողմից տաճկական սահմանի քիւրդերի վրայ: Պէտք է
կարծել, որ Քաւրիզի տաճկական հիւպատոսի այս տարի Սալմաստ
գնալը, ամառը բնակելու համար, այդ գործին վերահասու լինելու
համար էր: Յայտնի է նաև, որ յունիսի սկզբին Քաւրիզ եկաւ և
շտապով վերադարձաւ Վանի անգլիական հիւպատոսը, Սալմաստում
մնալով մի քանի օր: Դորանից յետոյ թիւրք կառավարութիւնը
դիմում արաւ պարսից կառավարութեան, պահանջելով որ իւր
երկրից դուրս անէ ռուս վարարներին, հակառակ դէպքում պա-
տասխանաւորութիւնը պարսից կառավարութեան վրայ ընելով: Պար-
սից ժողովուրդն էլ սկսել էր իւր վերաբերմունքը դէպի հայերը
փոխել. նոյնպէս և Քաւրիզի նահանգապետ Ամիր Նիզամը, որը
հրամայել է Տաճկաստանից Սալմաստի գաւառը նոր գաղթած հա-
յերից գլխահարկ առնել. հայոց առաջնորդական տեղապահը Քաւրի-
զում դիտել է տել այդ առթիւ, որ շահը յայտնած է թէ այդ գաղ-
թականները հինգ տարով ազատ են հարկ չվճարելուց, բայց այդ
առարկութիւնը, ըստ երևութին, անհետևանք է մնացել: Ամիր-
Նիզամը նաև հրամայել է Սալմաստում ապաստանած հայ գաղ-
թականներին Ղարադաղ տեղափոխել:

Հայ զինւած խմբերի և պարսկա տաճկական սահմանի մօտ
եղած տաճկական քիւրդերի միջև արդարև տեղի ունեցան կռիւ-
ներ, որոնց մասին Լոնդոնի «Նիւզ-Նիւս» օրաթերթը Քաւրիզի

իւր թղթակցից հետեւեալ հեռագիրը ստացաւ, մեր տոմարով յուլիսի 27-ին:

«Պարսկա-տաճկական սահմանի վրայ անկարգութիւններ սկսեցին: Քիւրդերի ներս խռովելու պատճառով պարսից կառավարութիւնը զօրքեր և թնդանօթներ ուղարկեց: Տաճկական զօրքերին հրաման է տրւած գնալ դէպի սահմանը: Կռիւը, լուրերին նայելով, տեղի ունէր քիւրդերի և ապստամբ հայ հրոսակների միջև:

Իրողութիւնը, նոյն թերթի թղթակցի տեղեկութիւններով, հետեւեալն է եղած: Համիդիէ հեծելագնդի նշանաւոր զլխաւորներից մէկը, Շերիֆ փաշա, անցեալ տարի անդթուլթեամբ կոտորեց մօտ 1000 հայ երիտասարդներ, որոնք փախչում էին Հաղբակի գիւղերից: Այդ յառաջացրել էր հայերի մէջ մեծ յուզմունք. դոցանից 500 հոգի յուլիսի 25-ին յանկարծակի յարձակեցին Հեքքեարում գտնուող Շերիֆ փաշայի մարդկանց և վրանների վրայ. կոտորելով 600 հոգի, որոնց թւում և Շերիֆ փաշան, աւար վերցրին վրաններ, նախիրներ, հօտեր և այլն. կանայք և երեխաները խնայեցին: Շերիֆ փաշան Սուլթանի սիրելիներից էր և ստացել էր սորանից զարդեր և թանկագին սուր: Ապանւածների մէջ են նաև մի քանի թիւրք զինուորներ:

Միաժամանակ Կ. Պոլսում պատահեցին դէպքեր, որոնց մասին տեղեկութիւններ են տալիս հետեւեալ հեռագիրները.

Կ. Պոլիս, 10 օգոստոսի: Երէկ բոլոր դեսպանատները ստացան, ֆրանսերէն և հալերէն լեզուներով, մի չիչատակագիր, որ կրում էր «Հալկական զաշնակցութեան Կ. Պոլսի կենտրոնական լեղափոխական կոմիտէտ» ստորագրութիւնը: Յիշատակագիրը հաղորդում է, թէ տեսնելով որ բարենորոգումների նախագծերը անիրագործելի մնացին, և հալերի դրութիւնը, որոնք ձգտում էին միայն քաղաքացիական ազատութիւն և իրաւունքներ ստանալու, անտանելի դարձաւ, կոմիտեն ջոյց կը տալ, որ ինքն զեռ կենդանի է, և կեանքի առաջին նշանները ապագայ դործողութիւնների սկիզբ կը դառնան: Դեսպանները և նոցա մօտ եղող շրջանները այն միտքն են կաշտնում, որ հալերը կատարեալապէս մնասեցին իրենց չանդաւոր փորձերով. նոքա զրկեցին համակրութիւններից և արգելք դարձան ռէֆորմներին:

Լոնդոն, 7 օգոստոսի: «Times» լրագրին Կ. Պոլսից հեռագրում են, որ Բ. Դուռը, վախենալով Բիւրդիստանում տիրող անիշխանու-

թիւնից, հրաման արձակեց զէնքի տակ կանչել արեւելեան վիլայէթ-
ների զօրքերը:

Կ. Պոլիս, 8 օգոստոսի: Պէքալի ոստիկանական վարչութեան
մէջ ռումբ գցեցին, որը, սակայն, պալէթիւն չառաջացրեց:

Օսմանեան բանկում բռնեցին երկու կասկածելի անձնաւորու-
թիւններ եւրոպական հագուստով, որոնք իրենց հետ զինամիտ
ունէին:

Բ. Դրան կողքի բակում, որ միացնում է մեծ վիլիրութիւնը
պետական խորհրդի շինութեան հետ, զինամիտալին լանցաւոր փորձ
եղաւ, որից ջարդեցին ապակիները պատուհաններում և փոքր շէնա-
ներ պատճառեցին: Ասում են, որ մի քանի վիրաւորածներ կան:
Ասում են, որ լանցաւոր փորձ անողները հալերն են: Այդ փորձերի
պատճառով սարսափ տիրեց: Մագազինները փակեցին, բաւց շու-
տով կրկին բացեցին, և երկկուսան հանգստութիւն էր տիրում:

Կ. Պոլիս, 8 օգոստոսի: Պաշտօնական հաղորդագրութիւնը ա-
սում է. «Նրէկ, 3 ժամին կէսօրից չետոյ, Բ. Դրան արարողապետի
ղեւնատան կորիզորում պալէթեց զինամիտալին ռումբ: Ծառանե-
րից մէկը սպանեց, երեքը վիրաւորեցին. բացի դրանից, մի քանի
շէնասներ են եղել: Հէնց նոյն ժամին գցեցին երկրորդ ռումբ Ղա-
լաթա-Սէրալում, Պէքալում, բաւց պալէթիւն չառաջացաւ: Նրկու
լանցաւոր փորձերի հեղինակներն իս հալեր են, որոնց անպաղ
կախնաւորեցին: Օսմանեան բանկում կալանաւորեցին մի հալ, որը
պատրաստում էր վառել չորս պատրուղ ունեցող ռումբը: Քննու-
թիւն է սկսած, միջոցներ են ձեռք առնւած և հանգստութիւնը
վերականգնած է»:

Կ. Պոլիս, 8 օգոստոսի: Բ. Դուռը ամենախիտա հրամաններ տաւ
գաւառների վալիներին և զօրքերի գլխաւորներին՝ չթուլատրել հա-
լերի դէմ բռնութիւններ, որոնք կարող են երեան գալ իբրեւ հե-
տեանք ալտեղի փորձերի, և նորա վրալ գցեց պատասխանատու-
թիւնը կարգ պահպանելու համար: Զոյս ունին որ այս կարգադրու-
թեան շնորհիւ, երէկաւ անցքերը արձագանք չեն գտնի զաւառնե-
րում: Այստեղ տիրում է ամենամեծ հանգստութիւն, որը, կարծում
են, հաստատ կը մնալ, ի նկատի առնելով նախազգուշութեան խիտ
միջոցները: Փողոցներն ընդունեցին սովորական տեսքը. առետուրը
անընդհատ շարունակում է: Կալանաւորւած հալը, որ փորձում էր
ռումբ վառել օսմանեան բանկում, անւանեց իրեն Կարապետ: Նա
հաւատացնում է, որ երկու օր առաջ է եկել Բուսաստանից, բաւց
այս բանին հակասում են նորա մօտ գտնւած սեփական լուսանկար
պատկերները, որոնք հանւած են ալտեղի լուսանկարների ձեռքով:

բաւական ժամանակ առաջ: Յանցաւորը հրաժարուած է տալ ուրիշ բացատրութիւններ: Բ. Դրան մէջ պալթած ռումբը գցւած էր պատուհանից: Սուտ են ալն լուրերը թէ երկտասարդ թիւրքերը մասնակցում էին ալդ փորձերին: Բոլոր փորձերը կատարել են հաջերը:

Կ. Պոլիս, 13 օգոստոսի: Այսօր Ղալաթալում կալանաւորեցին մի կասկածելի հալի, որը սպառնում էր հրացանով սպանել ոստիկանին: Վա առաջացրեց մի փոքրիկ տարտափ, որը, սակայն, չուտով անցաւ:

Կ. Պոլիս, 14 օգոստոսի: Նրէկ երկու հայուհի, որոնցից մէկը ռուսաճալատակ է, տւին ռուսաց և ֆրանսիական ղեսպանութիւններին նամակներ «Հնչակ» կոմիտէի կողմից: Նոքա հէնց ալդտեղ էլ ձերբակալեցին: Նամակները չալտնում են, որ նորերս ղեսպանատներին մատուցած չիշատակագիրը կեղծ է, որ ոչ մի դաշնակցութիւն գոյութիւն չունի, որ «Հնչակը» վերջին չանցաւոր փորձերի մէջ մասնակցութիւն չունի, որ ինքը ղլտաւորութիւն ունի սպասել, թէ արդեօք կիրադորւեն ռէֆորմները:

Ճիշդ չէ ալն լուրը, որ իբր թէ մտադրութիւն կալ չանցաւոր փորձեր անելու ռուսաց և գերմանական ղեսպանների դէմ:

Այդ դէպքերի առիթով ռուսաց պաշտօնական «Պետական Համբաւբեր» օրաթերթը տպեց հետևեալը.

«Մամուլի մէջ ժամանակ առժամանակ երևում են լուրեր այն մասին, թէ Օսմանեան պետութեան սահմաններում երևան են գալիս հայկական կոմիտէներ և խմբեր, որոնց վերագրում են մտադրութիւն՝ անցեալ տարւան օրինակին հետևելով բռնութիւնների դիմել և իրենց ցեղակից ազգաբնակութիւնը գրգռել անկարգութիւններ կատարելու: Յիրաւի, չի կարելի չնկատել, որ մասամբ հաստատուում են այդ տեղեկութիւնները այն ընդհարումներով, որ նորերս տեղի ունեցան տեղական հայերի և քիւրդերի մէջ տաճկապարսկական սահմանի վրայ, և նոյնպէս այն յանցաւոր չարամտութիւններով, որոնք կատարեցին Տաճկաստանի նոյն իսկ մայրաքաղաքի մէջ, ուր, ինչպէս երևաց, յանցաւորները գրեթէ բացառապէս հայեր են և գլխաւորապէս եկւոր հայեր: Հարկ չկալ ցոյց տալու թէ որքան անմիտ են այդպիսի գործողութիւնները: Հասարակական կարծիքը բարձրաձայն զատապարտեց դոցա, ոչ միայն այն չարիքների պատճառով, որ այդպիսով հասցնում են իրենց մեք ձաւորներին զոհելով, ալլ և ինկատի ունենալով այն անհիմն բոր-

բոլորներն ու ցնորքները, որոնք կարող են ծագել խաղաղ հայ ազգաբնակչության մէջ:

«Մեր կառավարութիւնը իւր կողմից չի թագցրել իւր հակա-
րութիւնը դէպի հայկական ազիտացիան, որ չկարողացաւ ազգա-
բնակչութեան որ և է օգուտ բերել, այլ, ընդհակառակն, միայն
աւելի վատթարանում են այն պայմանները, որոնց ծանրութեան
դէմ ազիտատորները, ըստ երևութին, իրաւունք են համարում
բողոքել: Պէտք են յուսալ, որ հայ ազգաբնակչութեան բարեմիտ
մասը, օրինակելի գործով ցոյց կը տայ իւր վերաբերութիւնը դէպի
պատահած անցքերը և ազիտացիայի ղեկավարների վրայ պէտք
եղած ազդեցութիւնը անելով՝ նոր դժբախտութիւնների չէմն
կ'առնէ»:

Ա. Ա.

ՆԱԽԹԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՂՆԵՐԻ XI ԺՈՂՈՎԸ

21 ապրիլի մինչի 2 մայիսի 1897 թ.

Ֆ. ՄԱՐԴԱՆԵԱՆԻ

Ներկայ չօղւածով ես մտադիր չեմ արձանագրել XI նաւթագործ-
ների ժողովի նիստերը, այլ կամենում եմ մի քիչ ընդարձակ կերպով կանգ
առնել ժողովում արձարձւած մի քանի հարցերի վրայ, այն է. 1. Ինժե-
ներ-տեխնիկոգ Պրն. Տէր-Գրիգորեանի զեկուցման մասին Բալախանու
հանքերում ծառայողների պրոֆեսիական կուրսերի վերաբերեալ: 2.
Ամառւայ ամիսներին կերոսինագործների մէջ երկաթուղային կաթսա-
ները բացանելիս ի նկատի առնել նաեւ ծովով արտահանած կերոսինի
քանակութիւնը: 3. Նաւթամնացորդների համար բռնկան տեմպերատուրի
աստիճան նշանակել: 4. Հեռու արեւելքում մեր կերոսինի առուտուրին լաւ
կազմակերպութիւն տալ: 5. Ժողովի խորհուրդին թույլատրել ունենալ իւր
սեպհական պարբերական օրդանը, նւիրած նաւթալին գործերին վերա-
բերեալ հարցերի մշակման:

Վերոյիշեալ հարցերը, պէտք է խոստովանել, չոր չեն: Կեռ անցեալ
ժողովներում ալք հարցերը չարուցւած են եղել, սակաւն որովհետեւ նոքա
բաց են մնացել, ուստի ներկայ ժողովում նորից խօսակցութեան
նիւթ դարձան: Ես կ'սկսեմ առաջին հարցից. թէ որ աստիճանի մեծ պա-
հանջ է զգացում ունենալ Բալախանում հանքալին ծառայողների համար
պրոֆեսիական կուրսեր, ալդ մասին պերճախօս կերպով վկայում են այն
բազմաթիւ դժբաղդ ղէպքերը, որ տեղի ունին նաւթալին հանքերում:
Վիճակագրական տեղեկութիւնները ապացուցանում են որ դժբաղդ ղէպ-
քերը ըստ մեծի մասին տեղի են ունենում չնորհիւ հանքերի ծառայող-
ների իրանց արեւստին անտեղեակ լինելուն:

Նաւթալին արդիւնաբերութիւնը հսկաւական քալիւրով վերջին տա-
րիների ընթացքում զարդանում է, սակաւն քիչ թէ չաւ հանքալին դոր-
ձին տեղեակ մարդկանց սաստիկ պակասութիւն է զգացւում: Ալդ հանքա-

ժանքի շնորհիւ հանքատէրերն շատ անգամ ստիպւած են լինում հանքում պաշտօնները չանձնել անպիսի մարդկանց, որոնք բոլորովին անհամապատասխան են գործին: Շատ պարզ է, թէ ինչ հետևանք կ'ունենայ այդ հանդամանքը: Հարկաւ գործի մէջ չաճախակի դանդաղութիւն կ'առաջանայ մինչև որ նոքա կ'ընտելանան հանքալին գործի տեխնիկային: Իսկ այդ վերջինը բաւականաչափ ժամանակ է պահանջում: Որ աստիճանի ձեռնառու է հանքատիրոջ ունենալ գործին տեղեակ բանւորներ և ալլ ծառայողներ, այդ անքան պարզ է, որ զորա մասին կանգ առնել և խօսելը մենք աւելորդ ենք համարում:

Հանքալին ծառայողները գլխաւորապէս բաժանուած են հետևեալ դասակարգերի. I. մեքենայապետներ և նոցա օգնականներ. II. հոր քանդող վարպետներ. III. կաշեգարներ և մասլեօնչիկներ. IV. բանւորներ հոր քանդելու համար. և V. տարտալչիկներ ¹⁾:

Պ. Տէր-Գրիգորեանը բաժանելով հանքալին ծառայողներին այդ դասակարգերի, իւր զեկուցման մէջ նոյն իսկ պարզում է դասատուութեան եղանակը, ժամերը և գլխաւորապէս իւրաքանչիւրի կուրսի չափը: Նա առաջարկում է գլխաւորապէս գործնական եղանակ դաստուութեան: Բալց որովհետև բանւորների մէջ Հալերը կազմում են 30%, ռուսները 25%, տեղացի թուրքերը 17%, լեզգիները 45%, պարսիկները 10% և մնացեալ ազգութիւններին պատկանողները 3%, և ի նկատի ունենալով որ թուրքերը, պարսիկները և լեզգիները գիտեն և հասկանում են թուրքերէն, ռուսի պ. Տէր-Գրիգորեանը առաջարկում է կուրսեր սահմանել 3 լեզուով. ռուսերէն, հայերէն և թուրքերէն: Ժողովը միանգամայն համաձայն լինելով զեկուցանողի առաջարկութեանը՝ որոշեց չանձնել ժողովի ապագայ խորհրդին հոգալ կուրսերի թէ նիւթականի և թէ թուլտուութեան մասին և ապա բանալ համաձայն պ. Տէր-Գրիգորեանի առաջարկութեան:

Երկրորդը բաւականին նուրբ հարց է: Այստեղ շօշափւում են ուղղակի փոքր և միջակ կերտսինագործների շահերը: Մենք կրկնութիւն չէինք համարիլ, եթէ մի քիչ ընդարձակ կերպով խօսէինք այդ հարցի մասին, որպէս զի ընթերցողի համար մի քիչ պարզ լինին մեր ասածները: Աւելորդ չեմ համարում նկատել, որ այդ ժողովը աւելի բազմամարդ էր, և ներկայ էին համարեա թէ բոլոր փոքր և միջակ կերտսինագործները:

Նրկաթուղալին վագոնները կէրտսինագործների մէջ բաժանելու համար կալ առանձին կոմիտէ: 1896 թւականին կերտսինի և նաւթամիա-

¹⁾ Կաշեգար=հնոցպան, մասլեօնչիկ=մեքենաներին իւղ քսող. տարտալչիկ=հորից նաւթ զուրա քաշող:

ցորդի¹⁾ գները զգալի կերպով բարձրացել էին: Կէրոսինի գինը միջին թուով՝ 19⁶⁸ կոպէկ, իսկ նաւթամնացորդի 8⁶ կոպէկ. պէտք է խոստովանել որ ալդ գները բաւական ձեռնտու էին, ուստի բոլոր կէրոսինի գործարանները բանում էին: Թէպէտև նաւթամնացորդը կարողանում էին բոլորը ծախել, սակաւն արդիւնաբերած բոլոր կէրոսինը արտահանել անկարելի էր երկաթուղային վաղոնների պակասութեան պատճառով: Սկսեալ անցեալ սեպտեմբերից մինչ օրս երկաթուղային վաղոնները իւրաքանչիւր 1.000—1.200 փութ արդիւնաբերած կէրոսինի համար մի վազոն էր տալիս, իսկ իւրաքանչիւր վազոն իւր մէջ պարունակում է 600—610 փութ. հետևապէս բերքի 50%-ը մնում էր գործարանների ամբարներում: Ալդպիսով բոլոր գործարանների ամբարները լցած են կէրոսինով:

Ալդ հանդամանքը ստիպեց կէրոսինագործներին միջոցներ որոնել ալդ աւելացած կէրոսինը արտահանելու համար: Կաղմեցին զանազան պարտիաներ, որոնք ներկաւացրին իրանց կարծիքը վազոնների կարգադրիչ կոմիտէին: Ասի առ մի չեմ չիշիւ կարծիքները, ալ կանգ կ'առնեմ աւելի ուշադրութեան արժանիի վերալ, որ իւր ժամանակին մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ:

Վազոնները կէրոսինագործների մէջ բաժանելու համար հետևալ կանոնն էր գործադրւում. իւրաքանչիւր ամսի 20-ին ամեն գործարան կարգադրիչ կոմիտէին ներկաւացնում է տեղեկութիւն ա) իւր գործարանում արդիւնաբերած կէրոսինի քանակութեան մասին, սկսեալ նախորդ ամսուա 20-ից մինչև ներկա ամսի 20-ը, 2) որքան դորանից արտահանւած է նոյն ժամանակամիջոցում կէրոսին թէ ծովով և թէ երկաթուղով, և ապա գ) ինչքան պատրաստի կէրոսին ունի գործարանում: Ծովով արտահանում են առհասարակ սկսեալ մարտի 15-ից մինչև հոկտեմբերի 15-ը:

Կարգադրիչ կոմիտէն կէրոսինագործների մէջ վազոնները բաժանելիս միշտ ի նկատի է առնում ծովային արտահանութիւնը: Այնպէս որ ծովով արտահանողները ամառուալ ամիսներին քիչ վազոններ են ստանում. իսկ աւելացած վազոնները բաժանում են մնացեալներին միջև:

Պէտք է ասել որ Կասպեան ծովով արտահանում են մեծ ֆիրմաները, որոնք Ռուսիայում կազմակերպւած առևտուր ունին: Դոքա են՝ Նոբէլ, Շիրսոն, Թադիս, Կասպեան ընկերութիւն:

¹⁾ Կէրոսինը=զտած, մաքրած նաւթ է, որ վառում են լամպաներում. նաւթամնացորդ (нефтяные остатки) այն է որ ստացւում է երբ հում նաւթից քաշած են լինում կէրոսինը, բենզինը և ալ իւղերը. ալդ մնացորդը, որ մազուտ էլ է կոչւում, բանեցնում են իբրև վառելիք (փաշտի և քարածուխի տեղ) գործարաններում, երկաթուղիներում և ալլն, որի պատճառով նա ալժմ բարձր արժէք է ստացել և մեծ քանակութեամբ արտահանւում է Ռուսաստան:

Ահաւասիկ ալդ Ֆիրմաները խնդիրք են ներկայացնում կարգադրիչ կոմիտէին. որ ամառուալ ամիսներին ծովով արտահանած քանակութիւնը արդիւնաբերութիւնից դուրս չգան, ալ նրա համար ևս վաղոցներ նշանակեն: Ալդ առթիւ կարգադրիչ կոմիտէն իւր նիստերից մէկում, ալն է 19 չունւարի ներկալ թւականի, հաւանութիւն տաւ ալդ կարծիքին և ներկայացրեց երկաթուղու կառավարչին, որպէս զի ալդ վերջինը ներկայացնի ուր հարկն է ի հաստատութիւն: Սակալն կարգադրիչ կոմիտէի երկու անգամը ձեռնպահ մնացին—պալ. Լեւ և Ալիբէգեան. առաջինը, ալդ ծրագիրը գտնելով միանգամայն վնասակար փոքր և միջակ կէրոսինագործներին համար, խնդրեց ալդ առաջարկութիւնը թողնել անհետեանք, իսկ երկրորդը ալդ հարցը վաղաժամ գտաւ. և նոյնպէս խնդրեց թողնել անհետեանք:

Մենք միանգամայն համաձայն ենք պ. Լեւի կարծիքին և իւր ժամանակին բողոքեցինք «Նոսովե Օբոգրէնիէ» լրագրում: Սե չիրաւի, ձմեռուալ ամիսներին փոքր գործարանատէրերի արդիւնաբերութեան 50% է մնում, իսկ ամառուալ ամիսներին 5—25%, և ոչ աւելի: Ուրեմն ամառուալ ամիսներին ալն որ մեծ Ֆիրմաները ծովով են արտահանում, միջակ և փոքր գործարանատէրերը երկաթուղով են անում, և ալդպիսով պահպանում է մօտաւոր հաւասարակշիռը: Բայց եթէ չիշեալ առաջարկութիւնը հաւանութիւն գտնէր բարձր չըջաններում, անկասկած շատ մօտիկ ապագայում միջակ և փոքր գործարանների մեծ մասը ստիպւած կը լինէր դադարեցնել իւր գործունէութիւնը: Սակալն ժողովում մեծամասնութիւնը կազմեցին փոքր և միջակ գործարանատէրերը և փառաւոր կերպով լաղթեցին մեծ գործարանատէրերին, թողնելով վաղոցների դատաւորութեան ձին կանոնը:

Նաւթ ամնացորդների համար բռնկման տեմպերատուրի աստիճան նշանակելը դարձեալ ձին հարց է, երբ նաւթալին IX ժողովում երկար ընդդիմախօսութիւնից լետով որոշեցին թողնել ալդ հարցը առանց հետեանքի: Ալդ նիստում կողմնակիցները, լանձին Նոբել Ֆիրմալի կառավարիչ պ. Նապեղինի, առաջարկեցին նշանակել 30° Յելսիուս Բրենկենի մեքենալով: Ալդ առաջարկութիւնը փաստաքանւում էր ալն բազմաթիւ շոքեմաւերի հրդեհներով, որ տեղի են ունենում Վոլգա և միւս գետերի վերալ: Սակալն ալդ պատճառաբանութիւնը կրիտիկալի չղիմացաւ, որովհետեւ ժողովականներից մի քանիսը հաստատեցին, որ ալդ հրդեհները տեղի են ունեցել ոչ թէ ալն պատճառով, որ նաւթամնացորդները համապատասխան բռնկման աստիճանի չեն եղել, ալ բոլորովին ուրիշ պատճառներով: Սե չիրաւի, եթէ ալդպէս լինի՝ կէրոսինը բոլորովին արտահանել չէ կարելի, որովհետեւ նրա բռնկման աստիճանը 31 աստիճան Յելս. աւելի չէ, հետեանք:

աւելի վտանգաւոր է. բայց վերջին տարիներէ ընթացքում դեռ ոչ մի դէպք հրդեհի չէ եղել շոքեմեաներում, որ բարձրագոյն լինի կէրոսինով. պ. Ղուկեանը չափոնեց, որ Արդարեւակասեան երկաթուղին վառելիքի համար գործադրում է նաւթամիացորդներ 35 աստիճան բռնկման. պ. Սեարացեան—Վլադիկավազեան երկաթուղու գծի կառավարիչը—չափոնեց թէ աչն ճանապարհի լոկոմոտիւնների համար գործադրում են վառելիք 40—45 աստիճան Յելսիուսի ջերմաչափով՝ Գրոզնիի նաւթից ստացած միացորդները: Երկար ընդդիմախօսութիւնից չետոյ հարցը քննարկեցին և որոշեց, 38 ձախով ընդդէմ 24-ի, նաւթամիացորդների համար բռնկման աստիճան չընշանակել:

Ժողովում աւելի ուշադրութեան արժանի հարցն էր՝ հեռու Արեւելքում (արեւելեան Ասիայում՝ Հնդկաստան, Չինաստան և այլն) մեր կէրոսինի առևտուրը կազմակերպելը: Այդ հարցը վերաւոր լուրջ ուշադրութեան արժանի է: Սակայն պէտք է ասել որ դուրան մի լաւ բացատրութիւն տալ ոչ ոք չկարողացաւ, աչն հասարակ պատճառով, որ մեր երկրացիներից ոչ ոք չէ ուսումնասիրած գործը տեղում, այլ բոլորը աչս կամ աչն աղբիւրներից ստացած տեղեկութիւնների հիման վրայ էին խօսում: Թէ որ աստիճանի արժանահաւատ են աչդ աղբիւրները, մենք մեզ ձեռնհաս չենք համարում պատասխանել:

X-րդ ժողովում որոշւած էր աչդ հարցի առթիւ հաւաքել ըստ կարելոյն ճիշտ տեղեկութիւններ, ենթադրելով որ աչդ տեղեկութիւնները կարելի կը լինի ստանալ Ֆինլանտների մինիստրութիւնից. սակայն ցանկացած տեղեկութիւններ մինիստրութեան մէջ չզտնեցան: Կերոսինագործների դաշնակցութիւնը (Սոիւզ) աւելի ճիշտ տեղեկութիւններ ունի, քան որ և է աչլ հիմնարկութիւն: Ուստի ժողովի խորհուրդը զիմե է Սոիւզի կառավարչի օգնականին և ստացած տեղեկութիւնների հիման վրայ կազմել հեռու Արեւելքում կերոսինի առևտուրը համակերպելու ծրագիրը: Աւելորդ չեմ համարում աչդ ծրագրի գլխաւոր կէտերը առաջ բերել:

Հարցը, ինչպէս տեսնում էք, բաւական բարդ է և աչնքան էլ հնչող լուծելի չէ: Աչդպիսի մի գործ ձեռնարկելու համար նախ հարկաւոր է մեծ կապիտալ և ապա ընդհանուր ուժով աշխատել: Աչդ գործը չամենաչն դէպս մի մարդու գործ չէ, որքան էլ որ նա հարուստ լինի. աչլ հարկաւոր է, որ աչստեղ խոշոր կերոսինագործները համախմբեն և ապա գործեն. բայց եթէ աչդ անհնարին է, զոնէ հարկաւոր է նոցա պատկառելի մասի միացում: Աչդ է ամենագլխաւորը և աչնքան պարզ է, որ կարօտ չէ ոչ մի փատտաբանութեան: Սակայն պէտք է ասել, որ Սոիւզի նման մի պատկառելի ոյժ, նա ևս առանց պետութեան օգնութեան անկարող է որ և

մի դրական քաղ անել ալդ ուղղութեամբ. իսկ պետութեան օգնութիւնը պէտք է լինի թէ բարոյական և թէ նիւթական:

Տէրութեան բարոյական օգնութիւնը կը կախանայ նրա մէջ, որ նա ալն հիմնարկութեան, որ կը ձեռնարկէ ալդ մեծ գործը, կ'աջակցէ հարկաւոր դէպքում. դիցուք ամբարներ կառուցանելու համար տեղեր ու հողեր ձեռք բերելիս, տեղալին վարչութեան հետ բանակցելիս, եթէ որ և է արգելքի առաջն առնելու հարկաւորութիւն լինի. ունենալ հեռու Արեւելքի կենդրոններում փորձած կոնսուլներ և առևտրական գործակալներ, որպէս զի հարկաւոր դէպքում կարելի լինի ճիշտ տեղեկութիւններ ստանալ: Իսկ նիւթական օգնութիւնը կը կախանայ նրա մէջ, որ պետութիւնը ռուս-չինական բանկում կը բանալ վարկ ապահովութեամբ կերտսինի, կամ ալն բոլոր հիմնարկութիւնների, որոնք կը կառուցւին հեռու Արեւելքի կենտրոնում կէրտսինի առևտրի կազմակերպելու նպատակաւ, դիցուք երկաթի ամբարներ, շինութիւններ և ալն: Քիչ պակաս դեր չեն կատարել նաև եթէ թեթևացնեն չորհրդակցութեան կապաւորվ վերցնելու պալմանները, ազատելով մաքսալին անագին տուրքերից:

Վերջապէս հարկաւոր է պետական գանձարանի կողմից նիւթական զոհ: Անդրկովկասեան երկաթուղու տարիֆը հեռու արևելք ուղարկելիք ապրանքի համար հարկաւոր է պակասեցնել, որովհետև, կերտսինի առևտրի արդի դրութեան նախելով, տիրող տարիֆով արտահանել կէրտսին հեռու-Արեւելք միանգամաւն անկարելի է դառնում: Կերտսինագործները ստիպւած կ'լինին իրանց զրպանից ևս դնել, բացի ալն որ արտահանուած կերտսինի համար ոչինչ չեն ստանալ: Այդպիսով մենք վախճուտ տալով հեռու Արեւելք կերտսին արտահանելուց, ստիպւած կը լինինք դադարեցնել եթէ ոչ ընդմիշտ, գոնէ առժամանակ կերտսին հեռու Արեւելք ուղարկելը: Այդ հանգամանքից օգտւելով Զոնդի կղզիների կերտսինագործները կ'աշխատեն շուկաները լցնել իրանց ապրանքով և ընդմիշտ կը վաճառեն մեր առաջ հեռու Արեւելքի շուկաները, ալդքան մեծ դժարութիւններով և նիւթական մեծ զոհերի շնորհիւ ձեռք բերածները, Զոնդի կղզիներում նոր զարգացող նաւթարդիւնաբերութեան վրալ մենք առանձին ուշադրութիւն պիտի դարձնենք, որովհետև նա բաւականի ուժեղ յրացող է ներկայանում ոչ թէ միայն մեզ համար, ալ նոյն իսկ ամերիկացիների համար:

Ամերիկացիք, որպէս հմուտ և ճարպիկ առևտրականներ, մեզ նման կարծեստում նստած ծրագիրներով չեն զբաղւել, ալ ուղղակի գործի կը դիմեն ու ամեն ֆանք գործ կը դնեն, որ իրանց ձեռքից բաց չթողնեն ալդ շուկաները: Հէնց ալդ տեսակէտից նախելով գործին, մենք աւելի եռանդուն կերպով պէտք է պատրաստուենք դիմադրելու մեր ակոխաններին: Վերջացնելով իր գնկուցումը, ժողովի խորհուրդը աւելորդ

չգտաւ ասել, որ միմիայն հեռու Արեւելքի շուկաների վրայ մտածելը կը լինէր աւելի քան միակողմանի, ալ սորա հետ զուգընթացաբար հարկաւոր է նաեւ մտածել եւրոպական շուկաները ձեռքից բաց չթողնելու մասին. հակառակ դէպքում մենք մի օր կարող ենք սարսափելի դրութեան մէջ ընկնել, աչն է ոչ կարողալում և ոչ էլ հեռու Արեւելքում մի որեւէ ուշադրութեան արժանի շուկայ ձեռքի տակ չենք ունենալ: Արանից վատ դրութիւն էլ ինչ պէտք է լինի: Այդպէս էր վերջացնում խորհուրդը իր զեկուցումը:

Բացի խորհուրդի զեկուցումից, մի ծրագիր առաջարկեց նաեւ Սոխիլի կառավարչի օգնական պ. Լեւնյուտնը:

Այդ պարոնը համարեա նոյն կէտերի վրայ շեշտելով առաջարկում է ալլ ձեռնարկութեան համար կազմել երկու ընկերութիւն. ա) ընկերութեան նպատակն է արտահանել մեր կերոսինը դէպի Արեւելք գլխաւոր կենտրոնները. Շանհայ, Գոնդ-Հոպհէ և Սպանիա. ունենալ աչն տեղերում սեփական ամբարներ, բ) ընկերութիւն՝ վաճառելու համար մեր կերոսինը երկրի խորքերում. ուստի ցանկալի է որ ալլ երկրորդ ընկերութեան մասնակցեն նոյնպէս աշտեղի կապիտալիստները: Այդ տեղի կ'ունենալ աչն մասնակցի, և երկրորդ՝ եթէ տէրութեան կողմից լինի որոշ օժանդակութիւն:

Եթէ Զոնդի կղզիների արդիւնաբերութիւնը՝ ընդունւի որպէս մի ուժեղ ախոյհան, աչն ժամանակ հարկաւոր է շտապեցնել կերոսինա՝ ցքը դէպի Կարմիր ծովը և կառուցանել աւելի շուտ քան Բաքու-Բաթումի անցքը:

Այդ հարցի առթիւ խօսեց պ. Անտոնեանը, որը առաջարկեց մտնել անմիջական լարաբերութեան մէջ ուղղակի գնողների հետ, որովհետեւ միջնորդների միջոցով մեր կերոսինը ծախելիս օգտի ստաւր մասը նրանց է հասնում: Պր. Ղուկասեանը պարզելով թէ մենք դեռ ճիշտ դադափար չունինք հեռու Արեւելքի ոչ կենդրոնների և ոչ էլ վաճառելու պալմանների մասին, մենք առաջիմ անմիջական լարաբերութեան մէջ մտնել գնողներին հետ անկարող ենք, ուստի ցանկալի էր որ մինիստրութեան կից մի մասնաժողով կազմւի՝ որ պարզի մեր արդիւնաբերութեան հանգամանքները և աչն միջոցները, որ պիտի ձեռնարկւին հեռու Արեւելքում գործը աւելի քան ամուր հիմքերի վրայ դնելու համար: Իսկ ալլ ի հարկէ առանց կերոսինագործների միութեան անկարելի է: Ժողովը ընդունեց նաեւ ալլ առաջարկը:

Ժողովը նոյնպէս ընդունեց խորհրդի առաջարկութիւնը հրատարակել «Нефтяное дело» անունով մի շաբաթաթերթի «Неделя» լրագրի չափով, ներած լատկապէս նաւթարդիւնաբերական գործին, և ալլ հրատարակութեան համար որոշեց տալ 1000 ռ: Ժողովի գումարներից:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁԱԿԱՆ ԸՆՏ- ՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՌԹԻՒ

Գ. ՂԱՐԱՋԵԱՆԻ

Այս ընտրութիւնները տեղի ունեցան շատ աննպաստ պայմաններում: Ասում ենք աննպաստ պայմաններում—երկու պատճառներով: 1. մինչդեռ լուրեր էին պտտում և լսւոնի էր որոշ մարդկանց, որ Վեհափառ Կաթողիկոսը բարեհաճել էր հոգաբարձական ընտրութիւնները լետաձգել մինչև գալ տարի և դպրանոցի հոգաբարձութիւնը, հալառակ հասարակութեան ցանկութեան, դարձեալ մի տարի ևս պէտք է հնար իր պաշտօնում, չանկարծ, բոլորովին անուպասելի կերպով, նշանակւում է հոգաբարձական ընտրութիւն լուսիսի 1-ին: Այդ առիթով թեմի առաջնորդը 1—2 օր առաջ կարգադրում է հրաւիրել ծխականներին եկեղեցական պատգամաւորների ընտրութեան, որը և տեղի ունեցաւ մալիսի 23-ին: 2-րդ. առաջիմ չունենալով ընդհանրապէս սահմանւած ընտրողական որոշ գրաւոր օրէնք, կանոնադրութիւն, թեմական հոգևոր իշխանութիւնը ժամանակ չէր ունեցել և թեքնա կարևոր էլ չէր համարել գէթ ժամանակաւորապէս ընտրողական հրահանգներ տալ ընտրող ժողովրդին: Պարզ է, որ այս տեսակ պայմաններում բնականաբար ընտրութիւնը պէտք է կատարւէր շատ անկանոն կերպով. բռնութիւնը, կամալականութիւնը, բողոքելու անընդունակ, անչալտ, աղքատ ծխականներին ընտրութեան չհրաւիրելը, ժողովրդին տիրապետող տգէտ ազանների, վաչխառուների ասպարէզ գալը, ահա սոքա են աչն երևոյթները, որ կարող էին տեղի ունենալ և տեղի ունեցան ներկա ընտրութիւնների ժամանակ: Եթէ հասարակական գիտակցութիւն լինէր երևանում և կամ հասարակութեան գլուխ անցած լինէին մի քանի բարեխիղճ, ժողովրդական իրաւունքների անկեղծ պաշտպան գործող անհատներ, սրանց ջանքերով ներկա ընտրութիւնները պէտք է նախ լետաձգէին 2—3 շաբաթ ժամանակով, որպէս զի ընտրող հասարակութիւնը ժամանակ ունենար հանգիստ խղճով որոնել արժանաւոր մարդիկ, թու չտալով տգէտ ազանների կրքերին զոհել մի համակրելի հիմ-

Նարկոթեան բարձր շահերը, և երկրորդ—պահանջէր ժամանակաւոր ընտրողական որոշ հրահանգներ թեմական առաջնորդից: Ոչ ալս եղաւ, ոչ ալն: Նկեղեցական պատգամաւորների ընտրութիւնը կատարեց անշաղկապով, ընտրւած 21 պատգամաւորները հկեղեցիների երեցփոխների հետ ներկաւացնում էին խառնիճաղանձ, բազմերանգ մի կողլէկցիա, որից երբէք չէր կարելի սպասել հոգաբարձուների լաջող ընտրութիւն, ինչպէս և եղաւ: Չնախելով որ շատ կարճատև էր ժամանակը մինչև հոգաբարձական ընտրութիւնը, բայց և աչնպէս նկատելի էր ալդ կարճ միջոցում մի առանձին շարժում պատգամաւորների շրջաններում և թէ բուռն հետաքրքրութիւն դուրսը հասարակութեան մէջ դէպի հոգաբարձական ընտրութիւնը, որի հետևանքից կախւած էր թեմական դպրանոցի մօտակազ վիճակը: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ դպրանոցը վերին աստիճանի խղճալի դրութեան մէջ է գտնւում ներկաւումս, թէ տնտեսական և թէ կրթական կողմից: Նախորդ հոգաբարձութիւնը, հանգուցեալ Նիւրեղ Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով, ժառանգութիւն չէր թողել ներկա հոգաբարձութեան, իսկ ուսումնական, կրթական մասը, Նիւթական սուղ միջոցների պատճառով, ևս առաւել խղճալի էր: 1894 թւին «մշակականների» մի խումբ փորձեց հոգաբարձական ընտրութիւններին անցկացնել իր ցանկալի մարդկանց, տապալել աչն ժամանակաւ հոգաբարձութիւնը իբր անհամապատասխան և պահանջողական: Դժբաղտաբար մշակականների ջանքերով ընտրեցան աչնպիսի անարժան հոգաբարձուներ, որոնք իրանց անձնական և հասարակական չատկութիւններով բոլորովին անհամապատասխան էին և անժանօթ հալոց դպրոցական կեանքին: Նրանք ալժմ իրանք խոստովանում են երեք տարի առաջ իրանց գործած սխալմունքը, բայց ի հարկէ արդէն ուշ է: Նոչնպիսի և թերևս աւելի աններկի սխալմունք գործեցին նրանք ներկա 1897 թւին, երեք տարից չիտոյ, ինչպէս չիտոյ կը տեսնենք: 1894 թւին ընտրւած հոգաբարձութիւնը ոչ թէ ընդունակ եղաւ դպրոցի քալքալւած դրութիւնը վերականգնելու, ալ, համարձակ կարելի է ասել, աւելի քաօս ստեղծեց՝ ահագին պարտքի տակ դցելով դպրոցը: Ճիշտ է հոգաբարձութիւնը, մանաւանդ նրա մի անգամը՝ Գր. Տէր-Խաչատրեանը՝ բարի ձգտումն ցոյց տուց բարելաւելու դպրանոցի ուսումնական մասը, բայց ալդ կողմից շատ դժբաղտն եղաւ: Տեսուչ հրաւիրեց պ. Տ. Յովհաննիսեան. ամենքը գրկաբաց ընդունեցին սրան, իբր աշխտօով, նորաւարտ, շատերին քաջ ծանօթ մի երխաասարդի, բայց նա բնաւ չարդարացրեց իրա վրազ դրած չոսերը: Նրկու տարի կառավարեց դպրանոցը, բայց վազ աչն կառավարելուն. բոլորովին անընդունակ իբրն տեսուչ և թէ իբր ուսուցիչ, իր տարօրինակ վերաբերութեամբ դէպի դպրոցը պատճառ եղաւ որ դպրանոցում մի կատարեալ քաօս ստեղծեց: Վերջերս հոգաբարձութիւնը նոչնպէս համոզեց

որ իր տեսչական ընտրութիւնը մի սխալմունք էր. նույն իսկ հոգաբարձուներին տեսչի ընկեր հոգաբարձու Տէր-Խաչատրեանը ցաւ էր չալտնել վերջերս տեսչի սխալ ընտրութեան վերաբերմամբ, Բալց զարմանալի բան. չնախելով, որ պ. Տէր-Խաչատրեան շատ լաւ հասկանում էր դպրանոցի անցեալ վիճակը իր հրաւիրած տեսչի վատ կառավարութեան շնորհիւ, մինչև վերջը նա ամեն պարագաներում ցոյց էր տալիս ջերմ պաշտպանութիւն իր հովանաւորածին, իր protégé-ին: Այդ բանը պ. Տէր-Խաչատրեանի իբր հոգաբարձուի վարկը շատ վալր գցեց շատերի առաջ. չլինէր ալդ հանգամանքը՝ հաստատ կարելի էր ասել, որ պ. Գր. Տէր-Խաչատրեանը կը վերընտրէր իբր հոգաբարձու:

Գր. Տէր Խաչատրեանին դժբաղդացնողը իսկապէս եղաւ Տիգր. Յովհաննիսեանը, և սրան՝—Տէր-Խաչատրեանը:

Իհարկէ հոգաբարձութեան կողմից տեսչի ընտրութեան սխալմունքը ակամալ էր. բալց նրա մեղքը նրա մէջն էր կալանում, որ նա թող և անվուրժ գտնուեց տեսչի զանցառութիւններին:

Սակաջն թնչ էր ներկայացնում ինքը հոգաբարձութիւնը, թնչ արդիւնք ցոյց տուեց: Արդիւնքի մասին ոչ մի խօսք չի կարող լինել, քանի որ երեք տարւալ ընթացքում նա փալլեց իր բացասական գործունէութեամբ, դպրանոցը տասն եւ մէկ հազար ռուբլու պարտքի տակ գցելով: Հոգաբարձութիւնը իր պարտքը հաշոււ է մօտ 7.500 ռ. որից մի քանի հազար ծախսել է ռուսամարանին կից կառուցած մի շինութեան վրայ, որով նա պարծենում է (թնչ պարծանք է պարտքով տուն շինելը և ալն էլ անպէտք տուն, որը աւելի չարմար է գինւորանոցի քան ռուսամարանի համար). և պարտքի մնացած մասը գործադրած է ռուսցիներին վարձ տալու և ալ կարիքները լրացնելու վրայ: Հաշուելով ալդ գումարի հետ և, ներկալ թւականի մալիսից մինչև սեպտեմբեր, չորս ամիսների ռուսցիներին վճարելիք ռոճիկը—մօտ չորս հազար հինգ հարիւր ռուբլի, ընդամենը կ'անի մօտ 11.000 ռ. Աւելացրէք ալս ցաւին և ալն, որ հոգաբարձութիւնը ոչ մի տարի հաշիւ չէ տուել հասարակութեան—նրա անանկութեան կատարեալ լինելը պարզ կը լինի ընթերցողին:

Այսպէս դպրոցը ողորմելի վիճակի մէջ գտնուելով, հասկանալի է, որ հոգաբարձութիւնը իր արժանաւոր տեսչով չէր կարող պատգամաւորներ լինել խիստ հակառակորդներ չունենալ:

—Հին ռէժիմից և ոչ մէկը չպէտք է վերընտրել, պնդում էին պատգամաւորներից արմատականները: Աչքի ընկնող մշակական պատգամաւորները ջանք էին գործ դնում վերընտրել Գր. Տէր-Խաչատրեանին, Յովհ. Մեղիքեանին, ընտրել հոգաբարձու ալնալիսներին, որոնք ընկերական կապերով կապւած էին տեսուչ Ա. Յովհաննիսեանի հետ և «խաթըր» պաշպանելու սկզբունքը չաւերժացնել դպրանոցում:

Նոր-դարականներն էլ կաշից դուրս էին գալիս վերընտրել հին ու-
ժիմից աչնպիսիներին, որոնց միակ արժանաւորութիւնն է տգիտութիւն,
անգրագիտութիւն և... հարստութիւն: Բացի ալ՝ իրանց թեկնածուների
ցանկի մէջ տեղ էին տւել աչնպիսի գունատ անձնաւորութիւնների, ինչպէս
է, օրինակ, Բէկ-Նուսուպովը: Դժբախտաբար արմատականների թիւը պատ-
գամաւորների մէջ շատ աննշան էր, 4—5 և ոչ աւելի: Սրանք դէմ էին
ամբողջ սրտով հին ուժիմին, մշակականների թեկնածուներից մի քանի-
սին և թէ պահպանողականների կազմած ցուցակին:

Պահպանողականները և նրանց գլուխ անցած անւաջող ագլտատորը,
հալ «դրամատուրգ» պ. Էմին Տէր-Գրիգորեանը, որը պնդում էր թէ չնա-
ւելով ամբողջ մի դրամա էր գրել հալ վաշխառուների կեանքից, բալց
օգտակար է համարում դսրոցի համար ալս կամ աչն վաշխառուին, մինչև
վերջն էլ գործեց ալս ուղղութեամբ հոգաբարձուներ ընտրելու: Փոր-
ձեցին առաջադիմականների և մշակականների մէջ տեղի ունեցած տարա-
ձախութիւններից օգտւել. բալց չկարողացան ի հարկէ լիովին հասնել ի-
րանց նպատակին: Եթէ նրանք անցկացրին Զաք. Գէորգեանի հոգաբար-
ձու, Լեզոր Տէր-Սահակովին կանդիտատ և ալն, ալս մշակականների մեղ-
քին էր: Կարող էք երևակայել. մշակականները մասնաւոր կուսակցական
ժողովում իրանց ցուցակի մէջ դնում են աչնպիսի թեկնածուներ, որոնք
ոչ թէ անպէտք են, ալ և վնասակար: Երբ չամառութեամբ պնդում ես
թէ՝ պարոններ, հեռու պահէք զպրոցը «աղաներից», վաշխառուներից,
«տգէտ» վաճառականներից. ով է ձեզ հեզնօրէն պատասխանում, հակա-
ռակում և պաշտպանում «աղաներին»,—մշակական ճանաչած չալտնի մի
քանի պարոններ. սա ֆակտ է. և կարող էինք անունները մէկ-մէկ չիւել
ալտեղ, բալց առ ալսմ թողնենք: Ակամալ ալս վրդովեցուցի իրականու-
թիւնը չիւեցրեց ինձ վերջերս Տարազի մի նկատողութիւնը, թէ Քիֆլի-
սում «մշակականները» սկսել են երկրպագել և շուքել դրամատէրերին. ալս-
տեղ նոն երևութն է ալքի ընկնում:

Առաջ բերենք ալտեղ մշակականների և Նոր-դարականների հոգա-
բարձական թեկնածուների անունները ¹⁾:

Մշակականների ցուցակը

1. Կամսարական Կ.
2. Գէորգեան Զ.
3. Ամիրեան Գր.
4. Յովհաննիսեան բժ.

Նոր Դարականների ցուցակը

1. Գէորգեան Զ.
2. Բէկ-Նուսուպով Լ.
3. Ամիրեան Գր.
4. Աֆրիկեան Տ.

¹⁾ Սովորաբար Երև. թեմ. զպրանցի համար ընտրւում են 6 հոգա-
բարձու և 4 կանդիտատ—ընդամենը 10 հոգի:

5. Աֆրիկեան Տ.	5. Տէր-Յակոբեան Տ.
6. Տէր-Յակոբեան Տ.	6. Գաբրիէլեան Ա.
7. Գաբրիէլեան Ա.	7. Տէր-Սարգսեան Մակ.
8. Չաթալրաշեան Յ.	8. Տէր-Սահակով Ե.
9. Անտօնեան Գ.	9. Տիգրանեան Ստ.
10. Մուսիսեան Մ.	10. Տէր-Ղազարեան Թոր.

Առաջին ցուցակը ընդհանրապէս աւելի համակրելի էր, իհարկէ, քան Կերկրորդը. բայց առաջադիմականը երբէք չէր հաշուիլ ընդունել առաջին ցուցակից մի քանի թեկնածուներին: Պէտք է աչդ ցանկից դուրս ձգէիր մի քանիսի անունները և տեղը լրացնէր նոր ժարդկանցով. բայց մշակականներից մի քանիսի աղաւական հալեացքը և թէ անձնական հաշիւները չէջ տեղ դալով՝ ամեն բան փչացրին: Հետեանքն աչն եղաւ, որ ներկայ ընտրութիւնը աւելի լաջող ելք ունեցաւ պահպանողականների համար:

Եթէ ես աւելքան երկար կանգ առալ կողմնակի հարցերի մասին, նպատակս էր միայն դրութիւնը պարզել ընթերցողին և մատնանիլ անել միանգամաչն աչն հանգամանքի վրալ, որ անխտաձգելի կարիք է գղացում ներկայումս կազմակերպել ճշմարիտ առաջադիմական կուսակցութիւն, բողոքովին դուրս ալծման լրագրական (մշակական թէ նոր-դարական) կեղծ, անհաստատ «թալֆայական» կուսակցութիւններից:

*
* *

Դիմենք ալծմ ընտրութիւններին:

Եկեղեցիներում ընտրած էին պատգամաւորներ հետեալ անձինք.

Ս. Սարգիս

1. Կամսարական Կ.
2. Չաթալրաշեան Յ.
3. Աթաբէգեան Յ.
4. Թաղէոսեան (Երեցփոխ)

Պողոս-Պետրոս

5. Զալալեան Ռ.
6. Ամիրեան Գր.
7. Յովհաննիսեան բժ.
8. Տէր Խաչատրեան Գր.
9. Մելիքեան Յ.
10. Տէր-Յակոբեան Տ.
11. Անտօնեան Գ.

Ո. Զօրավար.

12. Գալստեան Ա.
13. Տէր-Գրիգորեան Էմ.
14. Ղարաջեան Գ.
15. Տէր Սարգսեան Մ. (Երեցփոխ)

Կաթուղիկէ եկեղ.

16. Գէորգեան Զ.
17. Գաբրիէլեան Արտ.
18. Յովհաննիսեան Տ.
19. Գէորգեան Ա. (Երեցփոխ)

Կօնդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցի.

20. Աթանասեան Մ.

21. Տէր Ղազարեան Թ.

22. Մուսիսեան Մ.

23. Տէր Սահակեան Ն. (երեցփոխ)

Նորքի եկեղեցի.

24. Տէր-Աւետիքեան Ա.

25. Աղարեանց

26. Դեօզալեանց

27. Դելանեանց

Ինչպէս վերը լաւանցի, պատգամաւորներ ընտրութիւնը անպաշտօնէր. նրանց մեծամասնութիւնը ալեպիսի մարդկանցից էր կազմած, որ լաւ, օրինակելի հոգաբարձական ընտրութիւն սպասել չէր կարելի: Պահպանողականների և նրանց հետ անգոյն «չեղողներին» ոչ ոք աւելի գերակշիռ էր. աւելացրէք և այն, որ մշակականներից մի քանիսը իրանց աւելի թունդ կողմնակից լաւտարարեցին «տգէտ» աղաներին, քան պահպանողականները—և դուք կարող էք հասկանալ իսկական դրութիւնը:

Սակայն երկու հակառակ խումբերի մէջ տրամադրութիւնը ալեպէս էր ընդհանրապէս դէպի թեկնածու անձնաւորութիւնները, որ հեշտ կարելի էր հաշտութիւն և միութիւն առաջ բերել. մենք չէինք զարմանալ, եթէ մինչև իսկ ալդ միութիւնը կալանար, որովհետև զԱՅՏԻ—առաջադիմականների հաւացքները ուղղւած էին դէպի ալդ «տեհչալի» միութիւնը, միութիւն, օ՛ ալեպիսի մի միութիւն պահպանողականների հետ, որ «ազդ կը փրկի», առաջադիմական քաղերի հետ կանէր և փտադիմական քաղեր և վերջը թերևս «ազդը փրկւած» կը լինէր տեսնելով նրան «առաջադիմական» շաւղի վրայ լեւտ մղւած...

Նորդարականները ասում են մշակականներին.—պարոններ, վերցրէք ձեր թեկնածուների ցուցակից Գր. Տէր-Խաչատրեանի անունը և ասպարէզից հանեցէք Տ. Յովհաննիսեանի պատգամաւորութիւնը, որ ապօրինի կերպով իբրև տեսուչ իր «նպատակների» համար ընտրւել է պատգամաւոր, մենք էլ մեր կողմից Բէկ Լուսուպեանցին (Բէկ-Յովսէփեան—ըստ նոր-դարականների) հանելով մեր ցուցակից, մեր գլխաւոր թեկնածու Ջաքարին կից ում ուզում էք դրեցէք: Եւ այս մտքով մշակականների մասնաւոր ժողովն էին ուղարկւած երկու պատգամաւորներ, որոնց, չգիտեմ ինչ հանգամանքների շնորհիւ, չէ չաջողում իրանց նպատակը լաւտեսել ժողովին: Եւ անպատճառ հաշտութիւնը կը կալանար, որովհետև Գր. Տէր-Խաչատրեանի անունը արդէն հանւած էր մշակականների ցուցակից և թէ Ջաքար Գեորգեանի թեկնածութիւնը դրւած նոյն ցուցակում: Ձեռնական հաշտութիւնը չկապացւելով թիրիքիմացութեան շնորհիւ:

Նոր-դարական պատգամաւորները վճռել էին, եթէ փոխադարձ զիջումով հաշտութիւն չկապանար, անպատճառ անցկացնել իրանց թեկնածուներին, և բոլոր պահպանողական պատգամաւորները ձեռքները տարածած զէպի երկինք միաբերան երդւել էին բացականչելու. «Յուդա լինի նա, ով դաւաճանի իրանցից մէկն ու մէկին»:

Պէտք է նկատել սակայն, որ նոր-դարականները խիստ միաբան էին դործում ալս անդամ. նրանք ունեցան 2 թէ 3 նախապատրաստական ժողով, իսկ մշակականները միայն մի ժողով: Մի ժողով էլ կապացաւ բոլոր պատգամաւորների անխտիր մասնակցութեամբ: Արժէ մի քանի խօսք ասել պատգամաւորների ալդ ընդհանուր ժողովի մասին:

Մի քանի ընդհանուր բնաւորութիւն կրող հարցեր շօշափւեցին ալդ ժողովում: Պր. Ռ. Ջալալեանը առաջարկեց 6 հոգաբարձուներից 3-ը վաճառական ընտրել, 3-ը ինտէլիգէնտ դասից: Նկատելով, որ ժողովականներից որոնք չափազանց մեծ նշանակութիւն են տալիս վաճառական հոգաբարձուները կատարած դերին դպրոցի տնտեսական նիւթական գրութիւնը բարելաւելու հարցերում և թէ արտաշնչութեամբ էր տրամադրութիւն վաճառականներից աւելի մեծ թւով հոգաբարձուներ ընտրել, պատգամաւոր Գ. Ղարաջեանը խօսեց հանգամանօրէն իր կարծիքը թէ դպրոցի շահի տեսակէտից անչարմար է գտնում ինքը ապագայ հոգաբարձական կազմակերպութեան մէջ գերակշիռ տեսնել վաճառական հոգաբարձուներ ալն պատճառով նախ՝ որ սխալ է ալն ընդհանրացած կարծիքը թէ վաճառական հոգաբարձուները դպրոցի ապահովութեան կամ տնտեսական կառավարութեան խնդրում աւելի օգտակար կը լինէին քան լուսաւոր դասի ներկայացուցիչները. ապացոյց դրան, որ 60 տարի դպրութիւն ունենալով դպրոցը, գրեթէ միշտ, ինչպէս Յիւնամեակի տեղեկադիրն է ցոյց տալիս, վաճառական դասակարգն է կառավարողը եղել, մինչդեռ ալժմ 60 կոպէկ չունի և ընդհակառակը պարտքերի տակ թաղած է դպրոցը. երկրորդ՝ ի նկատի ունենալով, որ մեղանում դժբախտաբար վաճառականներից հոգաբարձու են ընտրում («աղա»), հարուստ բալց ընդհանրապէս տգէտ անձնաւորութիւններ, իսկ ալդ հանգամանքը շատ վատ է աղղում դպրոցի կըրթական, ուսումնական ուղղութեան վրայ ընդհանրապէս, ուստի պատգամաւորը իրան բացարձակապէս հակառակ է խափնում հոգաբարձութեան մէջ վաճառական տարրին գերակշռութիւն տալու մտքին: Ալդ կարծիքով պատգամաւորը երբէք միտք և ցանկութիւն չունէր որևէ մէկին անձնապէս վիրաւորել, բալց և ալնպէս տեղի ունեցաւ իրարանցում և դժգոհութիւն վաճառական պատգամաւորներից մի քանիսի մէջ: Նկատեցէք, որ մի քանի տափակազուիւններ իրանց անձնական փոխ նպատակներով դիտմամբ չեղաչրջեցին չետոյ պատգամաւորի խափնած կարծիքը, որի պատճառով վաճառականների տժգոհութիւնը կատարեալ եղաւ, ինչպէս և արտաշնչութեան ընտրողութեան օրը:

Պրն. Ռ. Զալալեանի առաջարկութիւնը մնաց առանց հետեանքի և ցանկութիւն չաւտնեց թողնել ընտրողներին ազատ կամքին թէ որ դասակարգից ինչ թւով հոգաբարձուներ կ'ընտրէին նրանք:

Նրկրորդ հարցը, որ ժողովում չարուցեց, տեսուչ Տ. Յովհաննիսեանի պատգամաւորութիւնն էր. սա ընտրել էր ս. Կաթողիկէ եկեղեցում իր առաջարկութեամբ և ցանկութեամբ: Պր. Յովհաննիսեան իր աչդ վարմունքով առիթ էր տւել զանազան շրջաններում խօսակցութեան առարկայ լինելու. մինչդեռ նա տեսուչ էր՝ իրաւունք չունէր պատգամաւոր ընտրելու, թէկուզ հէնց հրաժարած լինէր տեսչական պաշտօնից, պնդում էին ոմանք. ուրիշները հիմնւելով աչն հանգամանքի վրայ, որ չնաչելով ընտրողական կանոնադրութիւն չկար, բաց զպրոցական կեանքի պատմութեան մէջ տեսնւած և լսւած չէր, որ ուսուցիչները և տեսուչները իրանց հոգաբարձուներին ընտրէին. անչարմար էին դտնում տեսչին պատգամաւոր լինել: Ինքը տեսուչը շարունակ պնդում էր որ իրաւունք ունէր պատգամաւոր ընտրելու, քանի որ արդէն դրաւոր հրաժարական էր տւել տեսչական պաշտօնից և թէ ոչ մի օրէնք չկար, որ իրան աչդ իրաւունքից զրկէր, բացի եկեղեցական-ծխական զպրոցների համար Մակար կաթողիկոսից սահմանւած կանոնադրութիւնը, որով ուսուցիչներին և աւագ ուսուցիչներին չէ տրւում ընտրելու իրաւունք և որը իբր թէ չէ կարելի ընդունել թեմական զպրոցների հոգաբարձական ընտրութիւնների համար իբր ղեկավարող օրէնք: Ինկատի ունենալով, որ աչդ հարցը սուր կերպարանք կարող էր ստանալ և արդէն տեղիք էր տւել ժողովից դուրս սուր խօսակցութիւնների, ժողովը թողաւ աչդ հարցը առկախ, ևս առաւել, որ աչդ հարցի լուծումը աւելի կախւած էր հոգևոր իշխանութիւնից, իսկ ծխականներից ոչ մի բողոք չէր չաւտնւած ընտրութեան ապօրինիութեան դէմ: Բաց և աջնպէս չենք կարող մասնաւորապէս մեր կարծիքը չաւտնել աչդ առիթով: Ուղիղ է, չկալ մեղանում ընտրողական որոշ կանոնադրութիւն, բաց պ. Տ. Յովհաննիսեան գիտէր, որ մեր զպրոցական կեանքի պատմութեան մէջ ուսուցիչները և տեսուչները իրանց հոգաբարձու ընտրելու համար պատգամաւոր չեն ընտրել և նա պէտք է նշանակութիւն տար, պէտք է շարգէր աչդ պրակտիկան, աչդ աւանդութիւնը, ևս առաւել, երբ նա օգտակար էր. 2-րդ. թէն հրաժարական էր տւել տեսչական պաշտօնից, դա ոչինչ չէր նշանակում. նա մնում էր մինչև սեպտեմբեր տեսուչ և ինքը պատգամաւոր լինելով կարող էր իր ջանքերով, իր ճարպիկութեամբ (որից գուրկ չէ պ. Յովհաննիսեան) աջնպիսի հոգաբարձուներ ընտրելու չաջողացնել, որոնք ով գիտէ ինչ քամիների ազդեցութեան տակ կարող էին ալ կերպ հարթել տեսչական հրաժարականի խնդիրը. և վերջապէս պ. Յովհաննիսեանի հրաժարականի վրալ շատ շատերը կասկածով էին նաւում. 3-րդ. պ. Յովհաննիսեանին շատ լաւ չաւտնի էր, որ իր պատգա-

մաւոր ընտրելու հանգամանքը առիթ էր տալիս մտքեր չուզելու, խալտառակ ղէպքեր առաջ բերելու, ինչպէս և եղաւ ընտրութեան օրը ընտրական դահլիճում, որտեղ, ինչպէս բազարում, հանդէս եկան ազէտ աղաւաճառականների կրքերը, և վաճառականները չքաչւեցին իրանց գրպանների հարստութեամբ և չէկերով պարծենալ:

Նրբորդ հարցը պատգամաւորների ընդհանուր ժողովում միութեան մասին էր.—տասը թեկնածուների ընդհանուր ցուցակ կազմել ընտրութեան օրը քւէարկութեան գործը աւելի հեշտացնելու համար: Բայց ազդառաջարկութիւնը երկար չգրադեցրեց. անհամաձայնութեան նշաններ երեւացին. միութեան խօսքը դատարկ, անբովանդակ խօսք էր անտեղ, որտեղ տարբեր ուղղութեան, հասկացողութեան, հալեացքների մարդիկ էին ժողովւած հոգաբարձուներ ընտրելու:

Հոգաբարձական ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ չունիսի 8 ին: Շատ բան չունիմ ասելու այս ընտրութեան մասին, որովհետեւ ընդհանրապէս անհետաքրքիր ընտրութիւն էր իր անլաջող հետեանքով: Այստեղ առողջ մտքերի փոխանակութիւն տեղի չունեցաւ պատգամաւորների մէջ. լսող եղանք միայն աչն անախորժ խօսակցութեան, որ տեղի ունեցաւ պատգամաւոր-տեսուչ Տ. Յովհաննիսեանի և պատգամաւոր Նգոր Տէր-Սահակեանի մէջ: Մի ալ ղէպք էլ տեղի ունեցաւ, որը, իբր բնորոշ, արժան է լիշատակել: Նրբ թերթիկներով ձալներ ստացան վաճառական պատգամաւորներից ոմանք, նրանցից մի քանիսը (Զաք. Գէորգեան, Գր. Ամիրեան, Գ. Անտոնեան և ալլն) մի գլուխ պնդում էին իրանց հրաժարականների վրալ. «մի հրաժարւէք, մի հրաժարւէք, խնդրում ենք»—լսում էին ձալներ. և գիտէք, ովքեր էին լսեցնում ալլ «սիրալիր» ձալները. Նրեանի «առաջադիմականները», իրանց մշակական անւանող ալլ հերոսները. սա ֆակտ է. Յամառութեամբ հրաժարող վաճառականներից մէկը Գր. Ամիրեան մօտենում է սրբազան Նախագահին և լալտնում. «սրբազան, ես հրաժարում եմ այն պատճառով, որ պատգամաւոր Ղարաջեանը ինձ անպատեւել է, անւանելով տգէտ. ես մի պատաւոր վաճառական եմ և ալլն. և չատերը վաճառականներից Նոլն պատճառով են հրաժարում» (հաւանութեան ձալներ ակնարկւած վաճառականներից): Պատգամաւոր պ. Ղարաջեանը քացասեց պ. Ամիրեանի մեղադրանքը: Ահա ձեզ տղիտութեան խալտառակ մի օրինակ. մի պատգամաւոր մասնաւոր ժողովում լալտնում է թէ ինչպիսի հոգաբարձուներ պէտք էր ընտրել և չեշտում է աչն հանգամանքը թէ վաճառական տարրին դերակշռութիւն պէտք չէ տալ, մասնաւոր, որ վաճառականներից ընտրւում են դժբախտաբար աչն պիսիները, որոնք թէն հարուստ են, լալտնի են լինում իրանց աղաւական:

դիրքով, բայց զուրկ լինելով կրթական գործին վերաբերեալ տեղեկութիւններից, բնաւ օգտակար լինել զպրոցին չեն կարող. սրանից հետեւում է արդեօք, որ վաճառական թաթոսի կամ Մաթոսի անձնաւորութիւնը կարող էր շօշափւած լինել, Վերջապէս եթէ մէկի համարձակ կարծիքը աչպէս կամ աջնպէս մի ուրիշին վիրաւորական է թւացել, ինչ խորշիկի բան է, անձնական վիրաւորանքը կապելով իր հրաժարականի խնդրի. հետ, գալ ժողովի մէջտեղը և չալտնել. «որովհետեւ այս ինչ պարոնը ինձ անձնապէս վիրաւորել է, ես հրաժարւում եմ քւէտուփս դնելու»։ Աւ նկատեցէք, որ ուրիշների վրայ «մոռնաթ» դնողը և նազ ծախող հրաժարողները գլխաւորապէս նրանք էին, որոնք հողաբարձու էին եղած և դոցա հոգաբարձութիւնը թէ չափազանց թուլ խնամքով է վերաբերւել դէպի զպրոցը և թէ ահադին պարտքի տակ դրել նրան, ինչպէս վերև վիշեցի, Լնդհակառակը, մենք շատ ուրախ էինք, որ դրանք ցանկութիւն էին չալտնում ասպարէզից քաշւելու, և ալդ էլ պահանջում էր զպրոցի շահ. բանից դուրս եկաւ, որ դրանց հրաժարականը կեղծ էր (դրդւած անձնական հաշիւներից) և ալ ես շատ չպնդեցին իրանց հրաժարականի վրայ...

Ընտրութիւնների արդիւնքը չալտնի են արդէն ընթերցողներին, Մուրճի անցեալ համարի լուրերից։

ՍՈՒԼԹԱՆԸ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՄԱԼԶՈՂՄ ՄԱԿ-ԶՈՂԻ ¹⁾

(Ռիպոնի Կանոնիկոսի)

ԹԷ ԻՆՉ ԿԱՐՈՂ Է ԱՆՆԵԼ ԱՆԳԼԻԱՆ

Ստիպողական միջոցներ—միակ իսկական զէնքը։—Դորա հետեւումքը լինում է ընդ-
դէմ Մեծ-Բրիտանիայի խմբելը։—Գաշնագրի զօրութեամբ մեր ունեցած իրա-
ւունքները որեւէ պետութեան կողմից չեն կարող վիճաբանութեան նիւթ լինել։—
Անգլիայի դէմ պատերազմ յարուցանելը միտք չունի։—Ռուսիան եւ Կ. Պոլիսը։—
Քնդորի դեռ եւս 1867 թւին առաջարկւած լուծումը։—Գերմանական եւ Աւստրիա-
կան լրագիրները խաղում են իրենց դերը։

Այն նկատողութիւններից առաջ, որ պիտի անեմ ստորեւ, ես կը կա-
մենալի իմ համոզմունքը չափնել թէ հալոց խնդրի վերաբերմամբ լորդ
Ռոզբերիի ունեցած սեպհական հալացքները և զգացումները աւելի խե-
ւացի էին աչն ողբալի քաղաքականութիւնից, որին հետեւում էր նորա
կառավարութիւնը։ Թէ ինչ մի ծածուկ ազդեցութիւն էր չաղթել նորա
առողջ դատողութեանը, ինձ չաչտնի չէ։ Ինչո՞ւ համար էր նորա կառավա-
րութիւնը չամառութեամբ հրաժարում ի լուր աշխարհի չաչտարեւել իւր

¹⁾ Վերոյիշեալ վերնադրով լուս տեսաւ կանոնիկոս Մակ-Քոլի գիրքը,
իբր ժողովածու նորա լօղաճների, տպած անգլիական թերթերում, (The
Sultan and the powers. London, Langams, 1896, XVI+308 էջ) և նորերս
թարգմանեց ուսերէն (Султанъ и Державы)։ Մենք տալիս ենք ալլ գրքից
մի գլխի թարգմանութիւնը, թէ իբր նմուշ և թէ նորա հետաքրքրական
բովանդակութեան պատճառով։ Դա՞ գրքի երկրորդ գլուխն է, որից զուրս
ենք գցել առաջին մի-երկու տողը։ Ի նկատի ունենալով որ գրքի ուսուե-
րէնը լուս տեսնելուն պէս հաչերէն թերթերը շտապեցին ընդարձակ քաղ-
աճներ տալ թարգմանաբար, իսկ Նոր-Վար-ը ամբողջ գլուխներ թարգ-
մանաբար տաւ, մենք ներկալ գլխի համար օգտուցինք վերջինիցս։

հիւպատոսների Հալաստանից ուղարկած զեկուցումները և այդպիսով եռանդուն լրագրողներին ստիպում հետամուտ լինել և հաղորդել հասարակութեանը աչն սարսափները, որոնց վերաբերեալ զբաւոր հաղորդակցութիւնները կառավարութիւնը փակի տակ էր պահում արտաքին գործերի մինիստրութեան դիւանատներում: Լորդ Բիկոնսֆիլդի կառավարութիւնը հռչակում էր գոնէ ֆակտերը, նոյն իսկ բուլղարական ազխտացիալի ամենածանր օրերին, ի բաց առեալ մի դէպք միայն, երբ լորդ Գերբի'ն թաքցրեց հիւպատոսների մի քանի հաղորդագրութիւնները և սըր Հենրի Էլիոտի նամակը, որը մեղադրում էր սուլթանին աչն բանի համար, որ թող էր տւել Բոսնիալի պաշտօնեաներին «սարսափներ» գործել քրիստոնեաների վրա և նոյն իսկ ցցի վրա նստեցնել նոցա, որը, հիւպատոսական հաղորդագրութեան ասելով, «այդտեղ սովորական բաներ էին»: Ի՞նչու լորդ Ռոզերիի կառավարութիւնը համարեա թէ ստիպեց սուլթանին որ թուրք չանձնաժողով նշանակի հիւպատոսների Հալաստանից ուղարկած հաղորդագրութիւնների ճշմարտութիւնը քննելու համար: Միթէ սուլթանի կամակատարներին իւր հիւպատոսներից աւելի արժանահաւատ մարդիկ էր համարում: Ինչու համար, վեց ամիս շարունակ գործը ապարդիւն կերպով քաջքեղաց լիտով, նոցա դանդաղ բանակցութիւնների հետեանքը եղաւ Հալաստանի ռեֆորմների նախագիծը, որը, իսկապէս ասած, խաբէութիւն էր: Երբեիցէ իշխանութիւնը կ'անցնի նորից լիբերալ կառավարութեան ձեռքը, և շատ հնարաւոր է, որ աչն ժամանակ նա ստիպած կը լինի գործ ունենալ արեւելեան խնդրի որեւէ մի ալլիտիտութեան հետ: Թող վերջին լիբերալ կառավարութեան չարաբախտ անկումը մի նախադրուշական դաս լինի նորան և հասկացնի, որ ներկալ դէպքում միակ կանոնաւոր քաղաքականութիւնը պահանջում է անմիջապէս ստիպողական միջոցների գիւմել: Ոչ մի սուլթան երբեք չէ զիջանել, չի զիջիլ և չի էլ կարող զիջանել ուրիշ որեւէ պատճառաբանութեան ուժի՝ ռեֆորմները վերաբերմամբ, որոնք կը խախտէին թիւրքաց կաշտութեան թէօկրատական կազմակերպութիւնը՝ նրա ոչ միւսուլման հպատակներին մուսուլմանների հետ հաւասար դիւ վրալ դնելով: Կամ ոչ մի բան մի անէք, կամ թէ չէ՝ գործադրեցէք միակ իսկական գործիքը—ստիպողական միջոցները: Թող եւրոպական պետութիւնները, կամ նոցանից որեւէ մէկը, միւսների, կամ զոնէ նոցա մեծամասնութեան կանխօրէն համաձայնութեամբ, ձեռնկերպէ նախագիծը և առաջարկէ աչն սուլթանին՝ պարզօրէն չափոնելով, որ ալդ նախագծի չընդունելը պատճառ կը լինի ստիպողական միջոցների ձեռնարկելու: Այդպիսով գործի հետեանքը ապահոված կը լինէր: Բաց գործ դրած հասարակ միջոցները, ինչպէս «բողոքողները», «չանդիմանութիւնները» և ամեն տեսակ կարճ ֆրագները, ինչպէս, օրինակ, «արաւս լանը, թէ չէ կը ստիպեմ քեզ ալդ անելու»—ներկայանում են քա-

մուն լանձնւած ջանքեր միայն: Ամեն մի ռեֆորմ, որի մէջ պակասում է եւրոպական կոնտրոլը, ըստ հարկի խաբէութիւն է հանդիսանում, և ոչ մի սուլթան, առանց ռաիսպուլական միջոցների, չի համաձայնիլ հնադանդեւ եւրոպական կոնտրոլի: Այս բոլորի հիման վրայ ես կրկնում եմ բանաձևս. թողէք ամեն բան աչն զրութեան մէջ, ինչպէս որ կալ, կամ թէ չէ՝ զործադրեցէք միակ իսկական ղէնքը:

Այժմ տեսնենք թէ կարելի է արդեօք որեւէ մի էական բան անել, որպէս զի կարողանանք զիմադրել սուլթանին, որ հալերին կոտորելու ռեֆորմը չարունակի: Իմ ստացած տեղեկութիւններին համաձայն, որոնց ես ստուգեմ եմ համարում, իշխան Լորանովը և զրաֆ Գոլուխովսկին վերնալում ունեցած իրենց վերջին տեսակցութեան միջոցին փոխադարձաբար խոստացել են միմեանց, իրենց ուժերի հնարաւորութեան չափով, պաշտպանել թիւրքաց կայսրութիւնը. ալդ միեւնոյն ժամանակ նոքա ամենին հոգ չեն տարիլ որեւէ նախազգուշական միջոցներ մշակելու սուլթանի քրիստոնեակ հպատակներին պահպանելու և նոցա իրաւունքները պաշտպանելու համար: Գերմանիան միացաւ ալդ բոլորմանը, որով միլիտանտոր քրիստոնեաներ անորոշ ժամանակով լանձնւում էին Օսմանեան Դրան ստրկական կամապականութեանը: Եւ անթաղում եմ, որ Ֆրանսիան զեռ ևս չէ լարած ալդ բոլորմանը և թող եմ տալիս ինձ լուսալ, որ նա կը հրաժարի իւր պատմական դրազի վահանի վրայ մի ալդպիսի անջընջելի սև բլծ գրոշմել: Բալց եղրակացութեան համար Ֆրանսիան էլ հաշւենք չօգուտ թիւրքիալի կազմած դաշնադրութեան մէջ: Խտալիան, որի բռնած զիրքը հակական անկարգութիւնների ամբողջ ընթացքում կատարելապէս աղնաբարոյ էր, աչնքան էլ շահադրդուած չէ մի ալդպիսի ֆատալիստական քաղաքականութեան մէջ, որը թողնում է իրերի ընթացքը կուր բաղդի բերմունքին, և անկասկած նա համակրութեամբ կը վերաբերի Անգլիալի ամեն մի ձեռներէցութեանը չօգուտ հալերի. սակաւն ես չեմ վստահանում առաջուց վճռել, թէ նա որքան եռանդուն մասնակցութիւն կ'ունենալ աչս զործում:

Ի՞նչ կարող է ուրեմն անել Անգլիան միայնակ, որպէս զի վերջ զնի աչն չարագործների և սրիկաների խուժանին, որով Նլղըդ-Քեօչկը լցրել է իւր կայսրութիւնը: Անգլիան մի քանի միջոցներ ունի ընտրելու, և ես կը սկսեմ թիւրքիալին վախացնելու և թուլացնելու աւելի լարմար միջոցից: Անգլիան սուլթանի հետ մի դաշնագիր ունի կնքած, որով նա, ինչպէս ես կարծում եմ, իրաւունք ունի թիւրքիալի ասիական նահանգներէ համար ռաիսպուլական ռեֆորմներ պահանջել: Կիսլրոսի դաշնագրով Անգլիան ռեֆորմների վերաբերմամբ «գոհացուցիչ վարչական կարգեր պահանջելու իրաւունք» է ստացել, որը և ալդ դաշնադրութեան «էական մասն» է կազմում: Միտեր Վաղինդտոնի նամակով, (նախկին ֆրանսիական մի -

նիստը), որը նա գրել էր 1878 թվի լուլիսի 21-ին Լոնդոնի Ֆրանսիական դեսպանին, Ֆրանսիական կառավարութիւնը ընդունեց, որ Կիպրոսի զաշնադրութեամբ Անգլիան իրաւունք է ստացել ալսուհետեւ իրական միջամտութիւն ունենալ թիւրքաց պետութեան հպատակ բոլոր ասիական գաւառներն վարչութեան մէջ»։ Ինչ վաղտնի չէ, որ մի որ և է ուրիշ պետութիւն բողոքած կամ իրենք համարած լինի աչն իրաւունքը, որը ճանաչել էր Ֆրանսիան ալգալիսի որոշ խօսքերով։ Այդ իրաւունքը առանց ալկալութիւնների ընդունեց Բերլինի վեհաժողովի կողմից, որին վախճուած էր Կիպրոսի զաշնադրութեան մասին, թէև առանց պաշտօնական տեղեկութեան։

Ալգալիսով անվիճելի է, որ մենք առանձին իրաւունք ունինք պաշտանի զօրութեամբ պահանջել սուլթանից կատարել՝ համաձայն Կիպրոսի զաշնադրութեան՝ իւր պարտաւորութիւնները։ Բաղի ալս, Մեծ-Բրիտանիան մի ալլ չաւելածական իրաւունք էլ ունի, Բերլինի զաշնադրի 61-դ լողածի համաձայն, միւս պետութիւնների հետ միասին անելու ալլ բանը։ 1880 թ-ի լունիսի 11 ին սոլնալիսի մի զիւանադիտական վալտադիր ներկայացեց սուլթանին մեծ պետութեանց զեսպանների կողմից, որով նրա ուշադրութիւնն էին հրաւիրում աչն հանդամանքի վրա, որ նա իւր պարտաւորութիւնները կատարելու համար «ոչ մի բանի» չի ձեռնարկել։ Բրիտանական վալտադիրը, որին ստորագրել էր Անգլիայի արտակարգ դեսպան միստեր Գոչէնը, բովանդակում էր իւր մէջ ի միջի ալլոց և հետեւալը. «Ուստի և նորին մեծութեան (Անգլիայի թագուհու) կառավարութիւնը, որպէս Բերլինի զաշնադրին ստորագրող պետութիւններից մէկը, իրաւունք ունի պահանջելու չիչեալ զաշնադրի 61-րդ լողածի լիակատար և անմիջապէս իրագործումը»։ Նւ ալպէս չիչեալ վաւերագրով 6 պետութիւնները, միասին և բաժան-բաժան, վալտում են իրենց իրաւունքները՝ սուլթանին ստիպելու, որ իւր պարտաւորութիւններն ի կատար ածի։

Ալգալիսով Անգլիան կրկնակի իրաւունք ունի սանձահարելու սուլթանին և ալլ նպատակին հասնելու համար ամեն ալնալիսի միջոցներ ձեռք առնելու, որոնք չեն շոշափում ալս կամ աչն պետութեան իրաւունքները։ Ննթադրենք թէ Անգլիան հրամայէ սուլթանին ենթարկել իւր ասիական գաւառներում եւրոպական պետութիւնների կողմից մի կոնտրոլի, որով բաւարար չափով կը պաշտպանեն քրիստոնեաների իրաւունքները. ալլ զէպքում միենոյն ժամանակ Ռուսիան էլ, կամ մի ալլ պետութեան հետ միասին, իրաւունք պիտի ունենալ կոնտրոլի բնաւորութիւնը որոշելու. նա պիտի վալտնի սուլթանին, որ, ի զէպս իւր անհամաձայնութեան, բրիտանական նաւատորմիլը, որպէս նիւթական ապահովութիւն, զրաւելու է թիւրքաց նաւահանգիստներից մէկը։ Այդ զէպքում կարելի է կարծել, որ սուլթանը կը զիջի վերջապէս։ Միստեր Գոչէնը կատարած չի

ունենալ ալդ մասին, որովհետեւ, ալդպէս գործելով, 1880 թ-ին նա ստիպեց սուլթանին անմիջապէս հնազանդել իրեն, չնայելով, որ Գերմանիան, Աւստրիան և Ֆրանսիան հրաժարեցին ալդ մասին իրենց համաձայնութիւնը տալ։ Կարելի է արդեօք մտածել, որ որեւէ մի պետութիւն պատերազմ չաշտարարէ Անգլիային աջակիսի մի գործի համար, որից ոչ մի նիւթական օգուտ նա չի նախատեսում և որը աջքան եռանդուն կերպով չարժուէ իւրաքանչիւր քաղաքակիրթ մարդու խղճահարութիւնը, աչն էլ աջակիսի հանգամանքներում, երբ իրաւունքը ալջափ որոշակի կերպով նրան է պատկանում։ Չեմ կարող ենթադրել ալդ բանը։ Բայց թող տանք մի րոպէ, որ հիւսիսային երեք պետութիւնները մերժեն վաւերացնել Անգլիայի գործողութիւնները։ (Ֆրանսիան եւ հաշիւ չեմ առնում, որովհետեւ, ինչպէս նկատեցի վերը, նա ի լուր ամենի խոստովանել է թիւրքիայի գործերում միմիայն Անգլիայի միջամտութեան իրաւունքը)։ Անդեօք անմիտ և աննպատակ բան չէր լինիլ ալդ նոցա կողմից։ Այլ արդեօք գէթ մի փոքր հաւանականութիւն, որ հիւսիսային երեք պետութիւնները վստահանան իրենց ալդ մերժումից չետոյ պատերազմ չաշտարարել, քանի որ Բրիտանական կառավարութիւնը նոցա կ'ապահովացնի՝ որ ոչ մի անձնական կամ շահախնդրական նպատակ չունի, այլ, չնդհակառակն, ձգտում է աչն նպատակին, ինչի որ ձգտում են և նոքա։ Աչն ենթադրութիւնը, թէ պետութիւնները մի աչքան խելացի առաջարկութիւն անկապաղ պատերազմ չաշտարարելով կ'ընդունեն,—աւելի շուտ մի երևակալութիւն է որ քաղաքական զիցաբանութեան ուրեականներ է ստեղծում, քան թէ առողջ դատողութեան տէր պետական գործիչների լուրջ առարկութիւն։ Նոցա բոլորին կաշկանդողն աչն է, թէ զեռ ևս (նոցա կարծիքով) վաղաժամ է թիւրքաց կաշարութեան բաժանումը։ Անգլիան կարող էր նոչն իսկ մի շաբաթեան ընթացքում հիմնադրուել աչն վտած չէնքը։ Աչն կարող էր. բայց ինչ կը պատահէր արդեօք պետութիւնների միջև։ Նոցանից իւրաքանչիւրը մէկը միւսի կողորդից կը բռնէր, իսկ Անգլիան հանգիստ կերպով հանդիսատես կը լինէր նոցա կռիւն։ Երբ որ վրաչ կը հասնի թիւրքաց կաշարութեան վախճանը, պետութիւնները, որոնք ալժամ հրձուում են կատակներ չարտելով Անգլիայի հասցէին նրա միաշնութեան համար, հարկադրուած կը լինին ժողովել իրենց բոլոր զօրքերն ու նաւատորմիղները՝ միմեանց հետ ունեցած վէճերը լուծելու համար։ Պալեստինում սուրբ տեղերի ձեռք ձգելը Ֆրանսու առսական միութեան փորձնաքարը կը հանդիստնալ։ Գերմանիան էլ, որ վերջին տարիների ընթացքում Փոքր-Ասիաում և Չմիւռնիսիւում մեծամեծ զրամական շահեր է ձեռք բերել, հէնց որ սկսւի հիւանդ մարդու տատանումը, Ռուսիայի և Ֆրանսիայի կողմից հաշիւ պիտի հրաւիրւի։

Բացի զբանից կալ զեռ ևս Կ. Պոլիսը, որի վրաչ աչք ունին տնկած

Ռուսիան և Աւստրիան: Դեռ ևս ցարդ գերմանական արտաքին գործերի մինիստրութեան մէջ գերակշռում են Բիսմարկի քաղաքական իդէալները, որի քաղաքականութեան հիմնական կէտերից մէկն էլ ալն է, որ, Ռուսիային հակակշռելու նպատակով, Աւստրիան մի մեծ սլաւոնական պետութիւն դարձնելի, որի մալրաքաղաքը լինելու է Կ. Պոլիսը, իսկ Աւստրիայի գերմանական ժողովուրդը միացնելի Գերմանիայի հետ: Զպէտք է նմանապէս անուշադիր թողնել Յունաստանի, Զմիւռնիայի, Ռումինիայի և Բուլղարիայի ձգտումները ու նոցա նշանաւոր ուժը, և ալն, որ խտալիւն էլ դեռ ձեռք չէ քաշել իւր «Italia irredenta» ի մտքից:

Եւ ահա հիւսիսային երեք պետութիւնները վտաճանում են ալք լեզափոխութիւնը առաջացնել, որը անխուսափելի հետեանք կը լինի դէնքը ձեռքին խանդարելու Անգլիային, որը, ոչ մի սեպական օգուտ չունենալով, աշխատում է, առանց տէրութիւնների status quo ին մի փոքրիկ երկիւղ անդամ պատճառելով, իւր սոսկական ուժերով ստիպել սուլթանին կատարել ալն զաշնագիրը, որը նոքա բոլորը վաւերացրել են իրենց ստորագրութեամբ: Ահա թէ ինչ են ասում մեզ նոցա մամուլի օրգանները: Բայց աչս բոլորը հնացած դատարկութիւններ են: Մտաբերէք, թէ ինչպէս, երբ լորդ Սալսբիւրին մերժեց վաւերացնել Կրետէի նաւապաշարումը, փոխանակ նորա դէմ զինելու եւրոպական համաձայնութիւնը, պետութիւնները ստիպեցան ընդունել Սալսբիւրիի քաղաքական հալեացքները, որոնք ալժմ հաճութեամբ իրենց սեպականն են համարում¹⁾: Միւնտընը կը պատահէր և Ասիական Թիւրքիայում: Միթէ Ֆրանսիան կը համաձայնի միայն Անգլիայի դէմ պատերազմելու, միջոց տալով Գերմանիային ընդարձակելու իւր սահմանները, կամ Գերմանիան՝ Ֆրանսիան ու ժեղացնելու համար և կամ Ռուսիան ու Աւստրիան՝ իրենց մէջ Կ. Պոլսի առթիւ ծագելիք կռիւը ալ պայացնելու: Պետութիւններից իւրաքանչիւրը, որ ալժմ համարում է Անգլիայի դէմ զաշնագրւած, ուրախութեամբ և

¹⁾ Սկսած ալն ժամանակից, երբ աչս խօսքերը լոյս տեսան մամուլի մէջ, Ռուսաց լրագրութիւնը փոխեց իւր տոնը և նրա առաջնակարգ օրգանները խօսում էին լոգուտ ուսուանդլիական բարեկամական համաձայնութեան: Ամենից նշանաւորը ալն է, որ «Նովոստի» և «Բիրժեկա» Վեդոմոստի լրագիրները միաձայն լալտարարեցին, որ «Կրետէն իւր ինքնապետութիւնով պարտական է բացառապէս Անգլիային, ալն ինչ նրա պետական գործիչների դէպի Սուլթանը բռնած զիւրքը կարելի է համեմատել Վիէնէի կալսրի կամ կոսմ Գոլուխովսկու վարմանքի հետ, որոնք ցանկանում են, որ Կրետէն զբիւր քաղաքական կեանքից: Աչս խօսքերը հաստատում են իմ մի ալ տեղում լալտեած ալն միտքը, որ ալք ծանր մեղքըր ընկնում է Աւստրիայի և Գերմանիայի վզին: Աչս խօսքերը ալապուցանում են նմանապէս լորդ Սալսբիւրի «առանձնացած գործելու» փառաւոր հետեանքը:

Քանակադին վարձով կը ցանկանար դնել Անգլիայի դաշնակցութիւնը: Բայց Անգլիան կաշառքներ ի կարիք չունի և ինքը կարող է բոլոր միւս պետութիւններից աւելին առաջարկել: Օրինակ Կ. Պոլսի գրաւումն ոչ մի նշանակութիւն չունի Մեծ-Բրիտանիայի համար: Եթէ Ռուսիան երես դարձնի Աւստրիայի խիստ քաղաքականութիւնից և վերադառնայ «Թիւրքիայի քրիստոնեաներին» պաշտպանելու իւր նախկին դերին, ես համոզւած եմ, որ հնարաւոր չէր լինիլ ոչ մի միտինգ ժողովել՝ բողոքելու Ռուսիայի դէմ Կ. Պոլսը գրաւելու համար: Մինչև անժամ մենք արին և փողեր էինք վատնում, որպէս զի կրակի միջոց Աւստրիայի և Գերմանիայի համար խորոված շագանակներ հանէինք, իսկ դոքա աղւալիսով մեծ զւարութեամբ զրդեցին մեզ հեռացնել Ռուսիային Կ. Պոլսից դէպի ուղիղ մեր հնդկական սահմանները: Եթէ կան օգուտ փնտրողներ, որոնք ցանկանում են Ռուսիային հեռու պահել Կ. Պոլսից—դոքա Գերմանիան և Աւստրիան են, բայց ոչ երբեք Անգլիան: Մի աւստրիական լրագիր, որ իսկապէս կաշառւած է թիւրքաց կառավարութիւնից, մօտ ժամանակներս փորձեց Ռուսիային ոտքի կանգնեցնել ընդդէմ Անգլիայի, մեղադրելով մեզ, որ իբր թէ, հայերի թշառութիւնների անկեղծ կարեկցութեան դիմակի տակ, ցանկանում ենք զրաւել Կ. Պոլսը: Շատ սիրուն: Թող աչք խնդրը քննի: Թող լորդ Սալսբիւրին առաջարկէ պետութիւններին մեր անշահախնդիր նախագիծը (կրաչխաւորելով որ մենք ոչ մի թիղ անգամ չենք վերցնիլ թրքական հողերից), որով փոխադարձ համաձայնութիւն կապցնելով կամենում ենք ամեն տեսակ ստիպողական միջոցներ գործ դնել և ստիպել սուլթանին բարելաւել իւր քրիստոնեայ հպատակների դրութիւնը, և ալն ժամանակ կ'երևայ թէ պետութիւններից իսկապէս որն է անկեղծ իւր արտապաշտութիւնների մէջ և անշահախնդիր ներկայ գործում:

Զարմանալի իրողութիւններից մէկը, որ կապ ունի ալս գործի հետ, պետութիւնների համարեա անքնական կուրութիւնն է, որոնք, ի կարծելով թէ աջակցում են Թիւրքիայի չարատեութեանը, ալղալիսով իրաւունք են տալիս Եւրոպայի ֆեօդալ անիւնը հերոսին ալնալիսի ոճիրներ գործելու, որոնք կարող են առաւել շուտ տանել նորան դէպի ալն աւերումը, որի միմիայն ստերը, ըստ երևութին, խանդարել է նոցա մտածողութեան հաւասարակշռութիւնը: Մտքերի մի առանձին լարումն չի հարկաւոր հասկանալու համար, որ թիւրքաց կայսրութիւնը չարատն դարձնելու միակ իրաւացի ֆիջոցը սուլթանին ստիպելն է, որ իւր հպատակների կեանքը տանելի դարձնի: Մեծ պետութիւնները մինչև անժամ հետեւում էին ալղ քաղաքականութեան:

Օրինակի համար ստորեւ առաջ կը բերեմ թէ ինչպէս էին գործում Թիւրքիայի լանկարծահաս խորտակման առաջն սոռնելու մէջ շա-

հաղորդուած պետութիւններէից իւրաքանչիւրը՝ Աւստրիան և Ռուսիան 1867 թուին կոմս Բէօլստը, որ ալդ ժամանակաւ Աւստրիայի առաջին մարզն էր, չափաբարեց, որ Աւստրիան կը ցանկանար խրախուսել Թիւրքիայի քրիստոնեակ ժողովուրդներին համար մոծեւ աւել «աւելի ընդարձակ արտոնութիւններով ինքնավարութեան աջակցի մի եղանակ, որը սահմանափակէր միայն վասալութիւնով: Այսպիսի ձեռնարկութիւնը իսկական միջոց կը հանդիսանար սուլթանին և իւր ռազեաներին չարատես հաշտութեան մէջ պահելու»: Իւր վերջին նամակով կոմս Բէօլստը առաջարկում էր մեծ պետութիւններին «բժշկական անդամատնութեան» ժողովել «հիւանդ մարդու որպիսութիւնը քննելու և նորա իշխանութիւնը բաժանելու համար»: Նա ակնարկում էր, որ անհրաժեշտ է եռանդուն տեղերի զիմել՝ սկսելով Կրետէ կղզին Յունաստանի հետ միացնելու խնդրից: Ալդ թւականին իշխան Պորչակովը հետեւում էր միևնոյն քաղաքական հաշիւացքներին և արտապատեց իւր կարծիքը աչն մասին, թէ «պետութիւնների համար ժամանակաւոր և ոչ արմատական միջոցների չլքանից դուրս գալու միտի փրկութիւնը, որը ցարդ միմիայն ղեւարացնում էր խնդիրը, «հանդիսանում է Թիւրքիայի քրիստոնեակ ժողովուրդների մէջ «աստիճանաբար ինքնավար միութիւններ տեղեցնելը»:

Յրանսիական կառավարութիւնը անկեղծօրէն հետեւում էր կոմս Բէօլստի քաղաքականութեանը, և միմիայն Անգլիան էր, որ հակառակ էր նրան: Ներկայումս ալդ է Ռուսիայի և Աւստրիայի քաղաքականութիւնը, որոնք, ինչպէս ասում են, համաձայնել են ղէնքի ոլթով խանգարել Անգլիային: Եւ մտածել անդամ չեմ կարող, թէ Ռուսիան գործնական միջամտութիւն է ունեցել ալդ նախագիծը կազմելիս, որը բովանդակում է իւր մէջ ոչ թէ պետական մարդկանց, ալ խելագարների քաղաքականութիւն:

Ահա թէ որքան ապացոյցներ կան լոգուտ իմ աչն առաջին համոզման, թէ ճգնաժամը հասած է: Եւ կարծում եմ, որ Անգլիային թշնամի գերմանական և աւստրիական մամուլը բլուֆ թղթախաղն են խաղում: Անցած տարիները Անգլիան միաջակ էր կանգնած զինուորած աշխարհի ղէմ, և ներկայումս էլ նա ստրկահոգի չի դառնիլ և վախկոտ չի հանդիսանալ եւրոպական ինքնագով լրագրութեան առաջ, որը հէնց որ Անգլիան կամենալ նրա խօսքերից բռնել, իսկոյն ուրիշ կերպ կըսկսի երգել: Եւ լուռով եմ, որ լորդ Սալսբիւրին հաջոց օգտին կը կարողանայ խելքի բերել միւս պետութիւններին էլ, ինչպէս ալդ արաւ Կրետէի խնդրի ժամանակ, Բալց ամեն բան կախած է աչն քաջ պաշտպանութիւնից, որը պարտաւոր է ցոյց աւել նրան իւր երկիրը: Հալկական խնդրի առթիւ նորա կարծիքները շատ քիչ են չափնի: Յուսով եմ, որ ժամանակին ալդ կարծիքների մասին համառոտ հաշիւ կը ներկայացնեմ և միևնոյն ժամանակ ցոյց կտամ էլի մի քանի միջոցներ Արդու-Համիդի խաղերի առաջն առնելու համար:

ՆԱԽԱԿ ԲՈԼՓԱՐԻԱՅԻՑ

Խ Ա Ձ Պ Ա Պ Ե Ա Ն Ի

Վառնայի ազգային վարժարանը.—Արծրունեան վարժարանը ու իր պաշտօնէութիւնը.—Նոր շէնքը եւ Ռուսճուղի վարժարանը — Որբերը եւ Ամիրխանեանցի հաս. տատութիւնները.— Բողոքական միսիոնարներուն ջանքն եւ ծոցումը.—Վառնայի հայ թերթերը:

Վառնան, որ դաղթականութեան լորդ հոսանքին առջև բացաւ իր նաւահանդիստը, զուրկ էր կարգ մը հանգամանքներէ՝ զոր բնականաբար պիտի փնտռէր դաղթական հալը: Քաղաքին մէջ բնիկ հաւերը թէ իրենց թուով և թէ զիրքով բաւական նկատելի տեղ մը գրաւած են, ինչպէս նաև Ռուսճուղի, Բուրկաղի, Ֆիլիպէի և ուրիշ քանի մը քաղաքներու մէջ ալ, բայց ոչ մէկ տեղ կանոնաւոր վարժարան մը կրցած էին ունենալ: Բուլղարական կառավարութիւնը, նախանձախնդիր և փափաքող ժողովրդին լաւաջղիմութեան ամէն միջոց և զիւրութիւններ կուտալ վարժարաններ բացելու մասին: Իրենք բուլղարները, երկար քնէ մը սթափողի պէս, կը ջանան թոթուել իրենց վրալէն սղիտութեան մրափը, որուն մէջ մինչև վերջին ատեններս մնացած էին, և ամէն կողմ բազմաթիւ վարժարաններ կը բանան թէ ազդիկներու թէ մանչերու համար: Քաղաքին լաւագոյն շէնքերը վարժարաններու չափաքան են. ու միշտ ալ նոր շէնքեր կը բարձրանան ամէն դի, ընդարձակ և սուղջապահիկ պալմաններով, վարժարաններ ըլլալու համար:

Քաղթական հալը յատ ցաւով տեսաւ մօտէն Վառնայի ազգային վարժարանին սմեհատողորմելի վիճակը: Զգիտեմ ինչպէս կարելի է վարժարան անունը տալ աջնախիսի հաստատութեան մը ուր տղաքը խռնւած են՝ լոկ ժամանակ անցնելու համար՝ իրարու հետ թուրքերէն խօսելով հաչոյելով և նորնոր լրբութիւններ սորվելով: Դասատունները, բացի մէկէն, արդէն խեղճ բաներ մըն էին. ըսենք նաև որ տեղացի քանի մը աղաներու քմահաճօքը իր ահագին դէրն ունի Վառնայի հաւերու կրթական և ուրիշ ազգային գործերուն վրայ:

Եղած վարժարանն ալ արդէն միայն մանչերու չատուկ էր. աղջիկներու վարժարան չկալ երկու տարիէ ի վեր՝ հրդեհէն ալրած ըլլալով ան:

Հազարաւոր դաղթականներու հետ եկած էին պզտիկներն ալ, մասադ սերունդը, և ատոնք բնականաբար աշակերտներ եղած են Կ. Պոլսի ալլևալլ աղդալին և օտար վարժարաններու: Բոլոր ալն ծնողները որ իրենց զաւկին օգուտն ու կրթւիլը կը մտածեն՝ անիկա վարժարան զրկած ատեն, և ոչ թէ իրենց վրայէն տէֆ ընել, բնականաբար աւելի լաւ համարեցին զաւակնին տունը պահելը:

Սակալն դաղթականներէն քանի մը երիտասարդներ, Հ. Կիւրճեան, Յ. Գուլումճեան և Ա. Նրիցանց ընկերակցութեամբ խորհեցան վարժարան մը բանալ՝ առանց շատ լուս ունենալու որ չաջողութիւն պիտի կըրնան գտնել: Վարժարանը բացեցաւ նախորդ հոկտեմբերին «Արծրունեան» անունով, Գրիգոր Արծրունիի լիշատակին չարգանք մը ընելու համար: Վարժարանը չատուկ էր աղջիկներու, բաւց պիտի ընդունէին 10—12 տարեկան մանչեր ալ: Ուրախութեամբ տեսնեցաւ որ վարժարանը կարճ ժամանակի մէջ կրցաւ 100-ի չափ աշակերտ ունենալ, որոնց մեծագոյն մասը թոշակաւոր էին: Դասերը, բուլղարական գիմնազիպի ծրագրի համաձայն, կանոնաւորապէս կը տրէին: Վարժարանը երեք ուսուցիչներէն զատ ունեցաւ նաև երկու ուսուցչուհիներ և բուլղարերէնի դասախօս մը:

Արդէն քննութիւններն ու գպրոցական հանդէսը կատարեցան. բաւց ցաւով կը տեսնէի որ սպգ վարժարանը ընկերաբար բանալու նախաձեռնութիւն ունեցող երեք դասատուներէն մէկը, տարիքով մեծը, Հ. Կիւրճեան, չարաչար շահագործեց իր պաշտօնակիցներուն բոլոր բարի և եռանդոտ տրամադրութիւններն ու դործունէութիւնը: Շարունակական խոստումներով իտեքց իր ընկերները, որ չարգանքով վերաբերեցան դէպ ինքը, և համաձայնութեամբ՝ վարժարանին բոլոր հասցեները անոր ձեռքերուն չանձնեցին՝ իբրեւ ազնիւ, պատուաւոր և վստահելի մարդու, որու հետ նոյն իսկ աւելորդ համարեցին դրաւոր պալմաններ. ընկերները բաւական ժամանակ ետքը միայն հիասթափեցան և հասկցան թէ ինչքան սխալած են եղեր: Իր պաշտօնակիցները, համազօր իրաւունքներով կապւած, գրեթէ ձրի աշխատեցան ամբողջ տարեշրջան մը՝ գործին նւիրած ինքզինքնին, մինչ արդին պ. Կիւրճեան շատոնց արդէն մոռցած իր երբեմնի սկզբունքներն ու դրածները, և բոլոր բաժինը իր և իրեններուն գրպանները լեցնելով զբաղած՝ կը խնդար քթին տակէն ընկերներուն միամտութեանը վրայ, և իր աղայական ու պատուելիական քէֆը միայն կը նայէր: Պր. Կիւրճեան, վերջին օրը, ամէն պալման կը մոռնալ, երբ ալ ևս իր ընկերները շահագործելու կարիք չի մնար և շատ կոշտ ու վիրաւորիչ վարմունքով կը վերաբերէր դէպի անոնք. նոյն իսկ իր տեղեկագրին մէջ գոր հիմնադիր-տնօրէնի (?) մը հովերով կը կարդայ, չի չի իր ընկերներուն անունները:

Կան կարգ մը անհատներ, մանաւանդ ուսուցիչներու մէջ, որ իբր թէ իրենց բոլոր ուժերը և աշխատութիւնը կը նւիրեն մատաղ մանկութեան դաստիարակութեանը: Շատ լաւ պատրակ ու միջոց չահելու և ուրիշները շահագործելու... զիրենք գործին կապողը սոսկ նիւթը, միաջն և միաջն դրամն է, իրենց շահէն կամ ամսականէն պղտիկ ղեղջ մը եղածին պէս գործին օգտակարութիւնը, սրբութիւնը, իրենց (երեակալական) զոհողութիւնները, ասոնք ամենքը, կը մոռնալ, իբրի գործնական մարդիկ անշուշտ... ինչ չարգանք Արծրունիի չիշատակին: Հոս տեղը չէ ըսելու. «Ո՛վ Արծրունի, անունովդ ի՞նչ շահագործութիւններ կըլլան»:

Չգիտենք թէ այս լառաջիկայ տարեշրջանին Արծրունեան վարժարանը ի՞նչ վիճակ և չափողութիւն պիտի ունենալ. արդէն բոլոր ուսուցիչները զժգո՞ն և վիրաւորած հեռացեր են:

Հիմնադրութիւնն եղաւ ամիսներ առաջ ազգային վարժարանի նոր շէնքին, որուն կը հսկէ Պոլսի վարպետ ճարտարապետներէն պ. Թորոս Թորամանեան: Յուսալի է աշնան աւարտի շինութիւնը և չուսալի է նոյնպէս, որ նոր շէնքին մէջ նոր պաշտօնէութիւն մը մտցւի, կարող, եռանդուն և գործին ճշմարտապէս նւիրած երիտասարդներէ բաղկացած: Ռուսճուզի ազգային վարժարանը բաղդատարար Նախորդ տարիներու լաւ վիճակ մը ունի. որովհետև ուսուցչական խումբին մէջ կը գտնուին երկու Պոլսեցի կարող և եռանդուն երիտասարդներ, պ. Կարապետ Պիօնեան և պ. Վահան Մանուէլեան:

Պր. Ամիրխանեանց, ուսումնայ բոլորքական պատելին, հալ ուրբերը Գերմանիա տանելու քանի մը անգամ ջանքերէն ու փորձերէն ետքը, համաձայն գերման բարեգործական ընկերութիւններու որոշման, բոլորքական հալաչատ քաղաքները վարժարաններ բացաւ՝ գաղթական ազգատ և որք մանուկներուն համար: Պր. Ամիրխանեանցի տրամադրութեան տակ հալոյն գումար դրած է կըսեն: Վառնալի մէջ բացած վարժարանը արդէն 200-ի չափ աշակերտ ունի, երկու սեռէն, մեծ մասը աղջիկ: Համաձայն մեր սոսա՞ծ տեղեկութիւններուն, պ. Ամիրխանեանցի բոլոր ջանքը պիտի ըլլա՞ւ օտար ու խորթ կրթութիւն մը տալ, նաև կարելի եղած ամէն միջոցները գործ դնել իր ճարպիկութիւնը ցուցնելու թէ կարող է հալ մատաղ սերունդը օտարացնել՝ հայրենիքին մէջ, նոյն իսկ իրենց ծնողքին ներկայութեանը:

Բոլոր դասերը գերմաներէն պիտի տանդւին եղեր Գերմանացի պրօֆէսօրներէ (!), հալերէն լեզու մասին հարկ չի տեսնւիր մասնաւոր դասեր տալ. արդէն աշակերտները զիտեն եղեր (?), Առաջին օրէն իսկ աշակերտ-

Ներու՛ն բողոքականի պէս աղօթել տալու և զանոնք ժողովարան տանելու փորձերը մասամբ լաջողութիւն գտան: Յաւով տեսանք արդէն որ Ամիր-խանեանցի քանի մը գաղափարներն ու միտքերը շատ շուտ փոխանցած են իր աշակերտներուն և աշակերտներէն ալ իրենց ծնողներուն: Պ. Ամիր-խանեանցի վարժարանը գնացող աշակերտունի մը ըսած է իր ընկերներուն. «Ի՞նչ վնաս կալ ժողովարան գնալէն, ուր պատուէին (Ամիրխանեանց) քարոզներ կը խօսի. ի՞նչ օգուտ հալերէն լեզուէն, արդէն կը խօսինք, կը բաւէ ալսչափ գիտցածնիս. լաւ չէ գերմաներէն սորվիլ և մարդ ըլլալ...»:

Այո՛... մարդ ըլլալ...

Ի՞նչ պարարտ հող մանկան սիրտն ու հոգին՝ հոն ամէն սերմ ցանելու համար: Եւ ալս նպատակով չէ որ ամերիկացի, անգլիացի և գերման միսիոնարները միայն ու միայն հալութեան մատաղ սերունդովը կը հետաքրքրւին: Երկրորդական վարժարաններէ աւարտական սրչափ հաջ պատանիներ կան որ կը փափաքին բարձրագոյն կրթութիւն ստանալ. գերման բարեգործական ընկերութիւնները մէկ-երկու ուսանողի իսկ չեն ուզեր և չպիտի ուզեն օգնել. որովհետեւ անոնք օր մը նորէն կրնան թռիլ իրենց ձեռքէն դէպի հալերենիք:

Վառնալի մէջ կը հրատարակւին հիմա երեք թերթեր, Խրաւունք, Հայելի և Կատակ, ու Ռուսճուզի մէջ ալ՝ Խուզակ:

Խրաւունք չաբաթաթերթը ալս տարւան սկիզբէն չաբաթը երկու անգամ սկսաւ հրատարակիլ. թերթի խմբագրութեան մէջ մտան Պոլսեցի քանի մը գրողներ ալ, բացի Խրաւունք իր կէս-պահանջողական ուղղութեամբը կը շարունակէ հրատարակիլ մինչև այսօր. շուրջը լուզած խնդիրները շատ անգամ բնաւ նկատողութեան չառներ. և արդէն լուրջ և առողջ միտքերու կարելի չէ հանդիպել իր առաջնորդողներուն մէջ: Չորրորդ և երբեմն երրորդ էջը թուրքերէն լեզուով (հալատաւ) խմբագրւած լուրեր են: Ոչ մէկ ջանք կը տեսնուի որ թերթը ընէր՝ տեղացիներուն—որ թրքախօս են—վարժեցնելու համար հալերէն խօսել: Լուրերը կարծես, կրնաին գրել հալերէն շատ պարզ լեզուով, ի հարկին փակագիծի մէջ դնելով տաճկերէն նշանակութիւնն ալ:

Հայելին ու Կատակը երգիծաբանական թերթեր են: Հայելին մէջ երբեմն կարելի է պատահիլ լաջող պղտիկ սրամիտ խօսակցութիւններու և երգիծանք. ներու՛ որոնցմէ՛ զուրկ է բոլորովին Կատակը, որ արդէն տարբեր ծրագիր մը ընդգրկած է՝ մոռցած իր հին ծրագիրը. չարձակիլ բոլոր ալն անուններուն և հաստատութիւններուն վրայ, որոնք ժողովրդին լուրջ և զարգացած դասակարգը կը լարդէ և կը սիրէ: Խմբագիրը, Չաքըրեան անուն մէկը, հաջ ժողովրդի անունով քարոզներ կուտալ, կը բորբոքի ու կը փրփրի, լեւ ու

ձոր իրար կանցնէ, նոր-նոր ծրագիրներ կը ստեղծագործէ՝ ջանալով իր սկզբունքներուն երկրպագուններ գտնել, և ահա ատ միայն ամբողջ իր աշխատութիւններուն լիովին վարձատրութիւնն է։ Աստակ'ի ծաւալը Մուրճի երկու էջէն քիչ մեծ է։

Խուզակը (երկշաբաթաթերթ, ութը մեծադիր էջով) ընկերական և ընկերավարական նիւթերով կը զբաղի, առհասարակ թարգմանութիւններ ընելով ֆրանսերէն ալլակալ գրքուկներէ (brochure)։ Իր քանի մը առաջ-նորոգողները բաւական լաւ խմբագրւած էին և լաւ տպագրութիւն թողուցին։ Բայց մենք այս թերթին հրատարակութիւնը աւելորդ կը համարինք, քանի որ թերթին 7 էջերը թարգմանութիւնները զրաւած են, թարգմանութիւններ, որ շարունակութիւն են նախորդ թիւերէն, աւելի լաւ չպիտի ըլլար միթէ ատոնք առանձին գրքուկով հրատարակել։ 15—20 օր ետքը ընթերցողը արդէն մոռցած կըլլաւ նախորդ մասերը։ Աղած թարգմանութիւններն ալ ընդհանրապէս անչաջող են։

Ուրեմն այս չորս թերթերէն ոչ մէկը կրնալ գոհացնել հետաքրքիր և ուսումնասիր գաղթական հալը։ Լաւ խմբագրւած քաղաքական և գրական թերթի մը պակասը շատ զգալի է Բուլղարիոյ հայերուն մէջ։ Ահա մոզած ենք որ լաւ թերթ մը չաջողութիւն կը գտնէ և չարատես կը հրատարակի, ու չի մարիր ալն ասուպներուն պէս որ իրենց ետեւէն լոյսի երկար զիծ մը ձգելով՝ կանհետանան երկնքի կապուտին մէջ՝ իրենց գոչութենէն ոչ մէկ հետք թողլով բացի միայն աղօտ լիշատակէ մը։ Այս թերթերն ալ ասուպներու չին նմանիր՝ մեր գրական հորիզոնին վրայ։

ԱԶ ՈՒ ՁԱԽ

(Բըրոնիկ)

Ա.

Հայ որբերը եւ բարերար մեռք մը։—Այրի եւ լքուած կիները։—Կ. Պոլսի Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը։—Երկու հիւրերը։—Բուլղարիոյ իշխանը եւ իր քաղաքականութիւնը։—Մուրատ պէյ եւ երիտասարդ Թիւրքիան։

Կան կարգ մը կարեւոր, կենսական խնդիրներ, որոնց մասին գրեթէ ամբողջ հաշ մամուլը կը զբաղի շարունակ՝ ամբողջ էջեր լեցնելով. էջեր որ մեռած տառերու չիրիմներ կը մնան դժբախտաբար, վերջերս չուզող ալը կարեւոր հարցերէն մէկն է որբերու պատսպարումը։

Հաշ որբերով գրեթէ ամեն թերթ զբաղեցաւ, ամեն խմբագիր բան մը ըսաւ անոնց մասին. բաւց արդիւնք։ Բողոքական միսիոնարները, գթութեան հրեշտակներու պէս, ամենէն բարեպատեհ ժամանակը կը սեպեն օգնութեան հասնիլ թշուառացած որբերուն՝ անոնց տուած նիւթեղէն սընունդին հետ տալով նաեւ մտքի եւ հոգիի սնունդ ալ՝ իրենց ըմբռնած եղանակովն անշուշտ և իրենց ուզածին պէս։ Հարիւրաւոր որբեր՝ շլացնող խոստումներէ հրապուրւած՝ ինկան եւրոպական քանի մը քաղաքներու անկիւնները, հեռու իրենց հայրենիքէն, հեռու ազգականներէ և ազգակիցներէ. և հոն, ժամանակ մը օտարներուն մէջ օտար պիտի մնան. սակաւն քիչ-քիչ վարժելով միջավայրին ու պայմաններուն՝ համակերպութեամբ մը կարծես՝ պիտի ստիպւին մոռնալ շատ բան, ու իրենց անողքին գերեզմանն ալ, եթէ կա։

Որբերու նկատմամբ անտարբեր եղողներուն դիմաց կա մէկը սակաւն որ արդահատանքով շարունակ անոնց վիճակի մասին կը խորհի։ Վեհափառ սուլթանն է ան որ Կ. Պոլսի Պատրիարքին խալտնած է թէ ինք ողորմածաբար կը մոռնալ հայրերուն լանցանքին համար զաւակներն ալ պատժելու աւանդական սովորութիւնը և կուզէ իր բարձր պաշտպանութեան ու հովանաւորութեան տակ աւանել հաշ անտէրունջ որբերը՝ ցաւ ալտնելով միանգամայն որ բողոքական միսիոնարներ, ալեւալ թաղուն։

նպատակներով, դէս ու դէն կը տանին և կօտարացնեն խեղճ պզտիկները: Հալըրը անգլթօրէն կոտորող արիւնաթաթախ ձեռքերը գգւանքի շփումներով կը մօտենան որբերուն՝ կարեկցութիւն կեղծելով, ո՞վ պիտէ մութին մէջ ինչ նոր ծրագիրներ պատրաստելով:

Այս հանդամանքներուն մէջ, մեր բազմաթիւ վանքերը կը շարունակեն իրենց դուռները փակած պահել՝ խեղճով որբերուն առջև, և մեր վանական հայր սուրբերը կը շարունակեն ջերմութեամբ և անհոգի անգլթօրէն աղօթել՝ իրենց ժողովրդի կեանքին ու չաջողութեան համար, ձեռքերին բաց... միշտ բարեպաշտ ժողովրդէն ստանալու համար...: Նրուաղէմի խեղճ մեր վանքը տակաւին կը հեծէ կորաքամակ 30,000 ոսկիի (332,300 ռուբլի մօտաւորապէս) պարտքին տակ, փոխանակ օգնելու Նրուաղէմի, ինչ անմտութիւն անկէ բարիք սպասել:

Հալաստանի ամեն քաղաք ու գիւղ ուր կոտորածը, ժանտախտի մը պէս իր անողորմ հունձքերն ըրաւ, որբերուն քով կը մնան ալրի կիներ, մինակ լքած, խեղճ, անզնիւ: Իրենցմէ շատերուն ամուսինները իրենց աչքին առջև խողխողած են և շատերուն ալ՝ պանդխտութեան մէջ նույն դժխեմ ու անդուլթ մահը գտած են:

Արդէն ինչ միսթարանք կալ գաւառացի կնոջ համար, որու ամուսինը պանդխտութեան կը դիմէ և հինգ, եօթը, տասը երկար տարիներէ ետքն իսկ չի դառնար, երբեմն ո՛չ դրամ, ո՛չ լուր զրկելով իր մասին: Ալրի կիներու վիճակը չունին ալն կիները, որոնց ամուսինները պանդխտութեան մէջ, չալտ կեանքով և հիւանդոտ հաճութիւնով՝ կը մոռնան կին ու զաւակ՝ իրենց ակտաւոր մարմինը քաշկուտելով գինետուններէ, հանրատուններէ հիւանդանոց: Իսկ անոնց կիները, տարօրինակ անվերջ համբերութեամբ մը, կը սպասեն ու կը սպասեն իրենց ամուսիններու դարձին՝ իրենց ճակատագրած ամեն զրկումներու և անբախտութեան համակերպելով: Իրենց մէջ շատ քիչերը կրնան գոնել, որ ալ ևս համբերութիւնը հասած, օպաիարզան պահանջեն և կրկին ամուսնանալ խորհին:

Նիթէ որբերուն համար որբանոցներ հարկ կը տեսնուի բանալ, ալրիներուն համար արդեօք ինչ կը խորհի ընել. անոնց համար ալ ալրիանոցներ ու մալրապետանոցներ բանալու է միթէ, և որեւէ տնօրինութիւն պէտք չէ ընել ալն կիներու մասին, որոնց ամուսինները տառնեակ տարիներով իրենց զոհութեան և պարտաճանաչութեան ոչ մէկ նշույլ ցոյց տւած են: Ու իրենք, ալդ խեղճերը, ալդ չուսհատները, ալրի ու թշուառացած կնոջ կեանքով կապրին և իրենց պզտիկներն ալ՝ որբերու չափով ամեն զրկանքներու ենթարկւած են:

Զգիտեմ թէ Կովկասի հայերուն ինչքան ծանօթ է Պոլսի Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը որ Տաճկահայ գաւառներու մատաղ սերունդի դաստիարակութեան գործին մէջ իր ահագին դերն ունեցած է և ունի: Նշած է ժամանակ որ 30-էն մինչև 48 վարժարան կրցած է ունենալ ընկերութիւնը՝ ալ և ալ կեդրոն քաղաքներու մէջ: Հիմա 14 վարժարան միայն ունի՝ վերջերս տիրող տնտեսական տաճնապին պատճառով—ինչպէս կը տեսնուի Պոլսի թերթերը—, ընկերութեան հասոյթները զգալի կերպով խախտած և նազած են ալ տարի, երբ ամեն ատենէ աւելի հիմա պէտք կալ գաւառներուն մէջ վարժարանները բաց պահելու՝ օտար ձեռքերու լանձնել չստիպուելու համար հալ մանուկներու կրթութիւնը: Արդեօք կարելի է բաղձալ ու չուտալ որ կրնան զտնւիլ անհատներ որ փափաքին նպաստներով օգնել Միացեալ ընկերութեան, որպէս զի կարողանալ ալս լաւաջիկալ տարիներ ալ իր գործը շարունակել, գործ մը որ սկսւած է տաճնակ տարիներէ ի վեր և տւած է շօշափելի և գոհացուցիչ արդիւնքներ:

Ահա փտահելի ընկերութիւն մը որուն կրնան նպատուել—փոքր նւիրատուութիւններով նոյնիսկ—ամէն կովկասցի հալ, որ կը կարեկցի իրաւքնէ տաճկահալ մատաղ սերունդին և փափաքող է անոնց կրթութեանը:

Պոլսի երկու հիւրեր ունեցաւ վերջերս, որոնք բաւական նիւթ տւին լրագրութեան, Բուլղարիոյ իշխանն ու Մուրատ պէյը:

Հակառակ տարածաշնուած լուրերուն թէ Բուլղարիոյ իշխանը իր ճամբորդութենէն դառնալուն պէս՝ ինքզինքը անկախ պիտի հռչակէ, զնայ ան կախերական պալատ համբուրելու սուլթանին ձեռքը և իր հաւատարմական զգացումներն արտայայտելու: Բոլոր տաճիկ թերթերը կը դովն իշխանին ալդ իմաստուն վարմունքը: Ապրիլ իշխանը որ զիտէ ալդչափ քաղաքադէտ ըլլալ: 18 տարի առաջ բռնութեան ճնշիլ լուծին տակ հեծող և արիւնոտած Բուլղարիոյ ալսօրալ իշխանը սուլթանին ձեռքը կը քաշէ կը համբուրէ, անոր բարեկամութիւնն և գուցէ դաշնակցութիւնը խնդրելով...

Սուլթանն ալ երկու նաւ լեցուն հրաւառ նիւթեր կը դրկէ իշխանին՝ անոր ընծալած քանի մը նւէրներէն զատ, որպէս զի բուլղարները շքեղութեամբ ու ցնծութեամբ տօնեն ալդչալին ալն տօնը, որ Բուլղարիոյ աղատութեան տաբեղարձին տօնն է: Տկար մահկանացոյներու խնկքէն վեր են ալս տեսակ քաղաքականութեան անխմանալի գաղտնիքները:

Սուլթանը չաջողեցաւ Պոլսի բերել տալ Միզան թերթի իմբագիր Մուրատ պէյը որ ամբողջ սարիներ սուլթանի քաղաքականութեան վրայ կը չարձակէր և անոր սխրագործութիւնները կը թւէր: Տակաւին քանի մը ամիս առաջ Պոլսի տաճիկ թերթերը Մուրատ պէյի համար լիմարացած է

քսին՝ հերքել ջանալով անոր ըսածներէն մէկ քանին: Իզտամ թուրքերէն թերթի խմբագրապետը առանձին տեսակցութիւն մը կուենանայ Մուրատ պէլի հետ որ սա միտքերը կը չափանէ:

Ինք հայրենասիրութենէ մղւած, գնացած է եղեր Ներսիս վերջի աստեններս Օսմանցիներու և իսլամութեան նկատմամբ, մանաւանդ հայկական խնդրի առիթով և զած բազմաթիւ սուտ հրատարակութիւնները հերքելու և ձգարտութիւնը ձանձնելու համար: Եւ իր երբեմնի մոլորած ընթացքին և անխոհեմ հրատարակութիւններուն նկատմամբ զղջում չափանելով՝ կը գիմէ իր վեհափառ կալսեր՝ համոզւած թէ ոճրագործն իսկ ներողութիւն կը գտնէ, երբ զղջալ և ապաւինի սուլթանի ներողամտութեանը: Ինք ոչ մէկ պայման զնկելով ելած եկած է եղեր. «որովհետեւ ինչպէս կարելի է որ վեհապետի մը և հպատակի մը մէջ պայմաններ գրւին. Օսմանցիներուն օգոստոսփառ տէրը իր ուղածին և չարմար տեսածին պէս կը դործէ»:

Երկու դասակարգի կը բաժնէ Ներսիս զտնւոյ տաճիկ երիտասարդութիւնը, որը չար բերաններ «Ներիտասարդ թուրքիա» կը կոչեն. մեծ մասը ուսանողներ են որ իրենց ուսումը աւարտելուն պէս պիտի դառնան և մէկ մասը արտաքոյ կարգի պատճառներէ (?) մղւած գնացած է, ասոնք ալ նոյնպէս քիչ ատենէն պիտի դառն եղեր:

«Ներկիրը քանի որ կալսեր կը պատկանի, ըսած է Մուրատ պէլ, ինքը կալսիւրը ամենէն աւելի կը փափաքի անոր բարօրութեան, ու ես չունիմ ուրիշ որեւէ նպատակ կամ բաղձանք, բայց միայն հաւատարմական զգացումներ դէպի իմ օգոստոսփառ տէրը»:

Մուրատ պէլի սահալին թռչակով պաշտօն մը չանձնւած է. ևւրոպական անկիւններ սլքտացող թիւրք երիտասարդներուն ալ լեցուն ամսականներ խոտոացւած են իրենց ծախքերուն համար: Ա՛լ ամէն թիւրիմացութիւն վերցաւ մէջտեղէն. սուլթանը սիրւած վեհապետէ, և Մուրատ պէլ ու «Ներիտասարդ թիւրքիալի» նախկին անդամները հաւատարիմ հպատակներ են նորէն: Եւ Մուրատ պէլ ինք պիտի խօսի կըսեն «Ներիտասարդ թիւրքիալ»-ի դամբանականը:

Ա՛խ, այն չար լեզուները...

Մ Ո Տ Ա

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՓՐԱՆՍ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ:

ՆԱԽԱԳԱՀ ՖՈՐՄԱՆ ԴՈՒՍԻՍՑՈՒՄ:

Որպէս ամիսներ առաջ սպասուում էր՝ Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահ Պր. Ֆելիքս Ֆորը եկաւ Պետերբուրգ, Ռուսիայի Կայսերական Զոյգին այցելելու: Այդ փոխ-այցելութիւնը ունէր ամենաբարձր քաղաքական նշանակութիւն, և այդ յայտնի կացուցեց ճառերի մէջ գործածուած «դաշնակցութիւն» բառով, որ արտասանեց Ֆրանսիական զրահակիր նաւի վրայ, ռուսաց ջրերի մէջ, երկու ազգերի զօշակների տակ: Կրօնշտատ-Տուլոնը իւր շարունակութիւնն ունեցաւ Պարիզ-Պետերբուրգում: Հաւաստի է, որ ռուս-ֆրանսիական դաշնակցութիւնը դիպլոմատիական է և պատերազմական միաժամանակ և որ նորա սկիզբը—նոյն իսկ զրաւոր կերպով—զրւած է հանգուցեալ Կայսր Ալեքսանդր III և հանգուցեալ նախագահ Կարնո'ի ձեռքով: Բայց այդ դաշնակցութիւնը իւր լրացումներն ունեցաւ Պարիզում և այժմ Պետերբուրգում: Դաշնակցական թղթի բովանդակութիւնը դեռ ևս չայտնի է իւր բոլոր մանրամասներով և նա հրատարակած է. բայց ամեն մարդ, որ հետևում է քաղաքականութեան, կարող է գուշակել նորա ընդհանուր բնաւորութիւնը: Ընդհանուր առմամբ նա պիտի երաշխաւորում լինի փոխադարձ օգնութիւն, երբ կողմերից մէկն ու մէկը յարձակման ենթարկւի, և որոշ ղէպքերում՝ եթէ երկուսից մէկն ու մէկը յարձակող լինի: Որոնք են այդ որոշ ղէպքերը—այդ է խնդրի ամենահական մասը: Միայն թէ արժանի է ուշադրութեան, որ կողմնակի կերպով—Ֆիզարօ լրագրի միջոցով—հարկ դատուեց մի կողմից նախազգուշացնել Ֆրանսիական շովինիստներին և միւս կող-

մից հանգստացնել Գերմանիային, թէ ռուս-Ֆրանսիական դաշնադրութիւնը բնաւ չի խրախուսում Ֆրանսիական վրէժխնդրութեան քաղաքականութեանը էլզաս-Լոթարինգիայի նկատմամբ:

Նկատենք, որ Ֆրանսիական հանրապետութեան մի նախագահ առաջին անգամն է, որ ոտք էր դնում օտար հողի վրայ, և այն ձեւը, որով Ֆորը ընդունեց Ռուսիայում, ապացոյց է, թէ քաղաքական շահերը ոյժ ունին խորտակելու ամեն ուրիշ զիւրազգածութիւն և նախապաշարումներ, որ կարող էր ունենալ միապետական կառավարութիւնը՝ հանրապետականի դէմ: Քաղաքական մեծ կարևորութիւնը աչքի առնելով, մենք ստորև դնում ենք ընդունելութեան նկարագրութիւնը գէթ այն համառոտութեամբ, որ հեռագրական կարգով այդ զեկուցեց Ռուսաստանի օրաթերթերին:

Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահ Ֆելիքս Ֆոր ներկա օգոստոսին կատարեց իւր հանդիսաւոր ճանապարհորդութիւնը Ռուսիա, Ռուսաց Կալսերական Զուգին դարձնելու իւր այցելութիւնը, ի պատասխան Կալսերական Զուգի անցեալ տարի Ֆրանսիային արած այցելութեան: Ֆորը Պարիզից ճամբա ընկաւ օգոստոսի 6-ին (նոր տոմարով 18 ին), դէպի Դիւնկերթէն Ֆրանսիական փոքրը, արտաքին գործերի մինիստր Լանոտո՛ի, ծովապետ Բենարի և ռուսաց զենեւաւ ազիւտանտ Ֆրեդերիքսի հետ: Բաղմաթիւ հասարակութիւն ճամբա գցեց նորան կեցցէներով: Դիւնկերթէնից Ֆորը ճամբա ընկաւ Պոտիւօ պատերազմական շոգենաւի վրա և հասաւ Կրոնշտատ օգոստոսի 11-ին: Այդ օրը, առաւօտ, ժամ 9¹/₂-ին Թագաբոր Կալսը Մեծ իշխաններ Ալեքսէյ Ալեքսանդրովիչի, արտաքին գործ, մինիստրի և մերձաւոր սւխտալի անձերի և նոցա հետ, որոնք նշանակաւոր էին Ֆորի մօտ լինելու, Պետերհոֆից «Ալեքսանդրիա» եախտի վրա ուղեորեց Կրոնշտատեան ռէլը: Կալսեր հետ էին Ֆրանսիական գլխաւոր շտաբի պետ գեներալ Բուաղէֆր և դեսպան Մոնտբելլօ: «Ալեքսանդրիա» եախտին ուղեկցում էին «Ստրէլա» և «Մարեւօ» եախտերը: Ֆորին հանդիպելու համար նույնպէս ընդառաջ էին գնացել ծովալին մինիստրութեան ենթ-ծովապետ Տըրտով և ծովալին գլխաւոր շտաբի պետ ծովապետ Աւելան: Կրոնշտատում մեծ և փոքր ռէլերը գեղեցիկ զարդարած և խիտ լեցած էին հասարակութիւնով: Որոսաց երաժշտութիւնը, ռէլումն էին Բալթեան նաւատորմի մեծ զրահակիրները: Ժամ 9 և 37 բոպէին նկատեց հեռում Ֆրանսիական զրահակիր Պոտիւօ, որ մօտենում էր նախագահի դրոշակի տակ, այլ ժամին ռուսաց ղինւորական նաւերից և Կրոնշտատեան

ամբողջներից որոտաց «ողջունը» (սախիտ) ի պատիւ Ֆրանսիական ազգի 21 թնդանօթաձգութիւնով, մերձաւոր մասնաւոր նաւերից հնչւեց Ֆրանսիական ազգային մարտելիէզ օրհներգը ամենուրեք ցնծութիւն և զոհումներ «Vive la France» (Կեցցէ Ֆրանսիա): Պոտիւլօ'ից պատասխանեցին թնդանօթային ողջուններով: Նախագահը կանգնած էր կապիտանական կամուրջի վրայ իւր ամբողջ սկիւտայով և զեներալ-ադիւտանտ ֆրեդերիկսի հետ:

Ֆորը հագած ունէր սև ֆրակ սպիտակ ժիլէտով, որի վրայից ձգւած էր ս. Անդրէ: Նախակոչի շքանշանը, ֆրակի վրայ կպցրած ունէր Պատւաւոր Լէգիօնի շքանշանի աստղը: Ֆոր կանգնած էր գլխարաց և ամբողջ ժամանակ ողջունում էր հասարակութեան: Առաւօտեան 10 ժամ 12 րոպէին Ֆրանսիական «Պոտիւլօ» զրահակիրը սկսեց արագութեամբ մօտենալ Փոքր նաւակալանին: Այդ ժամանակ Պետերհոֆի կողմից երեսաց կալսերական «Ալէքսանդրիա» նաւը, որը հասնելով Փոքր նաւակալանին, խարխիւ դցեց ռուսաց «Շտանդարտ» նաւի մօտ: Նրբ «Պոտիւլօ» նաւը կանգնեց «Ազիա» և «Շտանդարտ» նաւերի մէջտեղ, «Ալէքսանդրիա» նաւից գնաց Նորին Մեծութեան առագաստաւոր նաւը, որի վրայ բարձրացած էր Օգոստափառ զեներալ-ծովապետի զօշակը: Այդ նաւով գնացին դէպի «Պոտիւլօ» զրահակիրը Մեծ Իշխան Ալէքսէ և Ալէքսանդրովիչ, Ֆրանսիական դեսպան կոմս Մոնտերէլլօ, զեներալ Բուդէֆր և Ֆրանսիական նախագահին ուղեկցելու համար նշանակւած անձերը: Նրբ առագաստաւոր նաւը մօտենում էր Ֆրանսիական զրահակիրին, Ֆոր նախագահը իջաւ կապիտանի փոքր կամուրջից և զիմաւորեց Օգոստափառ զեներալ-ծովապետին: Այդ ժամանակ բոլոր մասնաւոր նաւերը սկսեցին հաւաքւել Ֆրանսիական զրահակիր շուրջը: «Լիւքսէմբըրգ» մասնաւոր շոգենաւով գնաց զիմաւորելու թանգազին հիւրերին հալը կրօնշատասկին: Մտնելով «Պոտիւլօ» նաւը և փոխադարձ ողջոյններից լետու, Օգոստափառ զեներալ-ծովապետը նախագահ Ֆորի հետ միասին անցաւ նաւի պահակախմբի առաջ: Հէնց այդ վայրկենին ամեն տեղից լսեցին սգեորւած «ուրալի» ձայներ և մարտելիէզի հնչիւններ, «Պոտիւլօ» վրայ այդ ժամանակ ածում էին ռուսաց օրհներգ: Առաւօտեան 10 ժամին, նախագահ Ֆոր, ուղեկցութեամբ Օգոստափառ զեներալ-ծովապետի, զեներալ ֆրեդերիկսի, արտաքին գործերի մինիստրի և ամբողջ սկիւտայի, «ուրալի» աղաղակների և Մարտելիէզի հնչիւնների ձայնակցութեամբ Ֆորը իջաւ Նորին Մեծութեան նաւը, որի վրայ խկոյն բարձրացրուց նախագահ Ֆորի զօշակը: Մտնելով նաւը, նախագահը վերկացաւ, հանեց գլխարկը և երկար բարեւում էր իրան ողջունող հասարակութեան: Նրբ նաւը

սկսեց մօտենալ «Ալէքսանդրիա» շոգենաւին, «Նորդկուտէն» մաս-
նաւոր շոգենաւից, ուր կար Պետերբուրգի քաղաքային ամբողջ վար-
չութիւնը, թնդաց ֆրանսիական ազգային օրհներգը, որ շուտով
խառնեց ռուսաց օրհներգի հետ: 10 ժամ 35 րոպէին առաջաստա-
ւոր նաւը մօտեցաւ «Ալէքսանդրիա» կալսերական նաւին: Թագաւոր
Կալսրը մօտեցաւ նաւի սանդուխքին և իջնելով նրանից, սպասում
էր նախագահ Ֆորին: Անցաւ կրկին մէկ վալրկեան, և Կալսերական
սանդուղքի վրալ տեղի ունեցաւ աչնքան ցանկալի հիւրի տեսակ-
ցութիւնը, որ շատ սիրալիր բնաւորութիւն ունէր: Թագաւոր Կալսրը
երկու անգամ համբուրեց ֆրանսիական հանրապետութեան նախա-
գահի հետ և ապա տարաւ նորան զէպի «Ալէքսանդրիա» նաւի տախ-
տակամածը, ուր ապա ներկայացան նախագահին Թագաւորի սկի-
տալի անդամները և ծովային վարչութիւնը: Երբ նախագահը մտնում
էր «Ալէքսանդրիա» նաւի տախտակամածը, ամեն նաւերից, Կրոնշ-
տատի պատից և մարտկոցներից սկսեց թնդանօթաձգութիւն ի պա-
տի ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահի: 10 ժամ 40 րո-
պէին Կալսերական «Ալէքսանդրիա» նաւը ճանապարհ ընկաւ զէպի
Նոր-Պետերհոֆ: 11 ժամ 14 րոպէին «Ալէքսանդրիա» նաւը երևաց
Նոր-Պետերհոֆի մօտ: Զինւորական նաւահանգստից ղիմաւորեցին
Ֆորին թնդանօթաձգութեամբ: Այդ ժամանակ նաւահանգիւստում հա-
ւաքեցին բոլոր Մեծ Իշխանները, զինւորական մինիստրը, և Թա-
գաւոր Կալսրի ուխտան. աղտեղ էր կանդնած և պատաւոր պահա-
կազուեղը դրօշակով և երաժշտական խմբով: 11 ժամ 24 րոպէին
նախագահ Ֆոր Թագաւոր Կալսրի հետ իջաւ «Ալէքսանդրիա» շոգե-
նաւից, Երաժշտութիւնը նւագեց «Ղիմաւորումն» և դրօշակը խոնարհ-
եց, ողջունելով: Մեծ Իշխաններին բարեկուց լետու, նախագահ Ֆոր
Թագաւոր Կալսրի հետ անցաւ պահակագնդի առաջ. ալդ ժամանակ
երաժշտութիւնը ածեց մարսէլիէզ, և զւարդիալի նաւաստիները ող-
ջունեցին Միապետի հիւրին «ուրալի» ոգևորւած աղաղակներով:
Թագաւոր Կալսրը նախագահ Ֆորի հետ կառք նստեցին և «ուրալի»
ոգևորւած աղաղակների և մարսէլիէզի հնչիւնների ձայնակցութեամբ
զնացին Մեծ պալատը: Թագաւոր Կալսրը, ճանապարհ դցելով նա-
խագահ Ֆորին մինչև նորա համար պատրաստւած բնակարանը Մեծ
պալատում, վերադարձաւ «Ալէքսանդրիա»: Մի փոքր ժամանակից չե-
տոյ, նախագահ Ֆոր գնաց Ալէքսանդրիա նաւը ալցելելու Թագուհի
Կալսրուհի Ալէքսանդրա Ֆէօդորովնային. Նախագահ Ֆորի՝ Մեծ պա-
լատը վերադառնալուց լետու, ցերեկաւ 2 ժամին, Սպիտակ պալատի
շքեղ դահլիճում տեղի ունեցաւ Բարձրագոյն նախաճաշ 34 անձանց
համար: Սեղանի կենտրոնում նստեց Թագաւոր Կալսրը, իւր աջ կողմը

նստեցնելով նախագահին. ապա նստեցին Մեծ Խխանները: Թագաւորի հանդէպ նստեց Կալսերական պալատի մինիստրութեան Կառավարիչը, աջ կողմն ունենալով Հանոսօին: Նախաճաշից լիտոյ, նախագահ Ֆոր գեներալ-լէյտենանտ Բիլզէրլինգի հետ ալցիլութիւններ դործեց Կալսերական տան անդամներին:

Հանդիսաւոր ճաշի ժամանակ, որ տեւեց պետերհոֆեան Մեծ պալատում, ի պատիւ Փրանսիական հանրապետութեան նախագահի, Թագաւոր կայսրը ասաւ հետեւեալ ճառը, Փրանսերէն լեզուով.

„J'éprouve un plaisir tout particulier à vous souhaiter la bienvenue, monsieur le président, et Je vous remercie de votre visite, que la Russie entière accueille avec une joie vive et unanime. Le souvenir charmant des trop courtes journées, passées en France l'année dernière, demeure ineffaçablement gravé dans Mon coeur, comme dans celui de l'Impératrice. Nous aimons à espérer, que votre séjour parmi nous et la sincérité des sentiments, qu'il éveille, ne pourront que resserrer encore les liens d'amitié et de sympathie profonde, qui unissent la France et la Russie. Je bois à votre santé, monsieur le président, et à la prospérité de la France“.

Թագաւորի ճառից լիտոյ երաժշտութիւնը մարտէլիէզ ածեց: Թագաւորի ճառին նախագահ Ֆոր պատասխանեց հետեւեալ ճառով:

„Votre Majesté a bien voulu rappeler les journées trop courtes, qu'avec Sa Majesté l'Impératrice Elle a passées à Paris au mois d'octobre dernier. La France entière en a gardé de son côté le souvenir le plus ému. Répondant au sentiment profond de toute la nation, le président de la république vient dans la capitale même de l'empire de Votre Majesté affirmer et resserrer encore les liens si puissantes, qui unissent nos deux pays. En touchant le sol de la Russie à un moment, où le coeur des deux peuples bat à l'unisson dans une même pensée de fidélité reciproque et de paix, je lève mon verre en l'honneur de Sa Majesté l'Empereur de toute la Russie, de Sa Majesté l'Impératrice et de la Russie toute entière“.

Ֆորի ճառից լիտոյ երաժշտութիւնը ածեց օրհներգը:

Ճաշից լիտոյ նախագահ Ֆորին ներկայացան մինիստրները, պետական խորհրդի զեկարտամէնտների նախագահները, Բարձրագոյն պալատի աւագ պաշտոնականները, ստատու-սեկրետարները: Պետերհոֆեան Մեծ պալատում ընդունելութիւնից լիտոյ, տեղի ունեցեալ հանդիսաւոր ներկայացումն Փատրոնը և Նորան չըջապատող հրապարակը

չքեղ կերպով լուսաւորած էին: Ներկայացման ժամանակ տրեց բա-
ղէտ «ЖИЗНЬ ЗА ПАРА» օպերայի երկրորդ գործողութիւնից և «Երազ
ամառնալին գիշերին» բալէտը: Երբ նախագահ Ֆոր Թագուհի Կալ-
սրունու, Թագաւոր Կալսրի և Մեծ Իշխանուհի Մարիա Պալլուշնալի
հետ մտաւ Կալսերական կենտրոնական օթեակը, ամբողջ հոսարա-
կութիւնը տեղից վերկացաւ և օրքեստրը ամեց մարսէլիէզ: Թատրոնի
ֆոլէլում Բարձրագոյն պալատից բուֆետներ էին պատրաստած:

Ժողովրդի անթիւ բազմութիւն համարեա թէ լուսաբացից
լցեւ էր աչն փողոցներում, ուր պէտք է անցնէր Միապետի և ամ-
բողջ Ռուսաստանի բարձր հիւրը—Փրանսիական հանրապետութեան
նախագահ Ֆէլիկս Ֆոր: Առաւօտեան 11 ժամ 45 րոպէին «Ալէքսան-
դրիա» նաւը, Փրանսիական դրօշակի տակ, հառաւ Պետերբուրգ: Նո-
րան ողջոհում էին բոլոր նաւերից «ուրալի» ոգևորած աղաղակնե-
րով: Երբ նախագահը իջաւ նաւամատուցից, նրան դիմաւորեց մի
մատաղահաս աղջիկ և, ողջոյն տալով, մատուց կենդանի ծաղիկների
մի չքեղ փունջ: Ժողովրդի ուրախութիւնը կատարեալ էր: Կառք
նստելով Բիլդէրլինգի հետ, նախագահը գնաց Պետրոպաւլովսկ ամ-
րոցը: Յերեկաւ 12 ժամին նախագահ Ֆոր ժամանեց Պետրոպաւ-
լովսկ ամրոցը: Մօտենալով Կալսր Ալէքսանդր III-ի դամբարանին
նախագահ Ֆոր կամաց աղօթեց և ապա դրաւ դամբարանի վրա
խաղաղութեան նշանը—մի գեղեցկաչէն ոսկէ մրտենի ձիւղ: Դրա-
նից չետոյ աչցելելով աչնտեղ թաղած կալսերական տան ան-
դամների գերեզմանները, բարձր հիւրը Յերեկաւ 12 ժամ 20 րո-
պէին հեռացաւ Պետրոպաւլովսկ ամրոցից, և գնաց Փրանսիական
բարեգործական ընկերութեան տունը: Ապա Ֆոր գնաց Պետրոս Մեծի
տնակը, ուր հանդիպեց Թագաւոր Կալսրի և Մեծ Իշխանների հետ,
որից չետոյ Թագաւորը նախագահի, մինիստր Հանոտով, ծովապետ
Փերէշի, ղեներալ Բուադէֆրի և Փրանսիական դեսպանի հետ հան-
դիսաւոր նաւով գնաց Տրօիցկի նոր կամուրջի հիմնարկութեան տեղը:
Յերեկաւ 2 ժամին Թագաւոր Կալսրը գնաց ալդտեղից: Ֆոր գնաց
Փրանս-ռուսական ընկերութեան գործատունը:

Փրանսիական հիւրերի պատւին մայրաքաղաքի մամուլի տաճ
բանքէտը փառաւոր անցաւ: Հտաքւեցին մօտ 250 հիւրեր. հաս
ձառեր խօսեցին: Ընթրիքը ուրախ անցաւ:

Կամուրջի հիմնարկութիւնից չետոյ նախագահ Ֆոր չքախմբի
հետ աչցեւեց Փրանս-ռուսական գործարանները, ուր բանւորները
աղմկալի ցոյցեր արին նրան: Բանւորներից աղ ու հաց ընդունելով,
նախագահը ման եկաւ գործատան մէջ և ապա գնաց պետական ար-
ժէթղթեր պատրաստելու էկսպոզիցիան, ուր բարձր հիւրին ղիմաւո-

րեց ֆինանսների մինիստրը: Կառավարչական ալդ հիմնարկութիւնը տեսնելուց լետու, բարձր հիւրը այցելեց օտար պետութիւնների բոլոր դեսպաններին և ապա արդէն վերադարձաւ Զմեռալին պալատ՝ ուր Գեղին հիւրընդունարանում ալդ ժամանակ հաւաքել էին բոլոր դեսպանները: Ֆրանսիական դեսպանը ներկայացրեց նախագահին նոխ՝ լիսապոլսի և ապա զիպլոմատիական մարմնի ուրիշ անդամներին: Գիպլոմատիական ընդունելութիւնից լետու, նախագահ Ֆոր իւր սեփական անցաւ Գերբովոն դահլիճը: Ալդ դահլիճում գտնուում էին պատգամաւորութիւններ Պետերբուրգի և Մոսկուայի աղնականութիւնից, Պետերբուրգի զէմտուկից և զանազան քաղաքների վարչութիւններից: Նրեկոյեան 7 ժամին ընդունելութիւնը վերջացաւ և նախագահը պալատից դնաց Ֆրանսիական դեսպանատուն, ուր նորան ներկայացան պատգամաւորութիւններ Ռուսաստանի զանազան քաղաքների Ֆրանսիական կոլոնիաների կողմից: Ապա հանդիսաւոր ճաշ կար Ֆրանսիական դեսպանատան մէջ:

Օգոստոսի 12-ին, երեկոյեան 11 ժամին, նախագահը իւր շքախմբի ուղեկցութեամբ, Ֆրանսիական դեսպանատանից գնաց Բալտիկական կալարանը: Բալտիկական կալարանում քաղաքալին դուստրի կողմից մատուցեց նախագահին մի շքեղ ալքում Պետերբուրգի տեսարաններով: Գնացքը ճանապարհ ընկաւ Պետերսֆ 11 ժամին:

Քաղաքի կողմից Ֆրանսիական նաւատորմի պատւին տւած ճաշը լինէստի հիւրանոցում փառաւոր անցաւ: Խմեցան Թագաւոր Կալսրի և նախագահի կենսոցները: Ճաշը վերջացաւ 10 ժամին:

Օգոստոսի 13-ին նախագահ Ֆոր այցելեց Կրամնօէ Սէլօ: Առաւօտեան 11 ժամին Նոցին Կալսերական Մեծութիւնները հանրապետութեան նախագահի և սեփական հետ ժամանեցին Կրամնօէ Սէլօ, որը գեղեցիկ դարդարւած էր դրօշակներով: Զինուորական դաշտի վրա կանգնած էին զօրքեր: Յերեկաւ ճիշդ 11 ժամ 15 րոպէին Կրամնօէ-Սէլօի կողմից կառքեր երեացին: Առաջին կառքով գնում էր Թագաւոր Կալսրը Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահի հետ. երկրորդ րաց կառքում նստած էր Թագուհի Կալսրուհի Ալէքսանդրա Ֆէոդորովնա Մեծ Իշխանուհի Մարիա Պաւլովնայի հետ: Հէնց որ կառքերը հասան զօրքերի ճակատին, երաժշտութիւնը նախ «ղիմաւորում» ածեց և ապա մարտէլիէդ: Մեծ Իշխան Վլադիմիր Ալէքսանդրովիչ, որպէս հրամանատար ալդ զօրքի, ռապորտներ մատուց Թագաւոր Կալսրին և նախագահ Ֆորին: Թագաւոր Կալսրը ճանապարհ գցելով Թագուհի Կալսրուհի Ալէքսանդրա Ֆէոդորովնային և ապա իջնելով ներքեւ, ձի նստեց: Զօրքերը հանդիսաւոր կերպով անցան Թագաւորի առաջ: Թագաւոր Կալսրը շնորհակալութիւն

էր չափանում զօրքերին մարչի ժամանակ: Հանդիսաւոր մարչից չետոյ, դէպի թագաւորական բարձրագիւր տեղը մօտ բերին օդապարիկ «Vive la France» վերտառութեամբ: Օդապարիկի զամբիւղում գտնուում էին երկու օֆիցէր: Թագաւորական վրանից նշան տալով, թոկերը կտրեցին և օդապարիկը բարձրացաւ ու շուտով անհետացաւ: Մի քանի ժամանակից չետոյ, Արքայական բարձրագիւր տեղի առաջ հաւաքելիքն ուսումն աւարտած ինկէրները և պաժերը: Թագաւոր կայսրը շնորհաւորեց նոցա օֆիցէրի աստիճան տալով: Ոգևորւած «ուրաջով» պատասխանեցին Միապետի շնորհաւորութիւններին: Ապա թագաւորը՝ նախագահ Ֆորի հետ և Թագուհին՝ Մեծ Իշխանուհի Մարիա Պաւլովնայի հետ, նստեցին կառքերը, ճանապարհ ընկան դէպի Կրանսօէ-Սելօ, ուր մեծ սեղանատան մէջ տեղի ունեցաւ Բարձրագոյն նախաճաշ, որի ժամանակ թագաւորը բարձրացրեց բաժակը և ղիմեց նախագահին ու ֆրանսիական զօրքի ներկայացուցիչներին հետեւալ խօսքերով.

«Ես բարձրացնում եմ բաժակ ի պատիւ աչն փառահեղ զօրքի մեր ընկերակիցներին, որով ես բազմ ունէի հիանալ Շալոնում և որի արժանաւոր ներկայացուցիչներին ես ուրախանում եմ տեսնելով աչտեղ»:

Նախագահը պատասխանեց.

«Թէ Պարիզում և թէ Ալսերի վրայ, իմ վերջին ճանապարհորդութեան ժամանակ ե, վերջապէս, Դիւնկիրիէնում, երբ ես պատրաստուում էի ճանապարհ ընկնել՝ Ռուսաստանին և նորա Օգոստափառ թագաւորին ողջուն բերելու համար, — ամեն տեղ ֆրանսիական զօրքը չափանում էր ինձ իւր միաբերան ցանկութիւնը՝ կրկին անգամ չաչտնել ուստաց զօրքին իւր անկեղծ բարեկամութեան հաւաստիքը: Հիացմունքով և ջուղմունքով չափանում եմ Ձեր Մեծութեանը աչդ հաւաստիները և խնդրում եմ չաչտնել Ձեր Մեծութեան զօրքերին: Նոցա պատերազմական քաջութիւնները մեզ վաղուց չաչտնի էին: Անմոռանալի տեսարանը, որին մենք հէնց աչս բուպէիս վկայ էինք: համոզեց մեզ, որ նոքա արժանաւոր են, համբերատար և զօրեղ կազմակերպութիւն ունին: Ֆրանսիական զօրքը, որը Ձեր Մեծութիւնը տեսաք Շալոնում, հեռւից ողջունում է ուստաց զօրքին և չաչտնում աչս հանդիսաւոր օրը փոխադարձ վստահութեան և եղբարակցութեան զգացմունքները: Ես բարձրացնում եմ իմ բաժակը ի պատիւ Ձեր Կալսերական Մեծութեան, Նորին Մեծութիւն Թագուհի Կայսրուհու և ամբողջ Օգոստափառ ընտանիքի, և ֆրանսիական զօրքի անունից խմում եմ ուստաց զօրքի կենացը»:

Նոցին Մեծութիւնները և Նախագահ Ֆոր կէսօրից յետոյ ժամ 3-ին ճանապարհ ընկան զէպի Նոր-Պետերհոֆ: Նոր-Պետերհոֆում երեկոյեան, պետերհոֆեան Մեծ պալատում տեղի ունեցաւ հանդիսաւոր ճաշ ի պատիւ ֆրանսիական նաւատորմի:

Ճաշի ժամանակ Թագաւորը ասեց, ֆրանսերէն լեզուով, հետեւեալ ճառը.

«Ինձ համար չափազանց ուրախալի է խանլ ֆրանսիական նաւատորմի բարգաւաճման կենացը Նորա Ներկայացուցիչների շրջանում: Ես գոհունակութեամբ չիշում եմ, որ այն փառաւոր նաւատորմը, որ ներկայացաւ Շերբուրգում, սկիզբ դրաւ միմեանց չաջորդող անմոռանալի տպաւորութիւնների շարքին Մեր՝ ֆրանսիա միաշու ամբողջ ընթացքում»:

Այդ կենացին նախագահ Ֆոր պատասխանեց հետեւեալ խօսքերով.

«Ես ուրախութեամբ տեսնում եմ կրկին անգամ եղբայրապէս միացած ռուսաց և ֆրանսիական նաւատորմերի ներկայացուցիչներին: Թող տէք ինձ, Ձերդ Մեծութիւն, միացնել նոցա միատեսակ սիրով զգացմունքի մէջ: Ես բարձրացնում եմ բաժակ ի պատիւ ռուսաց նաւատորմի»:

Օգոստոսի 14-ին Թագաւոր Կալսրը, Թագուհի Կալսրուհի Ալէքսանդրա Ֆէօդորովնան, Նախագահը, Մեծ Իշխանները և Մեծ Իշխանուհիները, առաւօտեան 11 ժամին «Ալէքսանդրիա» նաւով Պետերհոֆից ճանապարհ ընկան զէպի Կրոնշտատի նաւակայանը, ուր տեղի ունեցաւ ֆրանսիական նաւերի նաւահանդէս և նախաճաշ «Պոտիւլօ» նաւի վրայ, Նախագահի մօտ: Նախաճաշից չետոյ Թագաւորը, Թագուհին, Մեծ Իշխանուհիները և Մեծ Իշխանները հրաժեշտ տւին Նախագահին և բոլոր ֆրանսիացի հիւրերին: Թնդանօթաձգութիւն սկսեց բերդից, ամրութիւններից և նաւակայանում կանգնած պատերազմական նաւերից: Ֆրանսիական նաւատորմը զնաց զէպի ծովը: Նոցին Մեծութիւնները «Ալէքսանդրիա» շոգեհաւով վերադարձան Պետերհոֆ:

«Պոտիւլօ» նաւի մէջ նախաճաշի ժամանակ Նախագահը զիմեց Նոցին Մեծութիւններին հետեւեալ խօսքերով:

«Ես չնորհակալութիւն եմ չախոնում Ձեր Մեծութեանը և Նորին Մեծութիւն Թագուհի Կալսրուհուն աղքատ ոգորմած համաճաշնութեան համար՝ ացեղեղ մեր նաւատորմի մէկ նաւը: Ես մանաւանդ աւելի երջանիկ եմ նրանով, որ դա ինձ հնարաւորութիւն է տալիս

ասել Ձեր Մեծութեանը մեր դրօշակների հովանու տակ, թէ ես ինչպէս զգածւած եմ աչն հիւրասիրութիւնից, որ Ձեր Մեծութիւնը ցոյց տաւ մեզ, և թէ որքան մենք չնորհակալ ենք ռուս ժողովրդին հանրապետութեան նախագահին ցոյց տաւ հոգակապ ընդունելութեան համար: Ձեր Մեծութիւնը բարեհաճեցիք ժամանել Ֆրանսիա ռուս և ֆրանսիացի նաւաստիների ուղեկցութեամբ: Հէնց նոցա շըրջանում, խորին կերպով զգածւած, ուղարկում եմ Ռուսաստանին հրածեչտի ողջուն: Ֆրանսիական և ռուսաց նաւատորմերը կարող են պարծենալ նրանով, որ առաջին օրից իսկ մասնակցում էին աչն մեծ անցքերին, որոնք սկիզբ դարձան Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի սերտ բարեկամութեան: Նոքա մօտեցրին կարկառուղ ձեռքերը և հնարաւորութիւն տւին երկու բարեկամ և դաշնակից ժողովուրդներին, զեկավարելով մի իդէալով—քաղաքակրթութեան, օրինականութեան և արդարութեան իդէալով,—միանալ որպէս եղբայրներ, ամենասարտակից և անկեղծ գրկախառնութեան մէջ: Եւ բարձրացնում եմ բաժակ ի պատիւ Ձեր Մեծութեան և Նորին Մեծութիւն թագուհի Կալստունու՝ բաժանման յոպէին և խնդրում եմ ընդունել Ձերմ բարեմաղթութիւններ Ձեր Մեծութեան և ամբողջ թագաւորական ընտանիքին: Ֆրանսիայի անունից խմում եմ Ռուսաստանի մեծութեան կենացը:

Թագաւորը պատասխանեց.

«Աչն խօսքերը, որոնցով դուք խոսեցիք ինձ, պ. նախագահ, կենդանի արձագանք են գտնում իմ արտի մէջ և թէ կատարելապէս համապատասխանում են աչն զգացմունքներին, որոնք ողևորում են թէ ինձ և թէ ամբողջ Ռուսաստանը: Եւ երջանիկ եմ, որ Ձեր ներկայութիւնը մեր մէջ ստեղծում է նոր կապեր մեր երկու բարեկամ և դաշնակից ժողովուրդների մէջ, և միատեսակ նպաստում է իր բոլոր ոլժերով ընդհանուր խաղաղութեան պահպանման, օրինականութեան և արդարութեան հիման վրայ: Թող տւէք ինձ շնորհակալութիւն չափունել Ձեզ Ձեր անցելութեան համար, պարոն նախագահ, և պարսիւ բաժակ ի պատիւ ձեր և Ֆրանսիայի բարգաւաճման»: Նախագահ Ֆորը Ֆրանսիա վերադառնալիս՝ ֆրանսիացիք ընդունեցին նորան ովացիաներով:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԵՐՏ՝Ի խմբագրատունը տեղափոխված է Սերգիևսկայա փողոց (Սուլդակի թաղ) տուն № 6: Այդ տեղափոխման պատճառով ներկայ № 7—8 լույս է տեսնում ժամանակից մի տասնեակ օր առելի ուշ:

ՄՈՒՐՃԻ ՆՆԵՐԿԱՅ ԳԻՐԲԸ, ունենալով 232 երես, ամենամեծն է երբևիցէ հրատարակածներից:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ

Բարձրագույն հրամայւած է՝ քաղաքացիական վարչութեան բաց դպրոցներում, ալն կանոնը, որով տօն օրերին պարտաւորիչ էր օտարադաւան աշակերտների համար ուղղափառ ժամերգութեան ներկայ լինելու, ասեմ տեղ վերացնել: քաղաքացիական վարչութեան ալն բաց դպրոցներում, ուր օտարադաւաններ մեծ թիւ են կազմում, ընդհանուր աղօթքը, որ կարդացւում էր դասերից առաջ, փոխարինել առանձին աղօթներով, համաձայն իւրաքանչիւր դաւանութեան:

Հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների մասին նորութիւնը սա է, որ ալդ դպրոցների բացումը թողնւած է վեհ. կաթողիկոսին, տընտեսական կառավարութիւնը՝ ծխականների ընտրած հոգաբարձութիւններին, ուսումնական մասը՝ լուսաւորութեան մինիստրութեան: Ուսուցիչներ առաջարկելու են հոգաբարձութիւնները, բալց հաստատելու են կովկասեան չքջանի հոգաբարձուի կողմից: Հալերէն լեզուն ուսուցանելու է լոկ իբր դպրոցական առարկաներից մէկը:

Կարևոր ենք համարում հաղորդել, որ ներկայումս, սեպտեմբերի ալս առաջին կիսում, հալոց ոչ մի եկեղեցական-ծխական դպրոց բացւած չկայ:

Ներսէսեան դպրանոցին ալս տարի եղել են 560 նոր խնդիրք տուողներ, որոնցից սակալն քննութեան թողնւել են մօտ 200 հոգի միալն, ե դպրոցում ընդունւել են դորանից էլ պակաս Նախապատրաստական դաստաները ալժմ ութ բաժանմունքներից են բաղկացած:

Քուծայիսում բացւել է ռէալական դպրոց:

Բժշկական իւ պական կուրսերը Պետերբուրգում բացւել են ալս տարի:

ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԻ մասին տես էջ 1145:

ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅ ՓԱՆՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻՆ,

կովկասի գլխաւոր վարչութեան տպագրած վերջին հաշիւից

ալն գումարն երրի, որ տաացել է նա լօզուտ Տաճկաստանից մեր երկիրը ապաստանած հայերի, երևում է, որ առ 1 ն սեպտեմբերի մնացել է 47.727 ռ. 78 կոպէկ, որից օգոստոս ամսում հաւաքւածը եղել է 10.630 ռ. 21 կոպէկ:

Տպելով իւր հաշիւը, երկրիս գլխաւոր վարչութիւնը լաւորում է թէ՛ Въ течение августа мѣсяца требованій помощи эмигрантамъ къ главному начальству не поступало и расходовъ изъ вышеозначенныхъ суммъ производимо не было. (այսինքն՝ օգոստոս ամսուա ընթացքում գլխաւոր վարչութեանը դադրեցականներին օգնելու պահանջներ չեն եղել և վիշակ գումարներից ծախքեր չեն արւած):

Կարճ և ազդու!

Հաշւում են որ երկրիս մէջ 50.000 հազ վախտակաւ կա, որոնք անշուշտ աւսքան կարճ միջոցում չէին կարող ապրուստի միջոցներ գտնել. և վերջապէս դրական ապացույցներ կան որ նոցա ամենամեծ մասը մեծ տառապանքի մէջ է: Մեր կարծիքով աւելորդ չէր լինիլ մի քննիչ մասնատողովի լանձնել ալս վերին աստիճանի զարմանալի հանդամանքը պարզելու, թէ ինչպէս է պատահել որ մի քանի տասնեակ հազար տառապեալներից մի ամբողջ ամսուա ընթացքում ոչ մի խնդիրք չի եղել իրենց օգնելու:

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՆՊԱՍՏ ՀԱՅՆԻՆ: Ֆրանսիացում, ուր, գլխաւորապէս հալը Շարմըտանի ջանքերով, հաւաքւած է մի միլիոն ֆրանկ լօզուտ տարաբախտ հայերի, նոյն Շարմըտան հրատարակել է Livre d'Or des martyrs de la charité անունով գիրքը, որի արդիւնքը չատկացրած է նոյն նպատակին:

Բազմաթիւ նշանաւոր ֆրանսիացիք ֆրանսիական միլիտորութեան մի ուղերձ ներկայացրին, չորսորեւու համար որ կանխաւ միջոցներ ձեռք առնեն, եթէ չոյների վրայ տարած չաղթութիւններով գինովցած թիւրքերը հալկական նոր կոտորածներ անելու լինին: Ուղերձին մասնակցել են պարլամենտի, ակադեմիայի, բանկի անդամներ, պրոֆեսորներ և ալլն, մինչև մօտ 400 հոգի:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ, ի տեղի իշխ. Գ. Գ. Շերաշիձէի՝ Նշանակեց Թիֆլիսի նահանգական դատարանի ցալմեան նախագահ Ֆ. Բըկով: Իշխան Շերաշիձէն նահանգապետ էր 1889 թւականից. նա, կարելի է ասել, իւր պաշտօնավարութիւնով վաստակեց ժողովրդականութիւն. նորա ամենակարեւոր գործը եղաւ «գիւղատնտեսական ֆոնդը», որի զարգացման մասին Մուրճի անցեալ համարում տեղեկութիւն տւինք:

ՂԱԶԱՍԻ ԳԱՍԱՌԱՊԵՏ Նշանակւած է Կոնստն, որ ցալմ Գանձակի դա-

առի գաւառապետն էր: Դորա վրայ լուս ունին թէ կարող է լաջողութեամբ կուսիլ աւազակային խմբերի դէմ:

Ա. Վ. ՍՏԵՊԱՆՈՎԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ. Յուլիսի 9-ից Թիֆլիսի «Նովոե Աբազրենիե» ռուսաց թերթի խմբագրութեան կարգադրութեամբ, հոգեհանգիստ կատարեց ալդ թերթի հիմնադիր Ա. Վ. Ստեպանովի մահւան տասնամեակի առիթով, ներկայութեամբ Թիֆլիսի մամուլի ներկայացուցիչների և մի քանի երդեալ հաւատարմատարների ու դատական գործիչների. Ստեպանովը, որ մինչև մահը (3¹/₂ տարի) խմբագրեց իւր հիմնած թերթը, իւր հրապարակախօսութեան հիմքում դրել էր լաջ հաջեացքներ ազգութիւնների վերաբերմամբ, մի հանգամանք որ աչքան կարևորութիւն է ներկայացնում Ռուսիայի պէս մի բաղմատարր երկրում, և մանաւանդ Վովկասում, ուր ոչ ռուսական տարրերը անհամեմատ մեծ տոկոս են կազմում: Այդ խնդրում Ստեպանովը հետևում էր ռուսաց լաւաջդիմական բանակին, աչ առանձին արժանիքով, որ նա հաստատ մնաց իւր ալդ ուղղութեան, հակառակ շատերի, որոնք աշատամիտ են քանի որ Ռուսիայում են, բայց մեր երկիրը ընկնելուն պէս՝ ամենաչն հեշտութեամբ թեքում են շովինիստութեան կողմը:

ՄԻԻՌՆՈՐԶՆՈՒԹԻՒՆ. Սեպտեմբերի 14 ին կատարելու է ս. Լժմիածնում հալոց եկեղեցու ամենամեծ կրօնական ծխակատարութիւնը— սուրբ միւռոնի օրհնութիւնը: Ինչպէս լալտնի է, ալդ հանդէսը կարգադրւած էր կատարելու անցեալ տարի, որ սակաչն չկատարեց անորոշ պատճառներով: Ներկալ միւռոնօրհնութեան համար պաշտօնական և հրապարակական հրաւերք չեղաւ համաչն ազգին, և միւռոնօրհնութեան մասին վճիռը լալտնի եղաւ միաչն ներկալ օգոստոս ամսին, աչնպէս որ հեռաւոր տեղերից ուխտաւորներ չեն սպասում:

ԱԻԱԶԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ, որ մի մշտական ցաւ է և երբէք արմատախիլ չի արւած եղել, վաղուց է ինչ կառավարչական շըրջանների գլխաւոր հոգսերից մէկն է կազմում և նոչն իսկ մալրաքաղաքների ռուսաց մամուլին լուրջ չղաւծների նիւթ է տել: Ամենքի լիշողութեան մէջ են Բեարիմի և խմբի համարձակ աւազակութիւնները աւելի քան տասնեակ տարի առաջ: Աւելի մօտ ժամանակներս, երկու տարի առաջ, հուչակ հանեց Նաբին և խումբը, որը ոչ միաչն հաւա-հատ անձերի վրալ էր յարձակում, ալ և ամբողջ գիւղական հասարակութիւններից փրկանք էր պահանջում: Իսկ աւելի մանր աւազակային խմբեր, որոնք իրենց շահատակութիւնները անում են աւելի փսքր ծաւալով, բայց տարիներ շարունակ—գոքա գրեթէ անհաչիւ են: Հանրածանօթ է որ ալդ աւազակային խմբերը թրքահալ նահանգներում կազմում են գլխաւորապէս թուրքերից:

խոյն վարատանում, վրացիներից, և որ այդ ցաւը իրեն ամենից շատ զգալ է տալիս թրքա-հալ՝ Երևանի, Գանձակի, Բաքալ նահանգներում և Թիֆլիսի նահանգի թրքա հալ մասում: Աւազակութիւնները արմատախիլ անելու համար մի քանի տարի առաջ երկրիս կառավարչապետին լիազօրութիւն տրւեց՝ աւազակներին դատելը զինուորական կտրուկ դատարաններին լանձնել: Բայց չնայած դորան, չնայած այդ խստութեան, աւազակութիւնը մեղմում ոչ միայն չնւազեց, այլ և աւելի զօրացաւ, և աւելի քան երբէք այդ չարիքի դէմ կռւելը դառել է երկրիս կառավարութեան հերթական մի ամենակարեւոր խնդիր: Տեղական ներկայիս ոստիկանութեան անզօրութիւնը աւազակների դէմ կռւելու համար դառել է մի ընդհանուր համոզմունք, մահաւանդ ներկայ լուլիսի վերջին եղած դէպքից յետոյ, երբ Թիֆլիսի նահանգի Ղազախ գաւառի Շամշադին գաւառամասում պրիստու Աբաշիձէ, իւր դործավար Ասատուր Բողինեանց և փոքրաթիւ չափարներից մէկը, Ալիբէգլու գիւղի մօտ սպանւեցին Աբգար օղլի և խմբի դէմ կռւելիս:

Աւազակութեան խնդրին մեղմում մենք կը վերադառնանք առանձին յօդածով:

ՆԻԷՐՆԵՐ և ԿՏԱԿՆԵՐ:

Գէորգ Քանանեանց, որի մահը ծանուցինք անցեալ անգամ, կտակով թողել է իւր ամբողջ կարողութիւնը, որի քանակը մեզ չալտնի է, բարեգործական նպատակների, իւր կնոջ կարգադրութեան ներքոյ, բացի հետեւեալ չատուկ նւէրներից, իւր հարուստ գրադարանը թողել է Լազարեան ձեմարանին. 1000 ռ. Ս. Էջմիածնին, ուր ամեն տարի մի անգամ հանգուցեալի համար հոգեհանգիստ պիտի կատարւի:

Աւետիս Բալախան Ղուկասեանց, շուշեցի, Բաքւի նաւթագործ, Թիֆլիս վերաբնակած, մի գրութեամբ դիմել է Վեհ. Կաթողիկոսին, չալտնելով, որ լանձն է առնում. 1) Սեանի մենաստանում չինել մի շինութիւն 15.000 ռ. արժողութեամբ, վանական դպրոցի, մատենադարանի, ընթերցարանի և տպարանի համար, 2) Թիֆլիսի վանքի մայր եկեղեցու գաւթում շինութիւն 20.000 ռ. արժողութեամբ կրօնա-պատմական գրադարանի համար. 3) Նւիրի Մայր Աթոռի մատենադարանին հալոց պարբերական հրատարակութիւնների 100-ամեայ մի հաւաքածու, որ պիտի ձեռք բերի 5.000 ռուբլով: Վեհ. հափառ Կաթողիկոսից առ այս պ. Ղուկասեանցը ստացել է օրհնութեան կոնդակ:

Կատարինէ (Կեկէլ) Թանդոյեան (Թիֆլիս) վախճանած 13 յուլիսի, իւր հաշուով նորոգել էր իւր ամուսնու շինել տւած երկար-

կանի տունը Թանդուկեան կռւած Ս. Ասուածածնի եկեղեցու բազում, և որը ծառայում էր եկեղ. ծխական զպրոցի համար, ալժմ կտակով թողնւած է ալդ եկեղեցուն. շինութիւնը բերում է տարեկան 3 — 4000 ո. ալ և մի-երկու ալ խաճութներ, որոնք թողած է իւր ազգականներին օգտակու, սոցա մահաւանից չետոյ պիտի զառնան սեփականութիւն նուէն եկեղեցու:

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԶՈՅԳԻՎԱՐՇԱՒՈՒՄ. Օգոստոսի 17-ին, երեկոյեան, Թաղաւոր Կալսրը ու Թագունի Կալսրուն, մեծ իշխանուհիներ Տատեանա Նիկողանւալի ու Օլգա Նիկողանւալի հետ միասին Պետերհոֆից ուղևորեցին Վարչաւա: Ուղեկցում էին՝ պալատաւալ իշխանուհի Գոլիցինա, պալատական տիկիներ, կալսերական տան մի-նիսարը, կալսերական գլխաւոր զօրաբանակի հրամանատար գեներալ Ռիխտէր, պալատական հրամանատար գեներալ-ադիւտանտ Հեսսէ և ուրիշները: Վարչաւում ընդունելութիւնը փառաւոր եղաւ: Օգոս. 23-ին Նոցլին մեծութիւնները ուղևորեցին Վարչաւից Բելոստոկ, ուր կատարեց զօրահանդէս: Ապա նոքա գնացին Բելովէժ, աչնտեղից Ապալա:

Կալսերական զուգի Վարչաւա ալցելիլը կրում էր մի առանձին ժողովրդական բնաւորութիւն, որ մի բարի նշան է Լեհացոց համար: Օրինակ, կառավարութիւնը հաստատել է ամենանշանաւոր լեհ բանաստեղծ Ադամ Միցկևիչին արձան գնելու նախագիծը:

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԿԱՅՍՐԸ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ. Ներկալ չուլիսի 28 ին Գերմանիալի կալսր Վիլհէլմ II և կալսրունի Աւգուստա եկան Պետերբուրգ Կալսերական Զուգին ալցելութեան: Յուլիսի 30-ին երեկոյեան ժամ 6-ին, բարձր հիւրերը գերմանական կալսերական Հոհենցոլլէրն նաւի վրայ, ուղեկցութեամբ Գէֆոն նաւի և գերմանական միւս նաւերի, կրոնշտատից ճանապարհ ընկան Գերմանիա: Թագաւոր Կալսրը Գերմանիալի կալսրին նշանակեց ռուսաց նաւատորմի ծովապետ:

ՆՈՐ ԲԵՐԱՆ ԼՆԴՆԻՄ ՀԱՅՆԵՐԻ. Ալժմ էլ Պետերբուրգի Мировые Отношения թերթն է, որ իւր 214-րդ համարում տպել է մի թղթակցութիւն «Էջմիածնից», ուր խօսուում է Էջմիածնի մասին վերին աստիճանի սանձաճակ լեզուով: Ալդ չօղւածում ամեն ինչ կասկածի է նսթարկում, և մինչև անգամ ակնարկւած է թէ իբր Էջմիածինը կեղծ թղթադրամ կտրելու մի որջ է: Լուր կալ որ բարձր հոգեւոր կառավարութիւնը դատի է կանչելու ալդ լալիր թղթակցին:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ: Ս. Էջմիածնի օրգան Արարատ ամսագիրը, որ մինչև ալժմ հրատարակուում է վեհափառ Կաթողիկոսի թոլլուութեամբ, այսուհետեւ, համաձայն Ս. Էջմիածնում ստացւած պաշտօնական գրութեան, ենթարկւելու է ոչ կրօնական մասերի համար—ընդհանուր

գրաքննութեան, իսկ հոգևոր բաժանմունքի համար գրաքննիչ պիտի նշանակի Վհահափառ Կաթողիկոսը՝ մարմնաւոր իշխանութեան հաստատութեամբ:

ՍԻՈՆԻՍՏՆԵՐԻ ԿՈՆԳՐԵՍՈՐ, որի մասին անցեալ անգամները ծանուցել, ենք, գումարեց Բաղէլ քաղաքում, և փակեց օգոստ. 19-ին: Սիոնիստները նպատակն է, աւալէս ասած, վերականգնել Հրէաստանը: Պալեստինում ալժամ 20 բարեշէն և բարգաւաճ հրէական գաղութներ կան՝ 6000 երկրագործ և ալգեգործ բնակիչներով: Նոցա բերքերը սկսել են երևալ եւրոպական շուկաներում և ցուցահանդէսներում (անցեալ տարի Բերլինում և Կէօլնում): Սիոնիզմի զարգանալովը զարգանում է նաև նոր հրէական գրականութիւնը. ալժամ հրէական լեզուով հրատարակում են ամսագիրներ և օրաթերթեր, գրքեր, թարգմանութիւններ եւրոպական վէպերից և բանասիրութիւններից:—Սիոնիզմը նոր ուժ ստացաւ, երբ նորա կողմն անցան զոքորը Հերցէլ, Մաքս Նորդաու, Բեռնար, Լազար, Ջանգելլի, Կենէր և ուրիշներ: Հերցէլը գրած «Հրէից քաղաք» (Judenstadt) թարգմանեց շատ եւրոպական լեզուներով: Նշանաւոր բերաններն են սիոնիզմի—Բերլինի Zion և Վիեննայի Die Welt թերթերը. առաջինը հրատարակում է գերմաներէն, Փրանսերէն և եբրայերէն բաժանմունքներով:—Բաղէլում սիոնիստները վճռել են հիմնել մի կենտրոնական գանձարան և հաւաքել 10 միլիոն ֆուն ստերլինգ (100 միլիոն ռուբլի), և ընտրել է կոմիտէ, որը պիտի մշակի Նրուսաղէմում հիմնուելիք հրէական համալսարանի չափազանց և ծրագիրը: Գալ տարի ժողովը պիտի գումարւի Նրուսաղէմ:

ՕԳԼԵ ԲԵՆԵԴԻԿՏՍԷՆ (Aoge Benedictsens) երիտասարդ գանիացի ուսումնականը օգոստոսի վերջերքից եկած է մեր երկիրը, որ ապա գնալ Տաճկաստան: Նորա չափուկ նպատակն է մանր ազգութիւնները ուսումնասիրել: Առանձին սիրով նա զբաղում է Հայերով, և սկսել է նոր հայերէնը ուսանել: Թիֆլիսից պ. Բենեդիկտսէն ուղևորեց Էջմիածին, միւսուորհետեւեան հանդէսին ներկայ լինելու, ալ և Երևան, Էջմիածին, Անի, Ալէքսանդրապոլ տեսնելու համար:

Պր. Բենեդիկտսէն ուսուցիչ է Դանիալում գոյութիւն ունեցող իւզական համալսարաններից մէկում, որոնք նոր ձևի հաստատութիւն են և որոնց հետ Մուրճի ընթերցողները կարող են ծանօթանալ, կարդալով մեր ամսագրում անցեալ տարի տպւած Մալիկո Ֆրիդբերգի չօղւածը՝ «Գիւղակ. համալսարաններ» (Մուրճ, 1896. №№ 7-8 և 9):

ՄՈՒՐԱՐԻ ԲԷՅ, երիտասարդ տաճիկներ զլուխը, հրատարակիչը Նիզամ արտասահմանեան թերթի, ուր նա անխնայ դատաւիտում էր տաճ. կական վարչութիւնը, անսպասելի կերպով Պոլիս եկաւ, ինքնալօծար

կերպով, երբ, սուլթանի ուղարկած Ձեւալ-Էղդին փաշան, Կոնստըքսէփլիում նորա ալցելելով, փաշանել է որ սուլթանը ցանկանում է նորա (Մուրադ բէյի) վերադարձը: Մուրադ բէյ օմանեան պետական պարտքի վարչութեան մէջ տաճկական կոմիսար էր, երբ երկու տարի առաջ փախաւ արտասահման, սուլթանին մի ուղերձ մատուցանելուց չետոյ, որը սակաւն ուղադրութեան չառնւեց: Մուրադ բէյը եղաւ զլիսաւորապէս Ֆրանսիա, Զւիցերիա և մասամբ Եգիպտոս: Նորա վերադարձից չետոյ, նորա ասելով, վերադառնալու են 100 հոգի նորա զաղափարակիցներ: Դոքա Տաճկաստանում հատատւած բարձրագոյն դպրոցների նախկին սաներից են (իրաւաբանական դպրոցի, բժշկական դպրոցի, զինւորական դպրոցի և երկրագործութեան ու անտառաւալին բարձրագոյն դպրոցի).—

Մի խօսակցութիւնից Ռուսակալա Վիգոմոստի թերթի թըլթակցի հետ երեսց երիտասարդ թիւրքերի քաղաքական ձգտումը հետեւեալ խօսքերի մէջ. «Մենք նորին մեծութեան սուլթանի ինքնիշխանութիւնը մեր երկրի համար ամենալաւ և միակ հնարաւոր կառավարչական ձեւը համարելով, ցանկանում ենք որ օրէնքները և կարգադրութիւնները աւելի ճշտութեամբ և խստութեամբ գործադրեն. առանց մեր աղլալին աւանդութիւններից հրաժարելու, մենք միևնոյն ժամանակ ցանկանում ենք, որ լուսաւորութիւնը, զիտութիւնները և հրապարակական դատը աւելի շատ ընդարձակւին մեր երկրում:—Մենք դեռ չաւ հեռու ենք սահմանադրական ներկաւացուցչական վարչութիւն ունենալու վիճակից: Բոլորովին օրինական ճանաչելով սուլթանի միահեծան իշխանութիւնը, մենք ձգտում ենք, որ ալդ իշխանութեան գործադիր մարմինները լինին հմուտ, կրթւած և բարեխիղճ անձեր, թէև մեր ազգը սուլթանին համարում է աստածաւլին կառավարիչ և իւր զարգացումով ամենեւին անկարող է հասկանալ մեր վարչութեան և կեանքին՝ լոյս, արդարութիւն և բարիք ներշնչելու զաղափարը. նոքա ճակատագրին հաւատացողներ են, և բարիքն էլ, չարն էլ, անտարբերութեամբ ընդունում են իբրև Աստծու ուղարկած շնորհքներ:—Ինչ վերաբերում է բարենորոգումներին, մեր ցանկութիւնն է որ նոքա իջնեն վերից. դա մեզ համար չառաջդիմութեան միակ ճանապարհն է»:

Մուրադ բէյ 40-42 տարեկան է, ծնւած Դաղստանում, Դարգօ զաւառում, նշանաւոր ընտանիքից: Դաղստանի նւաճումից չետոյ, նա պետական ծախքով կրթւում էր նախ Թիմիրխան-Շուրապի զըպրոցում և ապա Ստաւրապոլի գիմնազում. ապա մտաւ Մոսկուայի համալսարանը, ուր միաց 2 տարի, և չետոյ թողաւ ու գնաց Զւիցերիա, իւր կրթութիւնը վերջացնելու և լեզուներ սովորելու համար. ճանա-

պարհին մտաւ և. Պոլիս, ուր ներկայացաւ մեծ վեզիրին, որ շորա ազգականն էր. աղտեղ աջակցութեամբ մեծ վեզիրի և կոմս իգնատիւնի, որ սլո ժամանակ ուսաց ղեսպանն էր, նա ընդունեց տաճկահպատակութիւնը:

ԱՆԴՐԷՅ ԵՄԻՆՈՒԹԻՆԸ ղէպի հիւսիսային շրջանը: Ամբողջ լուսաւոր աշխարհը մեծ հետաքրքրութեամբ հետեց չէզ Անդրէ՛ի պատ-
րաստութիւններին՝ օգտաւարիով հասնել հիւսիսային բևեռը: Ուղե-
որութիւնը կատարուեց լուսիսի 30-ին, ընկերակցութեամբ Ստրինգ-
բէրգի և Ֆրէնկէլի, Շպիցբերգէն կղզուց, Յուլիսի վերջերքը օդա-
պարիկի աղանիւսուհանդակի միջոցով լուր եկաւ որ Անդրէն անը
ցել է 82° հիւսիսային լայնութեան, իսկ ալժմ արդէն աւելի և զրա-
կան վկայութիւններ կան որ նա ողջ և առողջ է:

XII. ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՈՐ Կալացաւ Մոսկաւում
ներկալ օգոստոսին, մասնակցութեամբ մի քանի հազար բժիշկների,
որոնք եկած էին բոլոր երկիրներից. նոցա մէջ կալին նաև գիտու-
թեան մեծ կորիֆէյներ, Կոնդրէսից փառլ աւելի քան 100 հոգի
եկան Թիֆլիս ալցելու:

ԳԵՕՂՈՂՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՈՐ, որ կալացաւ օգոստոս
ամսին Մոսկաւում, մինչ 150 հոգի սկստեմբերի 5-ից սկսած եկած
են Թիֆլիս:

ՎԻԼՀԵԼՄ ԵՄԻՆՈՒԹԻՆԸ ԳԵՐՄԱՆԱՅՈՒՄ: Գերմանական կալարը ներկալ եղաւ Ուն-
գարիալի Տոտիս քաղաքի մօտ եղած զօրահանդէսին և մեծ ու սրը
սաղին ողջոյնների մէջ ալցելից Բուդապէշտը. ունդարական ազգը
մեծ ցնծութիւն լալտեց ալք քաղաքական ալցելութեանը, որը պի-
տի ամրապնդէ եռադետական դաշնադրութիւնը:

ՀՈՒՄԲԵՐՏ I ՀՈՄԲՈՒՐԴՈՒՄ: Իտալական թագաւորական զուգը եղաւ
Հոմբուրգ (Պրուսիաւում), ուր կատարուեց զօրախաղ գերմանական
զօրքերի, Վիլհելմ կալսեր ներկայութեամբ:

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ: Հնդկաստանի հիւսիս-արեւմտեան
կողմից մահմեդական աֆրիղիները օգոստոսի սկզբներից ապստամ-
բել են անգլիական իշխանութեան դէմ: Հաստատ է որ Աւղանեան
էմիրը խառը չէ ալք զօրծում: Անգլիական զօրքերը չաջողութեամբ
ճնշում են ապստամբութիւնը:

ԵԿԱՄՏԱՅԻՆ ՀԱՐԿԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ: Որպէս լալտնի է, 1896-ի առա-
ջին ամիսներում արմատական Բուրժուալի Նախկին մինիստրու-
թիւնը պարտութիւն կրեց մինիստր Դումէլի պատրաստած շեկամու-
լին հարկի ծրագրի քննարկութեան միջոցին: Ալժմ, երբ մի տարուց
աւելի է ինչ կառավարում է Մելինի մինիստրութիւնը, Նախկին
արմատական մինիստրութեան անդամ Կալէնակ, փոփոխութիւնների

ենթարկելով Դուռնի ծրագիրը՝ նորից առաջարկեց եկամտալին հարկը՝ Պատգամաւորների ժողովը, նոր տոմարով 17 չուլիսի, մերժեց Կաւենակի առաջարկը 282 ձայնով ընդդէմ 249-ի, մասնակցութեամբ 531 հոգու. 21 հոգի ձեռնպահ մնացին և 4-ը չկարողացան մասնակցել, զբաղւած լինելով մասնաժողովներում կամ ալ պատճառով. բացակայ էին 22 անդամ:

ՄԱՍՈՒԼԻ ԶՈՐՐՈՐԴ ԿՈՆԳՐԵՍՍԸ կալացաւ Ստոքհոլմում, չէզակա՛ն ցուցահանդէսի ժամանակ: Անցեալ տարի (3-րդ կոնգրէսը Բուդապէշտոմն էր, երկու տարի առաջ—2-րդ կոնգրէսը—Բորզոյում): Ստոքհոլմի կոնգրէսում կարեորագոյնը լրագրական լօւածների և տեղեկութիւնների սեփականութեան խնդիրն էր, որի մասին Բուդապէշտոմն անցեալ տարի կալացած կոնգրէսը լանձնարարել էր զեկուցումներ պատրաստելու պ. Ալբէրտ Բատալլի (Bataille) և պ. Օստեռլիթին (Osterrieth), առաջինը Պարիզից, երկրորդը Բերլինից: Նոցա զեկուցումները լուրջ աշխատութիւններ էին, լիքը ֆակտերով՝ լաւ խմբած և դասաւորած: Բայց և ահապէս վիճաբանութիւնը շատ տաք եղաւ: Խօսքը լրագիրները (օրաթերթեր, շաբաթաթերթ, ամսագիր) և ժուրնալիստներին պաշտպանելու մասին էր ընդդէմ նոցա, որոնք նոցանից արտատպում են առանց թղթուղեան. որովհետեւ կան բազմաթիւ թերթեր, որոնք հէնց արտատպութիւններով են ապրում, և միննոյն ժամանակ մրցողներ են հանդիսանում: Ինչ վերաբերում է քաղաքական լօւածներին—տիրապետող կարծիքը սա եղաւ կոնգրէսում, որ թէև նոքա սեփականութիւն են թերթի կամ հեղինակի, բայց քաղաքական մտքերի պրոպագանդալի գերագոյն շահերի համար վնասակար կը լինէր ալդ լօւածների արտատպութեան պալմանները խիստ օրէնսդրութիւնով սղմել: Ոչ քաղաքական լօւածները պիտի ճանաչեն սեփականութիւն հեղինակի: Իսկ ինչ վերաբերում է լրագրական տեղեկութիւններին—դոցա պարզ արտատպումը պիտի արգելւած լինի միմիայն երբ ալդ կատարում է անազնիւ մրցման նպատակով:

ՅՕԳՈՒՏ ԽԱԶ. ԱՔՈՎԵԱՆԻ ԹՈՒՆԵՐԻ կատարւած է մինչև այժմ հետեւեալը. 1) Գէորգեան Հեմարանի տեսչութիւնը ժողովել է ց1-ն չուլիսի 2.986 ո. 37 կ., որով զնւած են 3 հատ մի հազար ուրբիանոց 40/-արեր պետական ունտալի անւանական տոմսեր լանուն հանգուցեալ Գէորգ Աբովեանի հինգ որդոց: 2) Ժամհարեան եղբայրները լանձնել են ալրիին 3.000 օրինակ «Վէրք Հալաստանի» նոր տպագրութեամբ, նշանակելով մի օրինակի գինը 1 ո.: 3) Ալ. Մանթաշեան լանձն է առել իւր հաշւով բարձր ուսման զրկելու հանգուցեալ Գ. Աբովեանի անդրանիկ որդի Կոստանդինին, որը, այս տարի

աւարտելով ճեմարանի դպրոցական յիշանք, արդէն ուղեորեց արտասահման: 4) Վ. Կ. Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ հանգուցեալ Արովեանի ընտանիքին նշանակած է կենսաթոշակ տարեկան 300 ոսկի, որ վճարուելու է Ս. Էջմիածնի սինոդից: Յիշածներէն առաջինը (ժողովարարութիւնը) և չորրորդը (կենսաթոշակը) կատարուել են Գէորգեան ճեմարանի տեսուչ պ. Կ. Կոստանեանցի կողմից Վ. Կ. Կաթողիկոսին մատուցած յաշտարարութեան համաձայն:

ՈՐՔԵՐԸ:

Վարապոյ որբանոցը, որի համար մենք տպեցինք վանքի առժամանակեալ վանահայր Ստեփան վարդ. Աղազատեանցի հրաւերը, մինչև 8 յուլիսի հաւաքել է իրեղէններ և զրամ ընդհանուր արժողութեամբ 100 ոսկի (1000 ռ.): Ս. Պատրիարքն էլ, Կենտր. Որբախնամ լանձնաժողովի (Կ. Պոլսում) որոշմամբ, պիտի տալ ամսական 10 ոսկի: Նւէրներէ մէջ է անգլ. Նախորդ հիւպատոս միտար Ուիլիամսից ստացած 15 ոսկի, և ամերիկ. միսիոնար միտար Ալէէնի շնորհած 6 եղը:—Որբանոցում մինչ ալը օրը կրթում և պահում էին 23 աշակերտ: Որբախնամ լանձնաժողովի ամսական 10 ոսկու հաշուով ևս պիտի պահուին 20 որբեր:

Կեսարիայի առաջնորդ Տրդատ վարդապետի ջանքերով Թալասում Ս. Կարապետի վանքի մէջ մալիսից բացւած է որբանոց, ուր լուսնիսին 32 որբեր կապին. ուսում են ստանում, հագնւած են մաքուր Թալասում կալ նաև բողոքական միսիոնարների որբանոց, ուր կըրթութիւնը, որպէս գրում են «Բիւզանդիոն» թերթին, հակահակական է, և կրթութիւնը վատ, վերահսկողն է մի բողոքական լուսնի:

Խարբերդից լուսնիսի 12-ին և 25-ին ուղարկուցին Կ. Պոլիս, Ս. Պատրիարքի ուղածին համաձայն, 40 որբ Խարբերդի գիւղերից: Սալապանի վարձ տրեց 3³/₄ ոսկի: Ժողովուրդը հաւաքւած էր եկեղեցու բազը ճանապարհ գցելու: Հալ քահանայ Տէր Գարեգինի հրաւերքով կանչեց նաև բողոքական միսիոնարը, որը որբերին ողջերթ մաղթեց և չորդորեց որ սիրեն իրենց մալր-եկեղեցին և ամեն գրքից վեր դասեն Սուրբ Գիրքը:—Տէր Գարեգինը քաջաւերեց որբերին, ասաւ որ ժամանակով պիտի երկիրը զան ու երկրին պիտի ծառայեն:

Մարաշում դեռ ևս միայն հալ բողոքականների որբանոցներ կան, որոնց մէջ տւած կրթութիւնը հեռացնում է լուսաւորական եկեղեցուց:

ՍԻԱՄԻ ԹԱԳԱՆՈՐԸ, որի լիակատար անունն է Սամգիլ-Պրա-Պարամինդր-Չուլալոնդկորն-Կլան, ալցելում է եւրոպական մալրաքաղաքները. եղաւ նաև Պետերբուրգ և Մոսկու: Նա 44 տարեկան է և լալտնի է որպէս ռեֆորմատոր:

ԳԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Ալէքսանդրապոլի խորհրդարանը (դումա) պաշտօնապէս բացւեց լուլիսի 31-ին, ներկայութեամբ նահանգապետի, որ եկած էր Նրեանից:

ՅՈՅՆ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆԸ: Կ. Պոլսի եւրոպական դեսպանաժողովը վերջացրեց իւր գործերը սեպտ. 7-ին, համաձայնութեան գալով Բ. Դրան հետ բոլոր կէտերի վերաբերմամբ, որ և վաւերացւեց սուլթանի կողմից սեպտ. 11-ին: Պատերազմական տուգանքը որոշւած է 4 միլիոն ստերլինգ, որի հատուցումը պիտի կատարւի Աթէնքում կազմակերպ մի մասնաժողովի հսկողութեամբ, ուր պիտի մտնեն բոլոր մեծ պետութիւններից մի-մի ներկայացուցիչներ:

ԿՐԵՏԷ: Սուլթանը մի նոր փորձ փորձեց Կրետէի վրայ իւր իրաւունքները հաստատելու. նա ուղարկեց ալեքսեղ Զեադ փաշային իբր կղզու գէներալ նահանգապետ և ալեքսեղի զօրքերի հրամանատար: Բայց և փաշայի միսսիան չաջողեց բնականաբար, և նա մտածում է ալժմ միաջն վերադառնալու մասին...

† **ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՑ,** Ստեփան Յովսէփեան, գեներալ-լէյտենանտ, վախճանւեց 15 օգոստոսի, Միւսկ 1833 թ. Թիֆլիսում. սկզբում եղած է Խաչ: Աթոզեանի մասնաւոր պանսիոնում, Մոսկաւում աւարտեց իրաւաբանական բաժանմունքը, չհսող ստացաւ մասնագիտական ուսում զինւորական Նիկոլոսեական ակադեմիայում. զինւորական ծառայութեան մտաւ 1850-ին, 1865—1871 նա Կովկ. զինւորական շտաբի պաշտօնեալ էր, եղաւ հրկրի մէջ զինւորական տեղափոխութիւնների կառավարիչ, ապա մնաց ի կարգադրութիւն Կովկասեան զօրքերի հրամանատարի, ծառայելով մինչև 1887 թ.: 1866 ին առանձին չանձնարարութիւնով ուղարկւեց Թիւրքիա. 1877-ին մասնակցեց Արդահանի առմանը, որի համար ստացաւ ոսկի ղէնք. Ղարսի վերցնելուց չհսող ստացաւ գեներալ-մալորի աստիճան, իսկ 1883-ին եղաւ գեներալ-լէյտենանտ:

Հանգուցեալը միաժամանակ զինւորական պատմաբան էր. նա գրեց «1877—78 թ. պատերազմը Թիւրքաց Հաջաոտանում», «Նաղիր-Շահի արչաւանքները Հերաթ, Կանդահար, Հնդկաստան և Նորա մահից չհսող պատահած անցքերը». «Վրաց թագաւորութեան վերջին օրերը», (անտիպ), «Զինւորական շտաբի օֆիցէրների լիչողութիւնները» (անտիպ):

† **ԿԱՆՈՎԱՍ ԴԵԼ ԿԱՍՏՈՒԼԻՍ,** իսպանական միւնիստրութեան նախագահը, սպանեց անիշխանական Բարբբոլի ձեռքով. նա մէկն էր ժամանակակից Իսպանիայի կարեորագոյն պետական անձերից, լինելով պահպանողական-կղերական կուսակցութեան չլուիս իւր հրկրում: Մնւած

1828-ին, իրաւագիտական և ֆիլոսոֆական ուսում ստանալուց չհտոյ և մամուլի մէջ գործելով՝ նա իւր պատմական և բնական տրիստրիկական գրականներէ համար ընտրեց ակադեմիայի անդամ, 1854-ին ընտրեց պարլամենտի անդամ. 1864 ից քանիցս մինխտոր եղաւ, 1868 ի լեղափոխութիւնից չհտոյ, 1870 թւականից, նա եղաւ բուրժուական վերականգման հոգին, որպէս գլուխ Ալֆոնսեան կուսակցութեան և չաջողացրեց Ալֆոնս XII ի գահակալութիւնը. 1874-ից մինչև 1881 թւականը կարճ ընդհատումներով նա եղաւ մինխտոր-նախագահ, ապա 1884-85 ին, չհտոյ պարլամենտի (կորտէսի) նախագահ, ապա վերջերքս վերստին մինխտոր-նախագահ: Նա ընդդէմ էր կուրա կղզուն ինքնավարութիւն չնորհելուն, որի համար և անա երեք տարի է, ինչ անհղ պատերազմ է մղում կուրաչի ապստամբներէ դէմ առանց չաջողութեան:

† ԽԱԶԿԵԱՆ, Տէր Յովհաննէս աւագ քահանայ, Հնդկաստանի կալկաթա քաղաքում, վախճանեց իւր 90 տարեկան հասակում:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԻՔՆԵՐ

- 1) ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆ, Ս.—«Ամառալին Նամակներ» Մոսկա, տպար. Բար-խուդարեան. գինն է 1 ռ. 50 կոպէկ:
- 2) ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ, հ. Ղևոնդ վ., Մխիթ. ուխտէն.—«Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ. ուսումնասիրութիւնք և քաղաքներու Մասն Ա.—Ռամկօրէն մասնագրութիւն. տետր Բ. Վիեննա, Մխիթ. տպարան. գինն է 3 ֆրանկ:
- 3) ՄԷՆԷՎԻՇԵԱՆ, հ. Գարրիէլ վ.—«Պատկերազարդ բնական պատմութիւն. Գ. Հանքաբանութիւն. Վիեննա, Մխիթ. տպ., գինն է (կազմով) 85 կ. (2 ֆրանկ):
- 4) ԴՈՒՆԷ, Ալֆոնս, Թարգմանութեամբ վ. Փափաղեանի.—«Ընտիր պատմաւածքներ. Թիֆլիս, տպ. Շարաձէ. գինն է 40 կոպէկ:
- 5) ԼՈՒՆԿԵԻԻՉ, վ.—«Ներկրաչարժ և Հրաբխալին լեռներ. Թարգմ. Լեոն Մելիք-Աղամեան. Թիֆլ., տպ. Զ. Մարտիրոսեանի. գինն է 15 կոպ.:
- 6) ՍԻՐԻՅՏ, Զոնաթան, Թարգմ. ռուսերէն Թարգմանութիւնից Ղ. Աղա-յեանի.—«Գուլլիէրի ճանապարհորդութիւնը Լիւքսպուսներէ և Բրոք-զինեագոց աշխարհում. Հրատ». Թիֆլ. Հ. Հր. Ընկ. Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի. գինն է 50 կոպէկ:
- 7) ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՅ, Գ.—«Բանաստեղծութիւններ» Թիֆլ. տպ. Մե-ցական Մարտիրոսեանցի. գինն է 1 ռուբլի:
- 8) ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ, Մեսրոպ արքեպիսկ.—«Նկարագիր Շամախու թեմի» Թիֆլ. տպ. Մովսէս վարդանեանի. գինն է 1 ռ. 25 կոպէկ:
- 9) ՅՇՈՒԿԵ (Զոկկէ?)—«Ոսկի չինոզներ» Ժողովրդական վէպ. Թարգմ.

- Խաչ. Մարտիրոսեանցի. Հր. Թ. Հ. Հր. Ռեկեր. Թիֆլիս, տպարան Մ. Ռոտինեանցի. Պրինտ 50 կոպէկ:
- 10) ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ, Արշակ.—Բանաստեղծութիւններ. Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարաիր. գինն է 40 կոպէ:
- 11) ՎԱՓԱՋԵԱՆ, Վ.—Անգղ. (ֆիլոսոֆական զրուց) Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, տ. Ռոտինեանց, գինն է 15 կոպէ:
- 12) ՇԱՀԱՋԻՋ, Եր.—Միքայէլ Ղազարեան Նալբանդեանց: Կենսագրութիւն: Արտատպած «Գրական և Պատմական Հանդիսից»: Մոսկւա, տպ. Բ. Բարխուդարեան. գինն է 60 կ.:
- 13) ԴԵԼՅԵՐ, պրոֆ. Հ.—Համառոտ պատմութիւն հայոց. չափաւոր թարգմանչին, Թարգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբարեան, Մխիթ. ուխտէն: (Ազգային մատենադարան Իւ.—Վիեննա, Մխիթ. տպարան. գինն է 60 կոպ. (=1 Փրանկ 50 սանտիմ):
- 14) ԲՈՒԴԱՂԱՆ, բժ. Ա.—Առողջապահական զրուցներ. Պետերբուրգ, տպ. Լիբերմանի. գինն է 5 կոպէկ:

Շանուցում Մեր ընթերցողներին զիտել ենք տալիս, որ Նոր ստացւած գրքերի ցուցակագրութեան մէջ մենք ապուհեալ բաց ենք թողնելու գրքերի ըստ տեսնելու թւականը, երբ նոքա կրում են ընթացիկ տարւալ թւականը. տարին չիշելու ենք միայն աչի ժամա. նակ, երբ գրքի թւականը ընթացիկ տարւանից տարբեր է:

ՄՈՒՐՃԻ ՊՈՍՏԱՐԿՂ:

Բերլին. Գ.-ր Խոհան Լեպսիուս. Հայերի վիճակին և նոցա նպաստելու գործին վերաբերեալ ձեր բոլոր հրատարակութիւնների ցուցակը ստացանք գրավաճառից, բայց գրքերը մինչ ալժմ հասան մեզ: Նշանակած արժէքը ուղարկեց գրավաճառի հասցէով:

Ախալքալաք. Պր. Գ. Վանցեան: Ստացանք:

Նիւյ Եօրի.—Մենք ստացել ենք Նիւյ-Եօրի C. B. Richard et Co. Broadway 61 բանկային տան Համբուրգի գործակալութիւնից 52. ուրբի, առանց նամակի: Խնդրում ենք ալդ զումարը ուղարկողին հաղորդել մեզ իւր անունը և թէ ինչ նպատակով է ուղարկւած զրամը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1897 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆռանկ:
ԴԻՄԵԼ՝ Թիֆլիս, Սերգիեւսկայա փողոց, տուն № 6: Այլ քաղաքներ
ընդ՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Արտատահմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“. և կամ հեռուստալանձերին.

ԲԱՔՈՒ—պ.պ. Ֆրիդոն Մարդանեան՝ Հ. Մելիքեանի գրասենեակ:

ԲԱԼԱԽԱՆԻ.—պ. Մկրտիչ Եհրամճեան:

ԲԱԹՈՒՄ—պ. Սարգիս Մակարեան և պ. Ալէքս. Խոջամիրեան:

ԵՐԵՒԱՆ —պ. Գէորգ Ղարաջեանց:

ԿԱՐՍ —պ. Արեւ Ապրեսեան:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՔ.—պ. Զալալ Տէր-Գրիգորեան:

ՆՈՒԻԻ.—պ. Աբրահամ Բունիաթեան:

ՂԶԼԱՐ —պ. Ստեփ. Սողոմոնեան:

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ.—պ. Յովհ. Տէր-Միրաքեան:

ՄՈՍԿՒԱ —պ. Ալեքսանդր Մատուրեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ —պ. Բրիստ. Բաշինջաղեան:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.—պ. Ալէքս. Յովսէփեան, Ռէշո, անգլիական բանկուտ: